В.В. Корнієнко

КОРПУС ГРАФІТІ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Видання, яке пропонується читачеві, має свою передісторію. Влітку 2006 року до Національного Києво-Печерського заповідника зателефонував академік Петро Тимофійович Тронько і порадив зустрітися з молодим науковцем Вячеславом Корнієнком. Під час зустрічі з'ясувалось, що кандидатська цього науковця була по актуальній і цікавій для заповідника темі. Його нова зацікавленість як науковця – графіті на стінах пам'яток Києво-Печерської лаври і, в першу чергу, давні написи в церкві Спаса на Берестовому. Продовжуючи інтенсивне вивчення графіті цього храму, Вячеслав стає співробітником одного з наукових відділів лаврського заповідника.

Науковцям і працівникам заповідника краще ніж іншим відомо, наскільки малодосліджена та малознана Лавра в цілому. Незважаючи на всесвітню відомість Києво-Печерської лаври, вона й досі залишається своєрідним "сфінксом" у вітчизняній культурі і треба віддати належне науковцям заповідника, які, активно і захоплено займаються науковою роботою. Однак, відсутність фінансування, відсутність належної матеріальної бази, хронічний дефіцит всього, що потребує музейна наука – причини того, що десятки монографій залишаються не введеними до наукового обігу, тож, і не відомими колегам-наукоцям, а, тим більше, вкрай важливих досліджень просто не здійснюються.

Колеги прийняли пана Вячеслава доброзичливо, сприяли його роботі. Тим більше, що це був лише другий унікальний випадок, коли науковець, так би мовити, "зі сторони" виявив справжню зацікавленість унікальною пам'яткою (звичайно, було немало різних дослідників Лаври, але більшість з них цікавилась об'єктом досліджень лише за наявності фінансування). Інший такий науковець це – директор Російського державного інституту мистецтвознавства Олексій Ілліч Комеч, який щорічно відвідував Київ і щорічно обстежував храм Спаса на Берестовому та об'єкти архітектури Княжої доби Києва. Результатом стало відкриття О. Комечем раніше невідомих розписів на стінах горища церкви Спаса на Берестовому.

Результат наполегливих досліджень Вячеслава Корнієнка – у цій книзі. Однак у 2010 році і він, і десятки його колег змушені були покинути стіни Заповідника. Серед них всі шість докторів наук – С.І. Білокінь, С.П. Сегеда, С.Р. Кагамлик, А.М. Кірідон, В.В. Ластовський, В.І. Уляновський, кандидати наук і серед них такі відомі музейні науковці як С.А. Гальченко, С.П. Петров і багато інших…

За ці три роки в заповіднику в десятки разів збільшились щорічні витрати на "реставрацію", змінилось п'ять директорів, однак грошей на це та інші наукові видання так і не знайшлось.

Розуміючи цінність праці, яку виконав Вячеслав, зважаючи на її важливість для історичної науки, національної і світової культури досліджених та описаних ним епіграфічних пам'яток, Всеукраїнська асоціація музеїв та заповідників надала грошову меценатську допомогу молодому вченому для здійснення друку монографії, присвяченої вивченню графіті церкви Спаса на Берестовому.

Голова ВУАМ Сергій Кролевець.

Світлій пам’яті
Павла Степановича Соханя
присвячується

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського
Всеукраїнська асоціація музеїв і заповідників

В.В. Корнієнко

КОРПУС ГРАФІТІ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ

(остання третина XI – перша третина XVIII ст.)

КИЇВ 2013

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archeography and Source Studies
All-Ukrainian Association of Museums and Reserves

V.V. Korniienko

GRAFFITI COMPLEX OF THE CHURCH OF THE SAVIOUR AT BERESTOVE

(last third of the 11th – first third of the 18th century)

KIYV 2013

УДК 930.2:75.052(477-25)"10/17"
ББК 85.14
К67

Корнієнко В.В.
Корпус графіті церкви Спаса на Берестові (остання третина XI – перша третина XVIII ст.). – К.: НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2013. – 304 с.

До монографії увійшли виявлені та досліджені автором протягом листопада 2008 – листопада 2009 р. 477 стародавніх написів та малюнків, що знаходяться на фасадах та в інтер'єрі церкви Спаса на Берестові. Графіті публікуються з ретельним розбором текстів, палеографічними аналізом та датуванням. Другу частину книги складають коментарі та дослідження наявного корпусу записів та малюнків, присвячені їхній інтерпретації. До "Корпусу" також додаються таблиці фотографій та прорисовок кожної епіграфічної пам'ятки.

Видання здійснене за фінансової підтримки Всеукраїнської асоціації музеїв і заповідників

Відповідальний редактор –
доктор історичних наук *Однороженко Олег Анатолійович*

Рецензенти:
Дмитрієнко Марія Федорівна – доктор історичних наук, професор
Нікітенко Надія Миколаївна – доктор історичних наук, професор
Пелешенко Юрій Володимирович – доктор філологічних наук, професор

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
(протокол № 5 від 09.12.2010)

Рекомендовано до друку Музейно-експертною радою Всеукраїнської асоціації музеїв і заповідників
(протокол № 3 від 12.06.2013)

ISBN 978-966-02-6886-9

© В.В. Корнієнко, 2013
© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013
© Всеукраїнська асоціація музеїв і заповідників, 2013

ПЕРЕДМОВА

Неподалік від Печерського монастиря було розташоване село Берестове, в якому містилась резиденція великого київського князя, починаючи, як повідомляють літописи, з кінця X ст. Слідів цивільних споруд дослідникам виявити не вдалось, проте в оточенні оборонного валу Печерської фортеці XVIII ст. вивищуються куполи церкви Спаса на Берестові – єдиної вцілілої споруди давньоруського монастиря XI ст. Від первісного вигляду збереглась лише західна частина мурування, в тому числі фреска "Чудесний лов риби" в нартексі. Східна частина храму була перебудована у 40-і рр. XVII ст. старанням митрополита Петра Могили, тоді ж в її інтер'єрі з'явились фрескові розписи. У XVIII ст. з заходу було зведено сучасний нартекс, перебудовані куполи, а в XIX ст. – дзвіниця. В такому вигляді церква Спаса на Берестові збереглася до наших днів. Незважаючи на те, що храм здавна привертав увагу дослідників, багато питань залишаються нез'ясованими та дискусійними.

Пропонована монографія присвячена вивченню епіграфічних пам'яток церкви Спаса на Берестові, адже до недавнього часу науковому загалу було відомо лише близько сорока графіті на західному фасаді храму, опублікованих С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 73-81, табл. XXXV-XLIV]. Проведені автором попередні розвідки дали можливість встановити наявність значно більшої кількості записів та малюнків, причому не лише на стародавніх та сучасних фасадах храму, а й на фресках XVII ст. в інтер'єрі. Цим була обумовлена необхідність новітніх досліджень епіграфічних пам'яток церкви Спаса на Берестові, які тривали впродовж року, з листопада 2008 по листопад 2009 р.

Проте перш ніж перейти до розгляду питання, слід навести декілька вступних зауважень.

За прийнятою нами номенклатурою ми вживаємо в однині та множині термін "графіті". Звичайно, у науковій літературі, особливо російськомовній, для позначення одного напису та малюнка застосовується термін "графіто". Однак у сучасній українській мові термін "графіті", яким визначаються написи та малюнки, видряпані не на основному матеріалі для письма (стінах споруд, посудинах, інших предметах побутового призначення тощо), відмінка однини немає, а терміном "графіто" або "сграфіто" (слова-синоніми) позначається спосіб двоколірної декоративної обробки керамічних виробів вискоблюванням у певних місцях кольорового лицювального шару, яким спочатку була вкрита поверхня виробу, спосіб декоративного оздоблення стін продряпуванням шарів штукатурки або ж сам художній твір, виконаний таким способом [Великий тлумачний словник 2005, с. 260, 1301; Новий словник 2008, с. 170, 547]. Відтак, спираючись на сучасні правила вживання терміну "графіті", він нами не відміняється. Терміни "напис" та "запис" по відношенню до текстів графіті ми вживаємо як синоніми з метою уникнення повторень.

Для вивчення епіграфічних пам'яток церкви Спаса на Берестові нами була застосована методику суцільного комплексного прочитання всіх наявних графіті, тобто, така сама, до якої ми вдалися під час досліджень у Софійському соборі [Корнієнко 2010, с. 4-8].

Робота передбачає проведення п'яти основних етапів.

I. *Огляд поверхні тиньку в межах певної ділянки стіни з метою виявлення графіті*. Під час проведення цього етапу аналізувались загальний вигляд як прорізів графіті, так і форма вибоїв та подряпин, що в подальшому полегшувало відділення складових напису чи малюнка від випадкових пошкоджень ділянки стіни. Окрім того, встановлювались межі кожного графіті, від їхньої умовної середньої точки фіксувались вертикальні (від рівня підлоги) та горизонтальні (від кута чи краю стіни) координати. Стіни храму на предмет наявності епіграфічних пам'яток підлягали обстеженню на висоту приблизно трьох метрів від сучасної підлоги, що обумовлювалось відсутністю риштування, яке б дозволяло роздивитись стіни на всю висоту.

II. *Фотографування графіті при бічному освітленні.* Фотоапарат встановлювався на вирівняний за допомогою горизонтального та вертикального рівнів штатив, фотографування в режимі макрозйомки здійснювалось за допомогою таймера. Джерело освітлення (діодний ліхтар) розташовувалось під кутом приблизно 45° до горизонталі рядка, що дало можливість максимально повно висвітлити вертикальні та горизонтальні лінії прорізів, а також під гострим кутом (в межах 20-35°) по відношенню до поверхні стіни, що сприяло висвітленню як розчищених, так і не розчищених від шпаклівки прорізів. Для визначення масштабу кожного напису чи малюнка до стіни поруч прикріплювалась мірна стрічка довжиною два сантиметри, яка потрапляла до об'єктива фотоапарата. Встановлено, що найбільш ефективно здійснювати фотографування графіті у затемненому приміщенні. Відтак, у сучасному нартексі цей етап дослідження проводився у ранковий час, коли сонце освітлювало східну частину храму; у стародавньому нартексі та вівтарній частині – після опівдня, коли сонце повертало на південний захід; на сучасних фасадах – у сутінках, коли сонце тільки-но сідало. Втім, на фотографії не завжди залишається можливість простежити всі наявні прорізи напису чи малюнка, а в деяких випадках, навпаки, випадкові пошкодження та рельєф поверхні тиньку можуть створювати враження наявності додаткових складових напису чи малюнка, які відрізнити можна лише в тому випадку, коли вивчається оригінал епіграфічної пам'ятки. С. Висоцький вирішував цю проблему шляхом підведення контурів прорізів на фотографії, намагаючись у максимально наочній формі донести до читача загальний вигляд напису чи малюнка. Цей факт відмічали й інші дослідники [Зализняк 2004, с. 241-242]. На нашу думку, будь-яке ретушування фотографії, якими б намірами воно не обумовлювалось, неправомірне. Для наочної ілюстрації вигляду прорізів по фотографії виконується прорисовка, яка публікується поруч в тому самому масштабі. Власне прорисовки виготовляються під час наступного етапу дослідження.

III. *Виготовлення фотографії та прорисовка по ній контурів прорізів при натурному дослідженні графіті*. Отримана в ході попереднього етапу дослідження фотографія друкується та прикріплюється на планшет. Варто зауважити, що під час проведення цього етапу дослідження, прорізи напису чи малюнка вивчаються

безпосередньо на стіні під різними кутами освітлення, фактично описуючи коло та міняючи кут нахилу відносно до поверхні стіни. Цей метод набагато ефективнішій, аніж застосування лупи з підсвіткою на ручці, позаяк незв'язане з лупою джерело освітлення дозволяє набагато ефективніше висвітлити всі елементи прорізів. Під час цього етапу аналізується загальний вигляд прорізів, їх направленість, структура пошкоджень на кшталт вибоїв, адже виникнення останніх в деяких випадках обумовлювалась саме тим фактом, що інструмент автора графіті потрапляв у невеликі пустоти, що й викликало втрати значних шматків тиньку. Виявити всі ці обставини по фотографіях абсолютно неможливо. Тобто, застосування методики виготовлення прорисовок безпосередньо біля оригіналу епіграфічної пам'ятки дозволяє виокремити її елементи, відділивши від випадкових пошкоджень. Останні включаються до складу прорисовки лише в тому випадку, якщо торкаються елементів графіті.

Важливо також зауважити, що на фотографіях прорізи, особливо коли розчищені від шпаклівки, виглядають тоншими, аніж це є насправді, адже ліхтарем освітлюється приблизно половина штриха. Після дослідження оригіналу графіті кожен проріз на віддрукованій фотографії наводиться простим олівцем, потім, вже у кабінетних умовах – тушшю, після чого із застосуванням скла з нижньою підсвіткою прорізи переносяться на чистий аркуш паперу спочатку олівцем, а потім тушшю. Виготовлені таким чином прорисовки скануються, а потім відскановані зображення піддаються інверсії для отримання негативів – білі контури прорізів на чорному тлі. Фотографія та прорисовка з'єднуються в один файл, що дозволяє при подальшому друці зберегти єдність їх масштабу. Таблиці фотографій подаються наприкінці першого розділу.

IV. *Складання опису кожного графіті.* Опис епіграфічної пам'ятки наводиться у першому розділі книги за наступною схемою:

1. Розташування. Насамперед ми вказуємо місцезнаходження графіті в конкретній частині архітектурного об'єму, ділянці стіни та зображенні на фресці. Щоб уникнути повторення, перший розділ розбитий на підрозділи, у кожному згруповані написи та малюнки, розташовані на одній конкретній ділянці стіни. На початку підрозділу, окрім місця розташування досліджуваної ділянки стіни, наводиться загальна інформація щодо сучасного стану поверхні тиньку, кількості опублікованих та неопублікованих графіті, наявності сучасних написів. Для наочності на перших двох таблицях розміщені схеми церкви Спаса на Берестові з позначенням вживаних назв архітектурних об'ємів та місцезнаходження графіті. У додатку вказані їхні вертикальні та горизонтальні координати, що дасть можливість, за необхідності, самостійно відшукати оригінали графіті.

2. Номер. Під час прийнятої нами методики дослідження кожному напису або малюнку надається окремий номер. Оскільки С. Висоцький опублікував лише тридцять дев'ять епіграфічних пам'яток, причому нерідко під один номер потрапляли різні графіті, нами було прийнято рішення розпочати нумерацію заново. Вона виконує суто технічну роль, вказуючи виключно на порядок складання облікових карток. Якщо напис чи малюнок вже був опублікований С. Висоцьким, у квадратних дужках вказується номер, під яким він фігурує у книзі дослідника.

3. Історіографія. У цій описовій частині зазначається, ким і в якому виданні було опубліковане те чи інше графіті, а також вказуються видання, в яких

пропонується відкориговане іншими дослідниками прочитання напису. У цій же частині аналізуються причини основних розбіжностей у прочитанні тексту різними дослідниками, розглядаються спірні моменти.

4. Прочитання напису або опис малюнка. У цій частині, після короткої інформації щодо стану збереження поверхні стіни у місці розташування графіті (подається за необхідності), напис наводиться у тому вигляді, в якому він зберігся на стіні, тобто, відповідно до орфографії оригіналу. Відсутні через пошкодження літери передаються знаком "–". Слід зазначити, що застосовувані знаки позначають лише місця втрат тексту, їхня кількість не співвідноситься з кількістю знищених літер, оскільки у багатьох випадках ми не можемо точно її встановити. Наявні літери подаються у друкованому уніфікованому вигляді кириличним, грецьким або латинським шрифтами, скоропис графічно не передається. Окрім того, різні розміри літер графічно не передаються. Виконані у горизонтальному або дзеркальному положенні, написані у вигляді лігатури літери передаються у загальному вигляді напису.

У разі спірної ідентифікації окремих літер, розглядаються можливі варіанти їх визначення, які, по можливості, перевіряються контекстом напису; у схемі його загального вигляду зазначається найбільш вірогідний. Якщо графіті є малюнком, то на цьому етапі наводиться його стислий опис. За необхідністю спірні в плані ідентифікації елементи малюнка розглядаються додатково.

5. Реконструкція тексту та переклад. Текст напису подається з розбивкою на слова та реконструкцією втрачених фрагментів. У тому випадку, якщо літера збереглась приблизно на 50% і більше, а контекст не примушує сумніватись у її правильній ідентифікації, вона подається як ціла, тобто, без дужок. В інших випадках реконструйовані частини тексту наводяться у дужках різної форми, відповідно до прийнятої нами номенклатури [Корнієнко 2010, с. 6-7]. У ***квадратних – [ ]*** – вказуються ті літери, які були знищені внаслідок пошкодження поверхні тиньку, однак контекст напису дозволяє їх відновити. У ***круглих – ( )*** – вказуються навмисно або помилково пропущені автором літери, такі самі дужки застосовуються при розкритті титла над скороченими словами. ***Скісні – / /*** – маркують випадкове подвоєння літер, що виникає тоді, коли в процесі видряпування напису тиньк у місці розташування знаку викришився, тому автор змушений був поруч прокреслити його знову. ***Фігурні – { }*** – передають реконструйовані за змістом частини тексту та завершення слів у незакінчених записах. Текст подається в орфографії пам'ятки. Окрім того, обов'язково наводиться переклад сучасною українською мовою, який не містить знаків позначення реконструйованих частин. Варто зазначити, що після реконструкції тексту нами проводиться додаткова перевірка оригіналу графіті, яка дозволяє встановити, наскільки відновленим частинам тексту відповідає вільне місце на стіні.

6. Датування. Досліджуючи графіті церкви Спаса на Берестові ми прагнули встановити максимально обмежені вірогідні хронологічні межі появи того чи іншого напису чи малюнка. При цьому датування, по можливості, спиралось на ряд параметрів, таких, як форма каналів прорізів, типологія та палеографія.

а). ***Форма каналів прорізів***. Вивчення особливостей загального вигляду каналів прорізів графіті, виконаних на поверхні личкувального розчину стародавніх та сучасних фасадів, дозволило виділити три хронологічні відрізки, коли міг бути виконаний той чи інший напис або малюнок.

Перший відрізок часу виконання графіті може бути пов'язаний з часом будівництва храму, в цьому випадку прорізи мають згладжену форму по всій довжині каналу. Втім, проблемним і слабо дослідженим питанням залишається час будівництва церкви Спаса на Берестові, який в історіографії коливається в межах 60-х рр. XI ст. – 20-х рр. XII ст. Традиційно появу храму дослідники відносять до періоду князювання у Києві Володимира Мономаха (1113–1125) [див., наприклад: Асеев. Харламов 1979, с. 84-85; Асеев, 1982, с. 110; Іванцов 2003, с. 235-237; Комеч 1987, с. 291-293; История 2007, с. 376-377; Кілессо 2003, с. 91-92; Логвин 2009, с. 57-58]. На користь цього твердження наводяться два вагомі аргументи. Насамперед, це спостереження над особливостями кладки: з плінфи з утопленим рядом без застосування каменю, що розглядається як перехідний етап від кладки "opus mixstum" до рівношарової порядової кладки; іншим важливим аргументом слугують поховання у храмі нащадків Володимира Мономаха, зокрема доньки князя Єфимії (1138), сина Юрія Долгорукого (1158), онука Гліба (1173) [Каргер 1961, с. 390-391, 377-378; втім, сам М. Каргер відносив час появи графіті до рубежу XI–XII ст., а не до першої чверті XII ст.]. Ці аргументи були критично розглянуті В. Булкіним, який зазначив, що церква Спаса на Берестові була не єдиною усипальнею Мономаховичів, а в писемних джерелах храм ніколи не називався "вотчим"; стосовно відмічених особливостей кладки, в якій відсутній камінь, дослідник пояснює економічними факторами: використання бутового каменю зменшувало витрати плінфи й здешевлювало будівництво, проте поява суто цегляної кладки могла стимулюватись налагодженим виробництвом плінфи й зниженням витрат матеріалів, що пов'язується зі зменшенням розмірів, зведених у другій половині XI ст. споруд [Булкин 1995, с. 141]. Варто зауважити, що фундаменти церкви Спаса на Берестові зведено із застосуванням плінфи та каменю, який зустрічається також і в товщі стін [Каргер 1961, с. 390; Сердюк, Гуцуляк, Коренюк, Скляр 2003, с. 58-59]. На думку В. Булкіна, порівняння архітектурних особливостей церкви Спаса на Берестові з пам'ятками другої половини XI – першої чверті XII ст. дозволяє пов'язати зведення храму з будівельною діяльністю Ізяслава Ярославича у 60-і рр. XI ст., тобто, у перший період його князювання (1054–1068) [Булкин 1995, с. 142-143]. Спираючись на аналіз конструктивних особливостей – відкриті під фундаментами церкви конструкції, що складались з дерев'яних "лежнів", скріплених на перехресті залізними костилями, які зустрічаються в спорудах Києва останньої чверті XI ст. – I. Мовчан відніс час появи церкви Спаса на Берестові до останньої чверті XI ст. [Мовчан 1993, с. 39]. Цю думку автор підтвердив, досліджуючи писемні джерела: оскільки монастир Святого Спаса згадується у 70-х рр. XI ст., його назва не могла існувати без однойменного монастирського храму, а церква Святих Апостолів, яка згадується в більш ранній час, не могла виконувати функцію головного храму Спаського монастиря [Мовчан 1993, с. 38]. Вивчення складу будівельних розчинів, в якому застосовувався спеціально випалений лесовидний суглинок та уламки цем'янки з подрібненої відбракованої плінфи, а також склад фрескового тиньку нартекса, дозволило дослідникам з більшою вірогідністю віднести час будівництва церкви Спаса на Берестові до другої половини XI ст. [Сердюк, Гуцуляк, Коренюк, Скляр 2003, с. 59]. Мистецтвознавець Ю. Коренюк відмічає близькість стилістики та техніки виконання фресок церкви Спаса на Берестові до пам'яток XI ст. – Софії Київської,

Михайлівського собору Видубицького монастиря та невідомого храму, розкопаного в садибі Київського художнього інституту [Коренюк 2003, с. 28]; втім, сам дослідник відносив час виконання фрески до кінця XI – початку XII ст. Г. Логвин, який датував фреску "Чудесний лов риби" XII ст., все ж відзначав її відмінність від фресок пам'яток цього століття – Михайлівського Золотоверхого собору та Кирилівської церкви, вважаючи, що майстри, які розписували церкву Спаса на Берестові, належали до школи, пов'язаної з традицією фрескістів Софії Київської [Логвин 1971]. Тобто, і в цьому випадку мистецтвознавці відзначають стилістичну близькість фрески "Чудесний лов риби" ближче до фресок XI ст., аніж до фресок XII ст. Звичайно ж, кожен окремо взятий факт на користь раннього датування церкви Спаса на Берестові не може бути прийнятий як беззаперечний аргумент. В окремих випадках сучасні дослідження вказують на хибність деяких тверджень. Зокрема В. Німчук спробував на підставі власного спостереження над особливостями виконання, текстом та палеографією, опублікованого С. Висоцьким під № 362 напису [Высоцкий 1985, с. 76-77, табл. XXXVII, 1, 2] датувати храм другою половиною 50-х – початком 60-х рр. XI ст. [Німчук 2000]. Як показали наші дослідження оригіналу цього запису [Корнієнко 2009в; Корниенко 2012; див. також коментар до графіті № 7], версія В. Німчука не може бути прийнята. Проте мусимо констатувати, що кожен окремий факт, хоча й беззаперечно не свідчить про зведення церкви Спаса на Берестові у XI ст., їх сукупність та різноманітність все ж таки примушує поставити під сумнів традиційну дату будівництва храму за князювання Володимира Мономаха й віддати перевагу ранній даті як більш вірогідній. Втім, ми не можемо наразі визначити відносно точну дату виникнення споруди, саме тому час виконання видряпаних по свіжому личкувальному розчину графіті ми відносимо до *останньої третини XI ст*.

Кілька написів на фресках-темперах XVII ст. надійно датуються за формою згладжених та заповнених фарбою прорізів, вони можуть бути віднесені до 1643–1644 рр., коли, як свідчать меморіальні написи на стінах, Петро Могила реконструював церкву Спаса на Берестові [Бруснікіна, Кочубинська 2007, с. 37-38].

Форма каналів прорізів написів та малюнків, виконаних по сухому личкувальному розчину, має дещо "розірвані" краї назовні та нерівну структуру вглибині, які складно виявити через ерозію під дією опадів прорізів графіті на стародавніх та сучасних фасадах храму, які, вочевидь, залишались нетинькованими. Так, принаймні, видно з опису храму Л. Похилевичем у книзі "Монастирі та церкви м. Києва" (К., 1865): "кирпичи древней кладки заметны только в стенах до карнизов" [Похилевич 2007, с. 263]. На думку С. Висоцького, фасадні стіни були закриті розчином під час реставрації храму на початку XX ст. [Высоцкий 1985, с. 73]. Як ми вказали вище, вірогідним часом зведення церкви Спаса на Берестові є *остання третина XI ст.*, саме ця дата і визначається нами як *нижня хронологічна межа* виконаних по сухому личкувальному розчину графіті. Найпізніший напис, виконаний на фасаді церкви, який містить пряме датування, видряпаний у 1650 р. Більш пізніші написи, XVIII чи XIX ст. на фасадах церкви відсутні, сучасні написи легко відрізняються за формою прорізів.

Відтак, зважаючи на наведені вище спостереження, *верхня хронологічна межа* виконаних на личкувальному розчині стіні написів визначається на підставі форми прорізів *серединою XVII ст*.

Кілька графіті на стародавньому західному фасаді храму виконані по сухому тиньку, проте сліди ерозії в каналах прорізів відсутні. Це вказує на виконання епіграфічних пам'яток у той час, коли давній фасад опинився в закритому приміщенні, тобто, після прибудови сучасного нартекса, що, ймовірно, сталося при відбудові церкви за митрополита Петра Могили [Бруснікіна, Кочубинська 2007, с. 39]. Зважаючи на це, ймовірну *нижню хронологічну меж*у їхньої появи можемо віднести до *другої чверті XVII ст. Верхня* ж хронологічна межа визначається за типологією *першою третиною XVIII ст.*, позаяк найпізніший запис в інтер'єрі церкви датується 1731 р. Зважаючи на час прибудови сучасного нар текса, *верхню хронологічну межу* появи графіті, видряпаних на личкувальному розчині, якщо їх прорізи пошкоджені ерозією, слід віднести до *другої чверті XVII ст.*

б). ***Типологія***. За типологічним методом можуть бути датовані написи на фресках-темперах могилянської доби. Серед епіграфічних пам'яток дев'ять написів містять пряме датування: у двох вказаний 1672 р., ще у двох – 1674 р., далі – 1675, 1680, 1689, 1721 р. та найбільш пізній, – 1731 р. Відтак, зважаючи на інформацію датованих графіті, основні хронологічні межі складання та побутування комплексу записів на фресках-темперах 40-х рр. XVII ст. охоплюють приблизно 60 років, *від початку 70-х рр. XVII ст. до початку 30-х рр. XVIII ст*. У межах цього комплексу можемо за типологічним методом виділити в окрему групу *латиничні записи*, побутування яких не виходить за межі *70-х рр. XVII ст*.

в). ***Палеографія***. Застосовуючи методику палеографічного датування, слід пам'ятати, що точність окреслених на його підставі хронологічних меж залежить від обсягу тексту, тобто, чим менший текст, тим ширші хронологічні межі його можливої появи. Відповідно до прийнятої нами методики [Корнієнко 2010, с. 7], палеографічне датування здійснюється на підставі даних, отриманих А. Залізняком за результатами дослідження корпусу датованих за стратиграфією новгородських берестяних грамот XI–XV ст. [Зализняк 2000], Б. Рибаковим на основі вивчення датованих епіграфічних пам'яток XI–XIV ст. [Рыбаков 1964], Є. Карським та Л. Черепніним на підставі даних писемних пам'яток XI–XVIII ст. [Карский 1928; Черепнин 1956], виконаних В. Панашенко порівняльних таблиць зразків скоропису урядових документів та магістратських книг Гетьманщини середини – другої половини XVII ст. [Панашенко 1974], опублікованих Я. Запаском описів рукописних книг XI–XVII ст., де автор наводить також фотографії сторінок рукописів [Запаско 1995], а також власні спостереження над особливостями палеографії софійських датованих графіті. Адже дослідження епіграфіки Софії Київської дозволило встановити факт "омолодження" окремих палеографічних ознак давньоруських писемних, порівняно з новгородськими, матеріалами [Корнієнко 2008, с. 239; Корнієнко 2009а], зафіксоване таке явище й іншими дослідниками [Орлов, Козюба 2008, с. 35, 38]. Для прикладу можна навести спостереження над палеографічними характеристиками складових напису на пірофілітовому біконічному пряслиці, виявленому в 1996 р. у Вишгороді. Автори публікації, Р. Орлов та В. Козюба відмітили невідповідність між співвідношенням датування часу потрапляння пряслиця у землю з часом побутування палеографічних ознак деяких літер. Так, за стратиграфією верхньою хронологічною межею археологізації пряслиця є остання чверть XI ст., однак для літер ѧ (без перекладини) та ъ (петля з двома заломами) нижньою хронологічною межею палеографічних ознак є, відповідно,

друга чверть XII ст. та друга чверть XIII ст. [Зализняк 2000, с. 204-205, 216-217; Орлов, Козюба 2008, с. 35, 38]. Відтак, датування пам'яток київського епіграфічного кола мусить обов'язково коригуватись з даними палеографії саме цього регіону, що й нами виконується, хоча, за браком місця. спеціально не оговорюються.

Назви палеографічних ознак складових літер ми наводимо відповідно до номенклатури А. Залізняка [Зализняк 2000]. Хронологічні матриці в коментарі до графіті не наводяться, а вказуються лише ті форми написання літер, які дозволяють обмежити часові межі появи напису. При цьому варто наголосити, що форми написання інших складових запису, якщо вони не згадуються в тексті, мають ширші хронологічні рамки.

V. *Інтерпретація графіті.* У першому розділі наприкінці опису кожної епіграфічної пам'ятки присутня графа "**категорія**", в якій проводиться попередня систематизація написів та малюнків. Згруповані за такою схемою графіті розглядаються у другому розділі, де встановлюються можливі мотиваційні чинники їх виконання, аналізується еволюція традиційних формул, змістовний контекст того чи іншого малюнка. В інтерпретаційній частині тексти наводяться без дужок.

* * *

Застосовувана нами методика дала можливість виявити 477 пам'яток епіграфіки, які в хронологічному діапазоні охоплюють проміжок часу від останньої чверті XI до першої третини XVIII ст. З них 252 графіті виконані по личкувальному розчину на стародавньому та сучасних фасадах церкви, а 225 – на фресках-темперах 40-х рр. XVII ст. На нашу думку, така кількість пам'яток епіграфіки не є граничною, адже у багатьох місцях фреска XVII ст. не розчищена від олійної фарби (частина графіті включених нами "Корпусу" простежується під шаром олійної фарби), а личкувальний тиньк фасадів у багатьох місцях закритий цементним розчином.

Зважаючи на важливість виявлених під час досліджень церкви Спаса на Берестові графіті як автентичних історичних джерел, у 2010 р. до друку було підготовлено присвячений їхній публікації рукопис. Проте, за незалежних від автора обставин, його друк із року в рік відтерміновувався. Звісно, за цей час нові дослідження київської епіграфіки дозволили дещо під іншим кутом зору поглянути на наші попередні висновки, що торкаються інтерпретаційної частини книги. Проте, оскільки ці уточнення суттєво на вплинуть на зміст, ми вирішили публікувати матеріал станом на 2010 р. із незначними доопрацюваннями.

Насамкінець, автор висловлює подяку всім своїм колегам та друзям, тим, хто допомагав у підготовці рукопису до друку, насамперед, доктору історичних наук, професору Надії Миколаївні Нікітенко, кандидатам історичних наук Ірині Євгеніївні Марголіній, Наталії Олександрівні Сінкевич та Дмитру Сергійовичу Гордієнку, а також голові Всеукраїнської асоціації музеїв та заповідників Сергію Павловичу Кролевцю, без матеріальної підтримки якого книга навряд би побачила світ у найближчі роки. І, звісно ж, окрему подяку слід висловити членам своєї родини – батькам Галині та Василю, сестрі Олені та племінниці Надії, які щиро завжди і в усьому підтримували автора.

Розділ І.

КАТАЛОГ ГРАФІТІ

І.1. Західний стародавній фасад храму, північна ділянка

Знаходиться на східній стіні сучасного нартекса ліворуч від арки-переходу до стародавнього нартекса (табл. І). У цьому місці наявні одинадцять ділянок стародавнього цем'янкового личкувального розчину між рядами плінфи, на яких збереглись графіті. В окремих місцях поверхня стіни пошкоджена вибоями, подряпинами та ерозією. На двох нижніх ділянках помітні просвердлені круглі отвори, які, очевидно, варто розглядати як реставраційні зондажі. Варто також відмітити, що прорізи окремих графіті були кимсь підведені олівцем, під час сучасних досліджень вони не розчищались. С. Висоцьким було опубліковано два розташовані тут графіті, № 362, яке пізніше повторно досліджувалось В. Німчуком, та № 372. Окрім того, С. Висоцький під № 379 вказав на цій ділянці ще одне графіті, яке складалось з малюнків трьох хрестів. Проте означені зображення знаходяться на західному фасаді, праворуч від входу. За результатами сучасних досліджень тут наявні сімдесят чотири графіті, яким надано номери від 1-го до 74-го (табл. ІІ).

Графіті № 1 (табл. ІІІ, 1)

Запис є монограмою, утвореною з літер М та Б: права щогла М та щогла Б співпадають, а нижня частина петлі Б сильно видовжена вліво, вона доходить до лівої щогли М. Монограма розглядається нами як кирилична транскрипція грекомовної теонімограми Богородиці, утвореної за допомогою літер М та Θ слів Μήτηρ Θεοῦ '*Мати Бога*'. Форма прорізів та вигляд літер цього запису ідентичні графіті № 2 та №4, тобто, вони виконані одним автором.

Датування. В каналах прорізів практично відсутні сліди ерозії, що вказує на доволі пізню їхню появу, коли означена ділянка стіни опинилась у закритому приміщенні. Тому вірогідними хронологічними рамками виконання графіті варто визнати другу чверть XVII – першу третину XVIII ст. Оскільки зовнішній вигляд знаків монограми дуже нагадує вигляд літер написів у творах монументального мистецтва лаврської іконописної майстерні XVIII ст. [див., напр.: Монументальний живопис 2005, кольорові вклейки до іл. №№ 38-43, 76-81, 87-88, 91, 133-135], більш ймовірним буде датувати графіті кінцем XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2 (табл. ІІІ, 2)

Запис є монограмою, утвореною трьома літерами И, Х та С: діагоналлю літері И слугує нахилена праворуч скісна Х, тобто, фактично літери накладаються одна на одну; до правої щогли примикає написана у три заходи С. Монограма розкривається як кирилична теонімограма ИС ХС, що складається з першої та передостанньої літер слів Иисусъ Христосъ '*Ісус Христос*'.

Датування. Зважаючи на те, що № 1, № 2 та № 4 виконані одним автором, вірогідно датувати появу запису кінцем XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3 (табл. III, 3)

На поверхні стіни прокреслені літери М та ⊕, які є традиційною грекомовною теонімограмою Богородиці, яка включає дві початкові літери слів Μήτηρ Θεοῦ '*Мати Бога*'.

Датування. Форма прорізів дає підстави датувати напис в межах останньої третини XI – другої чверті XVII ст. За формою написання літери ⊕ без бічних засічок верхня хронологічна межа появи графіті може бути з великою вірогідністю обмежена початком XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4 (табл. III, 4)

Запис є монограмою, утвореною трьома літерами І, Х та С: вертикальна І є одночасно правою скісною для Х, а зверху її перетинає дуга покладеної ліворуч С, написаної у три прийоми. Напис є грекомовною теонімограмою, яка складається з першої та останньої літер слів 'Ἰησοῦς Χριστός '*Ісус Христос*'.

Датування. Оскільки графіті № 1, № 2 та № 4 виконані одним автором, час появи напису, найімовірніше, може бути окреслений хронологічними рамками від кінця XVII до першої третини XVIII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 5 (табл. III, 5)

По личкувальному розчину прокреслений чотириконечний хрест з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 6 (табл. III, 6)

Поверхня стіни в місці розташування запису збереглась погано, тому неглибоко прокреслені літери простежуються слабо:

ГИПОМ ----
РАБ-СВ ----
ПЕТ ----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и пом[ози] рав[у] св[оему] Пет[ру].

Господи, поможи рабу своєму Петру.

Датування. За формою написання в та в з виступами зверху, а також прямолінійної р з округлою петлею, графіті може бути датоване в межах останньої третини XI – першої чверті XIV ст.; при цьому, вірогідну верхню хронологічну межу, відповідно до частоти розповсюдження форм в та в, варто окреслити кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 7 [362] (табл. IV)

Напис був опублікований під № 362 у зводі С. Висоцького [Высоцкий 1985, с. 76-77], його прочитання суттєво коригували В. Німчук [Німчук 2000],

А. Турілов [Турилов 2000, с. 53-55] та А. Залізняк [Зализняк 2004, с. 247-248]. Результати сучасних досліджень цього напису та його роль для датування церкви Спаса на Берестові опубліковані В. Корнієнком [Корнієнко 2009в; 2012]:

С. Висоцький	гипомозибе^{1}и^{2}си | ѳовиосв^{3}об^{4}о^{5} | диводалѥѩ^{6} | бе[ꙋ?]^{7}злѣт^{8}а
В. Німчук	--------[по]н^{1}о^{2}си | --------^{3}об^{4}а^{5} | диварлама^{6} | бе^{7}злѣп^{8}а
А. Турілов	--------озибе^{1}-^{2}си | --------^{3}-в^{4}а^{5} | -иварлама^{6} | бе^{7}злѣп^{8}а
А. Залізняк	[ги]п[ом]озибе^{1}[о]^{2}си | ѳовио[же]^{3}об^{4}а^{5} | диварлама^{6} | бе^{7}злѣп^{8}а

У запропонованому дослідниками прочитанні бачимо цілий ряд суттєвих розбіжностей, які включають вісім основних позицій:

1) початкові десять літер першого рядка С. Висоцький розглядав як фразу ги помози бе; А. Турілов та А. Залізняк в цілому підтримали варіант прочитання публікатора, по різному лише відмічаючи наявність збережених та реконструйованих літер; В. Німчук вважає, що початок рядка повністю "знесений" внаслідок пошкодження тиньку, а з означених десяти літер ми можемо реконструювати лише восьму-дев'яту як по та не впевнено прочитати десяту як н; вивчення оригіналу графіті дозволило встановити наявність всіх десяти літер у рядку, щоправда, сильно пошкоджених, однак таких, які цілком піддаються ідентифікації;

2) одинадцяту літеру першого рядка С. Висоцький у тексті вказав як и, хоча в коментарі він постійно читав її як о; В. Німчук та А. Залізняк визначили її як о, А. Турілов вважає літеру повністю втраченою, хоча на поверхні стіни добре читається літера о;

3) початкові вісім літер другого рядка С. Висоцький розглядав як ѳовиосв; В. Німчук та А. Турілов відмовились від прочитання цієї частини запису; А. Залізняк визначив всі літери рядка відповідно до оригіналу як ѳовиоже, хоча вказав шосту й сьому літери же як втрачені, натомість вони збереглись, щоправда, остання втратила язичок;

4) з усіх дослідників тільки А. Турілов запропонував читати цю літеру як в, проте в оригіналі чітко простежується б;

5) С. Висоцький у тексті ідентифікував літеру як о, проте в коментарі читав як а, відповідно оригіналу;

6) сім останніх літер третього рядка С. Висоцький прочитав як водалѥѩ; В. Німчук, А. Турілов та А. Залізняк цілком справедливо піддали сумніву правильність подібного тлумачення, адже навіть за опублікованою фотографією ця частина рядка впевнено читається як варлама;

7) з коментарю до напису можна зробити висновок, що С. Висоцький не був упевнений у наявності літери ꙋ, та все ж помістив її до тексту; в оригіналі ця літера відсутня;

8) шосту літеру С. Висоцький вказав як т; проте В. Німчук, А. Турілов та А. Залізняк визначили тут наявність літери п, відповідно оригіналу.

Таким чином, реконструкцію та прочитання тексту С. Висоцьким "*Господи, поможи, Боже, Йосифові, звільни. Водолія 7 року*" усі дослідники справедливо відкинули як неприйнятну, однак лише А. Залізняк реконструював текст відповідно до оригіналу, це підтвердили сучасні дослідження.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає таким чином:

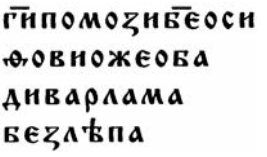

З розбивкою на слова:

Г(оспод)и помози Б(ож)є Осиѳови оже обади Варлама без лѣпа.

Господи, поможи, Боже, Йосифові, бо він обмовив Варлама даремно.

Датування. Відповідно до власного тлумачення тексту та спираючись на твердження, що у ділових документах XVI–XVII ст. дуже часто пропускалося позначення тисяч, С. Висоцький датував графіті 7007 (1499) р., або, якщо в останньому рядку таки присутня літера ρ, то 7109 (1599) р.

В. Німчук відносив час появи запису до 60-х рр. XI ст. так само відповідно до власного тлумачення контексту, посилюючи тезу спостереженням над формою прорізів, виконаних, на його думку, по сирому тиньку, тобто, синхронних часу зведення споруди, та палеографічними ознаками окремих літер, зокрема "типової" для XI ст. форми літери ѣ, щогла якої не піднімається над рядком, старовинні накреслення з та и. Проведене нами дослідження оригіналу запису дозволило встановити, що його було виконано по сухому личкувальному розчину, тобто, він не є синхронним часу побудови церкви, а згладжена форма прорізів виникла в результаті ерозії поверхні під дією атмосферних опадів. Наведені палеографічні ознаки теж не дозволяють однозначно датувати графіті XI ст., адже форма написання літери ѣ, щогла якої не виступає над рядком, притаманна не лише для XI ст., а й для XII–XV ст., "старовинні" ж форми написання з (вертикальної з переломом) та и (з горизонтальною перекладиною) також зустрічаються в хронологічних межах від XI по XV ст.

На підставі даних палеографії, А. Турілов запропонував відносити напис до XII–XIII ст., вважаючи верхньою хронологічною межею його появи 1240 р., зважаючи на традиційну тезу про занепад церкви після захоплення Києва військами Батия.

А. Залізняк в цілому не заперечував пропонованому А. Туріловим датуванню графіті у межах XII ст. – 1240 р.

Втім, на підставі палеографічних даних, за формою написання літери б з високою петлею, в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, ж у вигляді вертикальної риски з двома дугами (ліворуч та праворуч), прямолінійної ρ з великою на весь рядок петлею кутом донизу, час появи графіті має бути визначений в межах другої третини XIII – кінця XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 8 (табл. V, 1)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час вірогідної появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 9 (табл. V, 2)

Початок рядка пошкоджений вибоєм, а його закінчення закриває фреска могилянської доби з образом Богоматері. Відтак, на поверхні стіни читаються тільки чотири літери ИПОМ.

Реконструкція наявного тексту виглядає таким чином:

[Г](оспод)и пом[ози]…

Господи, поможи…

Датування. За формою написання п з виступом зверху, вірогідні хронологічні межі появи графіті окреслюються останньою третиною XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 10 (табл. V, 3)

Від напису збереглись лише чотири початкові літери ГИПО.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст може бути представлений таким чином:

Г(оспод)и по[мози]…

Господи, поможи…

Датування. За формою написання літери и з горизонтальною перемичкою та структурою формули, час появи графіті може бути віднесений до останньої третини XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 11 (табл. V, 4)

На поверхні стіни за допомогою подвійних замкнених рисок прокреслений чотириконечний хрест, щогла якого суцільна, а перекладина складається з двох окремих частин.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 12 (табл. V, 5)

По личкувальному розчину подвійними рисками прокреслений чотириконечий хрест. Його верхня частина щогли та кінці перекладини мають розширення у вигляді незамкнених у верхівці трапецій. Прикметне, що лівий кінець перекладини здався авторові малюнка замалим, тому він розширив його за допомогою видряпування невеликого кута; щоправда, йому не вдалося правильно з'єднати обидві складові розширення. Пошкодження тиньку в нижній частині створюють враження, що в основі хрест також розширювався, однак ретельне вивчення цієї ділянки виказало відмінний характер між прорізами та "розширенням" у вигляді невеликих подряпин.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 13 (табл. VI, 1)

На поверхні стіни подвійними незамкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 14 (табл. VI, 2)

По личкувальному розчину подвійними рисками прокреслений чотириконечний хрест. Лінії щогли замкнені, перекладини – відкриті. Права частина останньої частково закрита фрескою з зображенням Богоматері.

Датування. Форма прорізів дає підстави віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 15 (табл. VI, 3)

Права частина напису пошкоджена, простежуються лише п’ять літер:

гдипом-

З відновленням втрачених фрагментів та розбивкою на слова текст може бути реконструйований таким чином:

Г(оспо)ди пом[ози]…

Господи, поможи…

Датування. Форми написання літери д з довгими ніжками та и з діагональною перемичкою дозволяють датувати графіті серединою XIV – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 16 (табл. VI, 4)

На поверхні стіни простежується малюнок прокресленого подвійними замкненими рисками восьмиконечного хреста, який складається із щогли, перекладини, горизонтально розташованої таблички над головою Ісуса Христа та нахиленого праворуч підніжжя. Над табличкою обабіч щогли виконані складові традиційної теонімограми ИС ХС.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст. За спостереженнями І. Смірнової, в XI–XIII ст. зображення восьмиконечних хрестів доволі рідкісні, великого розповсюдження вони набули не раніше XIV ст. [Смирнова 2007, с. 257]. Відтак вірогідна нижня хронологічна межа появи графіті може бути обмежена початком XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 17 (табл. VI, 5)

По личкувальному розчину прокреслене зображення пташки, яка сидить на гілці, переданої за допомогою направленого ліворуч півкола, що нижньою частиною спирається на фігуру у вигляді трапеції з відкритою основою. Автор малюнка доволі реалістично передав обриси тіла пташки. Ніжки оформлено розділеним посередині вертикальною рискою видовженим півовалом. За контурами тіла найвірогідніше ідентифікувати птаха як голуба.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 18 (табл. VII, 1)

На поверхні стіни подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дає підстави віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 19 [372] (табл. VII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 76-77, табл. XLIII, 1], нові результати дослідження – В. Корнієнком [Корнієнко 2009].

С. Висоцький описав малюнок як грубе зображення людини на повний зріст у профіль, на голові якого – високий гостроверхий капелюх, очевидно, чернечий клобук; у руках "монах" тримає велику свічку або смолоскип.

Вивчення оригіналу дозволило внести певні корективи до такого опису. Насамперед, у руці людина тримає меч, від якого збереглось лезо у вигляді паралельних вертикальних ліній, що звужуються доверху, та хрестоподібна гарда, передана паралельними горизонтальними замкненими лініями біля кистей рук. Посередині леза меча іншим інструментом були прокреслені дві горизонтальні лінії, що створює враження, ніби в руці людина тримає хрест. "Чернечий клобук" на голові "монаха" варто розглядати як конічний шолом, буквально поставлений на непомірно велику голову людини. Риси обличчя передані схематично, втім добре помітні око, ніс та рот.

Датування. За формою прорізів час появи графіті можна визначити останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст. Його типологічна та символічна близькість до графіті № 251 з Георгіївського приділу Софії Київської дозволяють знизити верхню хронологічну межу до першої третини XIII ст. [Корнієнко 2009].

Категорія: антропоморфні зображення.

Графіті № 20 (табл. VII, 3)

На поверхні стіни простежуються літери КОЛИ. Вочевидь, їх варто розглядати як закінчення імені в давальному відмінку [Ни]коли '*Ніколі*'.

Датування. За формою написання л з покриттям графіті може бути датоване в межах останньої третини XI – середини XIV ст.; при цьому, зважаючи на поширення такої форми написання літери, більш вірогідним буде обмеження верхньої хронологічної рамки третьою чвертю XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 21 (табл. VIII, 1)

Доволі глибокими рисками по личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести вірогідний час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 22 (табл. VIII, 2)

На поверхні стіни помітний малюнок чотириконечного хреста з розширеними у формі трикутників кінцями. Варто зауважити, що його щогла перетинає

трикутні завершення та поділяє їх навпіл, а перекладина, принаймні, як виглядає збережена права частина, закінчується у вершині трикутника.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 23 (табл. VIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, проте за збереженими фрагментами можемо встановити, що тут за допомогою подвійних замкнених рисок був прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 24 (табл. VIII, 4)

Малюнок зберігся частково, він пошкоджений кількома подряпинами. Простежується прокреслена подвійною рискою щогла, яка наче розходиться в основі. Це дає нам підстави припустити, що автор намагався передати пагони проквітлого хреста. На висоті двох третин від основи подвійною замкненою рискою була прокреслена перекладина.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 25 (табл. VIII, 5)

По личкувальному розчину подвійними рисками прокреслений чотириконечний хрест. Лінії його щогли у верхній частині перетинаються, утворюючи літеру “χ” всередині трикутного розширення. Кінці перекладини розширюються у вигляді трапецій з відкритою верхньою частиною. Основа хреста замкнена горизонтальним відрізком.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 26 (табл. VIII, 6)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 27 (табл. IX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, проте за збереженими фрагментами можемо встановити, що тут подвійними замкненими рисками був прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 28 (табл. IX, 2)

Подвійними замкненими рисками по личкувальному розчину прокреслений шестиконечний хрест, який складається із щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою прорізів хронологічні рамки можливої появи графіті окреслюються останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 29 (табл. IX, 3)

На поверхні стіни прокреслений квадрат із вписаним у нього чотириконечним хрестом.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виконане у межах часу від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 30 (табл. IX, 4)

По личкувальному розчину прокреслений малюнок шестиконечного хреста, що складається зі щогли, основа якої спирається на трикутну Голгофу, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 31 (табл. IX, 5)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 32 (табл. X, 1)

По личкувальному розчину прокреслені літери ѧ та ⲛ.

Датування. За формою написання літери ѧ з округлою краплеподібною петлею графіті датується серединою XIII – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 33 (табл. X, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, однак збережені частини дозволяють впевнено реконструювати його вигляд: чотириконечний хрест з розширеними у вигляді трикутників кінцями. Обабіч щогли над перекладиною добре помітні складові теонімограми І҃С Х҃С, а під перекладиною збереглась лише ліва щогла та діагональ ⲛ, що є початком слова ⲛ[ІКѦ].

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 34 (табл. X, 3)

На поверхні стіни простежуються літери Г҃И, що є традиційним скороченням слова-звернення Г(оспод)и ‘*Господи*’.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується останньою третиною XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 35 (табл. X, 4)

По личкувальному розчину подвійними замкненим рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє визначити, що малюнок виник у межах часу від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 36 (табл. X, 5)

На поверхні стіни простежується знак у вигляді латинської літери **Y**. Вигляд поверхні тиньку вказує, що малюнок з самого початку включав тільки його, тобто, він не може бути визначений як фрагмент щогли хреста з розширеними кінцями. Певна схематичність не дозволяє визначити його і як літеру Ꙋ, Ꙋ або Ѱ.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 37 (табл. X, 6)

На ребрі плінфи прокреслений чотириконечний хрест з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Датування. Вигляд каналів прорізів дає вагомі підстави стверджувати, що графіті було нанесене на ребро плінфи ще до її обпалу, тож час появи малюнка впевнено окреслюється останньою третиною XI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 38 (табл. XI, 1)

Поруч з попереднім малюнком на торці плінфи подвійними замкненими рисками видряпаний чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 39 (табл. XI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису дуже пошкоджена, проте тут простежуються літери Г҃И, тобто, традиційний варіант скорочення слова-звернення Г(оспод)и ‘*Господи*’.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується останньою третиною XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 40 (табл. XI, 3)

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест, щогла його складається з суцільної лінії, а перекладина – з двох половинок.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 41 (табл. XI, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, однак можемо визначити, що він є прокресленим подвійними замкненими рисками чотириконечним хрестом.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 42 (табл. XI, 5)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті було виконане у межах часу від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 43 (табл. XI, 6)

На поверхні стіни простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 44 (табл. XII, 1)

По личкувальному розчину прокреслена подвійна замкнена риска, яка нагадує щоглу хреста. Ймовірно, малюнок залишився незавершеним.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 45 (табл. XII, 2)

На поверхні стіни простежуються літери ѺАNЪ, перед якими знаходиться великий вибій. З відновленням втраченої літери запис може бути реконструйований як слово [И]ѡаnъ ‘*Іоанн*’.

Датування. За формою написання літери ъ з двома заломами графіті, вірогідно, може бути датоване в межах першої чверті XIV – кінцем XV ст. Втім, ця палеографічна ознака, яка в новгородських берестяних грамотах з’являється у XIV ст., в епіграфіці київського кола фіксується з другої половини XI ст. [Орлов, Козюба 2008, с. 38]. Не виключено, що нижньою хронологічною межею варто визнати останню третину XI ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 46 (табл. XII, 3)

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест, кінці якого розширюються у вигляді незамкнених у верхівці трапецій.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 47 (табл. XII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, однак за збереженими частинами можемо встановити, що тут подвійними замкненими рисками був прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 48 (табл. XII, 5)

По личкувальному розчину прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки графіті від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 49 (табл. XIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису дуже пошкоджена. На початку рядка простежуються літери П, права щогла якої знищена вибоєм, так що вона стала схожою на г, далі о, фрагментарно збережена М, И. Наприкінці рядка чітко читаються дві літери ГИ.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Поми[луи] Г(оспод)и.

Помилуй, Господи.

Датування. За формою написання літери г з виступом зверху та и з горизонтальною перемичкою, графіті датується в межах останньої третини XI – кінця XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею появи напису варто визнати кінець XII ст., відповідно до типовості поширення такої форми г.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 50 (табл. XIII, 2)

На поверхні стіни впевнено читаються літери КОСТ. Вигляд тиньку вказує, що напис з самого початку включав лише ці складові, які є скороченим варіантом запису імені Кост(ѧнтинъ) '*Костянтин*'. Приклади подібного скорочення демонструють записи кількості проведених поминальних служб, що досліджені нами в Софії Київській [Корнієнко 2010, с. 389].

Датування. За формою написання ІС-подібної літери к графіті датується в межах останньої третини XI – середини XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 51 (табл. XIII, 3)

Незакінчене зображення чотириконечного хреста. Автор прокреслив подвійною рискою щоглу. Її закінчення, як можна зробити висновок із збереженої

нижньої частини, розширювалось у вигляді незамкненої згори трапеції. Від середини щогли подвійною рискою була накреслена права частина перекладини з аналогічним розширенням. Ліва частина перекладини, як вказує вигляд поверхні тиньку, так і не була прокреслена.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 52 (табл. XIV, 1)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 53 (табл. XIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, проте за збереженими фрагментами можемо відновити контури прокресленого подвійною замкненою рискою чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 54 (табл. XIV, 3)

Личкувальний розчин у місці розташування малюнка пошкоджений вибоєм, однак збережені складові дозволяють реконструювати його як прокреслений подвійними замкненими рисками чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 55 (табл. XIV, 4)

На торці плінфи видряпаний косий хрест.

Датування. Форма прорізів вказує, що малюнок був прокреслений по сирій глині ще до її обпалу, тому впевнено може бути датований останньою третиною XI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 56 (табл. XIV, 5)

По личкувальному розчину потрійними рисками прокреслений чотириконечний хрест-якір.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 57 (табл. XIV, 6)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, однак можемо встановити, що тут подвійними замкненими рисками був прокреслений

чотириконечний хрест з розширеними кінцями у вигляді незамкнених у верхній частині трапецій.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 58 (табл. XV, 1)

По личкувальному розчину подвійною замкненою рискою прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 59 (табл. XV, 2)

На поверхні стіни простежується зображення видряпаного одинарними рисками простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 60 (табл. XV, 3)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 61 (табл. XV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, однак за збереженими фрагментами його можна реконструювати як прокреслений подвійними замкненими рисками чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті в межах останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 62 (табл. XV, 5)

По личкувальному розчину прокреслений зображення простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 63 (табл. XVI, 1)

Поверхня стіни значно пошкоджена, тому від прокресленого подвійною замкненою рискою хреста збереглись лише окремі фрагменти.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 64 (табл. XVI, 2)

На поверхні стіни прокреслений чотириконечний хрест, основа щогли якого спирається на трикутну Голгофу.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 65 (табл. XVI, 3)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 66 (табл. XVI, 4)

На поверхні стіни подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест. Щогла та перекладина його розділені посередині, відповідно, вертикальною та горизонтальною рисками.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 67 (табл. XVI, 5)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 68 (табл. XVI, 6)

На поверхні стіни простежується прокреслений замкненими подвійними рисками чотириконечний хрест-якір, основа щогли якого спирається на прокреслене подвійною замкненою рискою відкрите доверху півколо.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 69 (табл. XVII, 1)

По личкувальному розчину прокреслений квадрат, вертикальні сторони якого зображені подвійними рисками.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 70 (табл. XVII, 2)

На поверхні стіни виконано малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 71 (табл. XVII, 3)

По личкувальному розчину покреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 72 (табл. XVII, 4)

На поверхні стіни виконано малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 73 (табл. XVII, 5)

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 74 (табл. XVII, 6)

На поверхні стіни подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест-якір. Кінці його перекладини та верхня частина щогли доповнені трикутними розширеннями, а основа останньої спирається на прокреслене однією лінією відкрите доверху півколо.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.2. Західний стародавній фасад храму, південна ділянка

Знаходиться на східній стіні сучасного нартекса праворуч від арки-переходу до стародавнього нартекса (табл. І). У цьому місці наявні вісім ділянок стародавнього цем'янкового личкувального розчину між рядами плінфи, на яких помітні стародавні графіті. Як і в попередньому випадку, поверхня стіни пошкоджена вибоями, подряпинами та ерозією, позаяк до побудови притвору ця ділянка підлягала дії атмосферних опадів та коливань температури, через що прорізи більшості графіті набули дуже низького рельєфу. Під час досліджень С. Висоцького тут було виявлено та опубліковано сімнадцять графіті (№№ 358-359, 361, 363-370, 373-378), причому нерідко під один номер потрапляло кілька написів та малюнків. Окрім того, зображення трьох хрестів (№ 379), як вказує дослідник, знаходяться на північній ділянці, насправді виконані на південній. Як і в попередньому випадку, прорізи окремих написів та малюнків підведені олівцем. Згідно з результатами нових досліджень, на цій ділянці стіни збереглось сто тридцять два графіті, яким надано номери від 75-го по 206-й (табл. ІІ).

Графіті № 75 (табл. XVIII, 1)

На поверхні стіни простежується малюнок квадрата з вписаним у нього чотириконечним хрестом.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 76 (табл. XVIII, 2)

По личкувальному розчину прокреслений чотириконечний хрест з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Малюнок широкими лініями було виконано по вогкому, ще не застиглому личкувальному розчину. Пізніше ці прорізи з якоїсь причини були заліплені таким самим розчином, внаслідок чого хрест набув форми барельєфа. Оскільки нижній шар тиньку встигнув підсохнути, з часом розчин, який закривав прорізи, був слабо зчеплений із стіною і викришився, зберігшись тільки на окремих ділянках, що й показано на малюнку в таблиці.

Варто зазначити, що з подібним оформленням ми зустрічаємось вперше, принаймні, у київській епіграфіці.

Датування. Виконане по вогкому тиньку графіті впевнено можна датувати останньою третиною XI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 77 (табл. XVIII, 3)

По личкувальному розчину прокреслена фігура у вигляді квадрата з вписаним у нього чотириконечним хрестом.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 78 (табл. XVIII, 4)

На поверхні стіни простежуються дві паралельні вертикальні риски, які вгорі дещо вигинаються назовні. В цілому малюнок нагадує щоглу незавершеного чотириконечного хреста з розширеними кінцями.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 79 (табл. XVIII, 5)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити можливі хронологічні рамки появи графіті від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 80 (табл. XVIII, 6)

На поверхні стіни простежується вертикальна риска, від середини якої праворуч прокреслений горизонтальний відрізок. Вірогідно розглядати фігуру як незавершений малюнок чотириконечного хреста, автор якого спочатку прокреслив щоглу, а потім праву частину перекладини.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 81 (табл. XIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена вибоями, проте за збереженими частинами він може бути реконструйований як простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 82 (табл. XIX, 2)

Поверхня стіни пошкоджена великим вибоєм, від напису збереглась лише щогла невизначеної літери та літера ʌ за нею.

Датування. За формою написання літери ʌ з опуклою петлею, видовженою спинкою та дещо увігнутою перемичкою, графіті може бути датоване другою чвертю XV – початком XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 83 (табл. XIX, 3)

По личкувальному розчину прокреслений чотириконечний хрест, кінці перекладини та вершина щогли якого розширюються у вигляді трикутників.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 84 (табл. XIX, 4)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIV, 3] разом з двома іншими малюнками (№ 85 та № 86).

На поверхні стіни прокреслений шестиконечний хрест, що складається із щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Вершина щогли, кінці таблички та перекладини розширюються у вигляді трикутників, основа щогли хреста спирається на високу одноступінчату незамкнену в основі Голгофу.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 85 (табл. XIX, 5)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIV, 3] разом з № 84 та № 86.

На поверхні стіни простежується одноступінчата незамкнена в нижній частині Голгофа та невелика частина основи щогли, що була прокреслена подвійною рискою.

Ретельне вивчення поверхні тиньку в місці ймовірного продовження малюнку хреста дозволило визначити, що зображення із самого початку містило тільки наведені вище складові. Тож малюнок залишився незакінченим.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 86 (табл. XX, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIV, 3] разом з № 84 та № 85.

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, простежується висока одноступінчата незамкнена в основі Голгофа, щогла, що у вигляді трикутника розширюється у верхній частині, та середня частина перекладини.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 87 (табл. XX, 2)

По личкувальному розчину прокреслена літера ѧ.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виконане по свіжому розчину. Це дозволяє датувати запис останньою третиною XI ст. Цьому датуванню не суперечить форма написання ѧ з опуклою петлею та видовженою спинкою.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 88 (табл. XX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису доволі пошкоджена, однак в цілому літери можуть бути ідентифіковані як ѧ та Г.

Датування. За формою написання літер ѧ з видовженою спинкою та г з виступом зверху, графіті може бути датоване у межах останньї третини XI – початку XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 89 (табл. XX, 4)

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 90 (табл. XXI, 1)

На поверхні стіни простежується прокреслений подвійними замкненими рисками малюнок чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 91 (табл. XXI, 2)

Збереженість напису дуже добра, всі його складові чітко простежуються.

Тож текст читається як слово-прохання помени ‘*пом’яни*’. Вигляд поверхні стіни довкола напису вказує, що він із самого початку містив тільки цей текст.

Датування. За формою написання вертикальної є, н з горизонтальною перемичкою та и з діагональною перемичкою, графіті може бути датоване в межах середини XIV – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 92 (табл. XXI, 3)

Напис зберігся фрагментарно, простежуються лише щогла літери, далі ѻМ та наприкінці И. Найвірогідніше реконструювати слово [п]ѻм[илꙋ]и '*помилуй*'.

Датування. За формою написання літери м з вертикальними щоглами, плечима та петлею з двома заломами, а також и з горизонтальною перемичкою, час появи графіті може бути окреслений серединою XIV – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 93 (табл. XXI, 4)

По личкувальному розчину подвійними незамкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 94 (табл. XXII, 1)

На поверхні стіни простежується малюнок шестиконечного хреста, який складається зі щогли та майже рівних по довжині перекладини й символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на трикутної форми Голгофу.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 95 (табл. XXII, 2)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 96 (табл. XXII, 3)

Помітне на фотографії опублікованого С. Висоцьким під № 364 напису [Высоцкий 1985, табл. XXXVIII, 3, 4], проте в коментарі до останнього не згадувався. На прорисовці малюнку надані зайві деталі: прокреслений подвійними замкненими рисками чотириконечний хрест дослідник показує як шестиконечний, додаючи виконане подвійною замкненою рискою горизонтальне підніжжя. Проте в оригіналі чітко простежується саме чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 97 (табл. XXII, 4)

Потрапило до опублікованої С. Висоцьким фотографії напису № 364 [Высоцкий 1985, табл. XXXVIII, 3, 4], проте в коментарі не згадувалося. На прорисовці присутні зайві деталі: замість прокресленого подвійними замкненими рисками чотириконечного хреста дослідник вказав шестиконечний, значно видовживши вершину щогли, де зобразив неіснуючу табличку над головою Ісуса Христа.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 98 [363] (табл. XXII, 5)

Опублікований С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 77-78, табл. XXXVIII, 1, 2].

Між публікацією С. Висоцького та оригіналом графіті спостерігаються розбіжності, які включають кілька моментів:

[1]сє писалъ[2] г҃ѣб[3]ъ

1) чітко видима початкова велика літера ѧ була проігнорована, натомість форма каналів прорізів її та решти напису ідентичні;

2) літера ъ не збереглась, залишився лише невеликий фрагмент петлі, тож її можна реконструювати лише за контекстом;

3) дев'ята-дванадцята літери глѣб зібрані дослідником з різноманітних тріщин та вибоїн, в оригіналі на цьому місці простежуються фрагментарно збережені ио та н, між якими знаходився ще один знак, повністю знищений.

З урахуванням наведених зауважень текст виглядає так:

А сє писал- ио-нъ

Тому запропоновану С. Висоцьким версію прочитання сє писалъ Глѣбъ '*це писав Гліб*' прийняти неможливо, а з розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів оригінальний текст читається таким чином:

А сє писал[ъ] Ио[а]нъ.

А це писав Іоанн.

Датування. За формою написання ѧ з опуклою петлею та видовженою спинкою, и з горизонтальною перемичкою, н з діагональною перемичкою та ъ з високою петлею, найімовірніше датувати графіті у межах другої чверті XV – початку XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 99 [364] (табл. XXIII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким* [Высоцкий 1985, с. 78, табл. XXXVIII, 3, 4].

Складові запису простежуються відносно чітко: АБВГЄ. Дослідник допустив одну неточність, вказавши замість п'ятої є літеру д.

Датування. За формою написання дзеркальної ѧ з вертикальною спинкою та б з петлею, яка має два заломи, найвірогідніше датувати графіті другою третиною XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 100 (табл. XXIII, 2)

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

* На фотографії та прорисовці вказані окрім цього запису ще кілька інших графіті, однак дослідження оригіналу дозволило встановити наявність тут лише двох малюнків хрестів, яким надано номери 96 та № 97.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 101 (табл. XXIII, 3)

По личкувальному розчину прокреслені дві вертикальні риски, з'єднані двома діагоналями.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 102 (табл. XXIII, 4)

По личкувальному розчину прокреслений знак, в основу якого покладено малюнок простого чотириконечного хреста. Верхня частина щогли з'єднана діагоналлю з правим кінцем перекладини. Під лівою частиною перекладини від щогли ліворуч паралельно їй прокреслена ще одна риска.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється межами від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 103 (табл. XXIII, 5)

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест, основа якого спирається на трикутну Голгофу.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 104 (табл. XXIV, 1)

На поверхні стіни простежується малюнок пентаграми.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється межами від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 105 (табл. XXIV, 2)

По личкувальному розчину прокреслені од на над одною літери А та Б.

Датування. За формою написання літери в з виступом зверху, час появи графіті може бути окреслений останньою третиною XI – серединою XV ст.; при цьому більш вірогідним буде віднести верхню хронологічну межу до кінця XII ст., відповідно до частоти вживання такої форми літери.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 106 (табл. XXIV, 3)

На поверхні стіни простежуються шестиконечний хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на прокреслену подвійною незамкненою рискою одноступінчату Голгофу. Вершина щогли, кінці перекладини та символічної таблички розширюються у вигляді трикутників.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 107 (табл. XXIV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка хреста пошкоджена, від нього збереглась щогла, основа якої спирається на трикутну Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється межами від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 108 (табл. XXIV, 5)

Рельєф прорізів дуже низький, однак можемо розібрати практично всі складові напису:

гипом-ꙁи

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и пом[о]зи.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання вертикальної ꙁ із переломом, час появи графіті окреслюється межами від останньої третини XI до середини XV ст.; при цьому, зважаючи на поширення цієї форми написання літери, більш вірогідним буде обмежити верхню хронологічну межу початком XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 109 (табл. XXIV, 6)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, частково збереглась лише петля літери ѧ. Вигляд поверхні стіни навколо неї вказує, що графіті з самого початку складалось лише з одного знаку.

Датування. Збережений фрагмент дає можливість встановити, що літера ѧ мала петлю з увігнутою перемичкою; ця обставина дозволяє датувати графіті серединою XIV – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 110 (табл. XXV, 1)

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 111 (табл. XXV, 2)

На поверхні стіни простежується виконаний подвійними замкненими рисками малюнок чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється межами від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 112 (табл. XXV, 3)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 113 (табл. XXV, 4)

Незважаючи на пошкодження тиньку, відносно добре простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 114 (табл. XXV, 5)

По личкувальному розчину прокреслений шестиконечний хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на прокреслену подвійною незамкненою лінією одноступінчату Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 115 [379] (табл. XXV, 6)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIV, 3] разом з двома іншими малюнками хрестів (№ 117 та № 118).

На фресці простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 116 (табл. XXVI, 1)

Помітне на опублікованій С. Висоцьким фотографії малюнка № 379 [Высоцкий 1985, табл. XLIV, 3], проте в коментарі не згадувалось.

На поверхні стіни прокреслена літера Д.

Датування. За формою написання А-подібної д графіті найімовірніше датувати кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 117 [379] (табл. XXVI, 2)

Опубліковане С. Ви соцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIV, 3] разом з № 115 та № 118.

На поверхні стіни потрійними замкненими рисками прокреслений шестиконечний проквітлий хрест, що складається із щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Пагони збереглись лише в загальних рисах.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 118 [379] (табл. XXVI, 3)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIV, 3] разом з двома іншими малюнками (№ 115 та № 117).

По личкувальному розчину прокреслений чотириконечний хрест з високою щоглою та короткою перекладиною. Їхні закінчення мають розширення у вигляді трикутників.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 119 (табл. XXVI, 4)

На поверхні стіни у дзеркальному відображенні написана літера ѧ.

Датування. За формою написання дзеркальної ѧ з видовженою спинкою графіті можна датувати останньою третиною XI – початком XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 120 (табл. XXVI, 5)

На поверхні стіни видряпані два знаки, триногої форми літера т з доволі видовженою ліворуч перекладиною та ф. Обидва знаки з'єднує горизонтальна лінія, що проходить через їх середину.

Датування. За формою написання триногої т графіті датується в межах другої чверті XV – другої чверті XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 121 (табл. XXVI, 6)

По личкувальному розчину прокреслені літери ѧИ.

Датування. За формою написання літери и з діагональною перемичкою графіті датується серединою XIV – другою чвертю XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 122 (табл. XXVII, 1)

Прокреслений подвійними замкненими рисками шестиконечний хрест знищений записом № 123, збереглась лише права сторона перекладини та таблички над головою Ісуса Христа. Рельєф прорізів незначний, він ледь-ледь вирізняється на поверхні стіни.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 123 (табл. XXVII, 2)

Складові запису ідентифікуються доволі впевнено:

З розбивкою на слова та відновленням втраченого фрагмента текст може бути представлений таким чином:

С(ъ)п(а)сѧ с(о)тв(о)р(илъ) т[ы].

Спаса створив ти.

Датування. Прорізи схожі на відносно свіжі, ерозією практично не пошкоджені, що вказує на пізній час виконання графіті, тож найімовірніше датування може бути кінцем XVI – другою чвертю XVII ст. Таке датування не суперечить палеографії складових запису.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 124 (табл. XXVII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, однак в цілому за збереженими фрагментам можемо припустити реконструкцію тексту як написаного у вигляді монограми імені Иоанъ '*Іоанн*'.

Датування. Форма прорізів в цілому досить подібна до попереднього графіті, тож найімовірніше датувати його кінцем XVI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 125 (табл. XXVII, 4)

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест. Кінці його щогли та перекладини мають розширення у вигляді незамкнених трапецій.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 126 (табл. XXVII, 5)

На поверхні стіни виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 127 (табл. XXVIII, 1)

Малюнок суттєво пошкоджений вибоями, проте в цілому його контури можемо розпізнати. По личкувальному розчину прокреслений чотириконечний хрест доволі складної форми. Подвійними рисками виконані щогла та перекладина, їхні кінці мали розширення у вигляді двох півкруглих фігур. Від середини нижньої частини щогли ліворуч та праворуч вниз відходять прокреслені подвійними замкненими рисками відрізки. Від кутів перехрестя відходять прямі промені, щось подібне можемо бачити й на середині перекладини.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 128 (табл. XXVIII, 2)

По личкувальному розчину прокреслена літера Г.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 129 (табл. XXVIII, 3)

На поверхні стіни виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 130 (табл. XXVIII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, однак за збереженими фрагментами можемо відновити його як прокреслений подвійними замкненими рисками чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 131 (табл. XXVIII, 5)

Як і в попередньому випадку, малюнок зберігся фрагментарно, простежується лише нижня частина щогли прокресленого потрійними замкненими рисками хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 132 (табл. XXVIII, 6)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 133 (табл. XXIX, 1)

На поверхні стіни прокреслені літери ГИ, що є традиційним скороченням слова-звернення Г(ѡспод)и ‘*Господи*’.

Датування. Форма написання и з горизонтальною перемичкою та структура формули дозволяють окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 134 (табл. XXIX, 2)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, тому впевнено можуть бути ідентифіковані лише літери ѺИ та, на деякій відстані від них, ѧ.

Датування. За формою написання літери ѧ з округлою петлею та видовженою спинкою час появи графіті визначається останньою третиною XI – початком XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 135 (табл. XXIX, 3)

Напис знищений вибоями, від нього залишилась тільки остання літера Ъ.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 136 (табл. XXIX, 4)

На поверхні стіни прокреслена фігура у вигляді двох вертикальних рисок, з'єднаних у вершині горизонтальним відрізком. Вірогідно, перед нами незавершений малюнок хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 137 (табл. XXX, 1)

Помітне на фотографії та прорисовці графіті № 365, опублікованого С. Висоцьким [Высоцкий 1985, табл. XXXIX, 1, 2], однак у коментарі до останнього не згадувалось.

Оригінал набагато гіршої збереженості, аніж вказано на опублікованій фотографії. Прорізи літери М мають незначний рельєф, а ліва щогла не простежується зовсім. Вигляд поверхні стіни вказує, що запис з самого початку складався лише з одного знаку.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 138 (табл. XXX, 2)

Під час публікації графіті № 365 С. Висоцький вказав цей запис на прорисовці та на фотографії [Высоцкий 1985, табл. XXXIX, 1, 2], однак у коментарі про нього не згадував.

На поверхні стіни прокреслений знак, схожий на монограму, утворену літерами АХД. На нашу думку, найвірогідніше розглядати їх як запис року: 1604.

Датування. Текст містить пряму вказівку часу виконання – 1604 р., палеографія складових не суперечить датуванню графіті початком XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 139 (табл. XXX, 3)

На фотографії та прорисовці графіті № 365 [Высоцкий 1985, табл. XXXIX, 1, 2] помітні дуже видозмінені сліди цього запису, однак у коментарі дослідник його жодним словом не згадував.

Рельєф прорізів майже зведений нанівець, проте на поверхні стіни простежуються літери ПО, вказаної С. Висоцьким літери М та малюнка хреста за ними не виявлено, тиньк у цьому місці пошкоджений. Найвірогідніше реконструювати текст як слово по[мози] '*поможи*'.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 140 (табл. XXX, 4)

Під час публікації напису № 365 С. Висоцький вказав малюнок на фотографії та прорисовці [Высоцкий 1985, табл. XXXIX, 1, 2], однак у коментарі зовсім його не згадував.

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 141 [365] (табл. XXX, 5)

Опубліковане С. Висоцьким у складі напису графіті № 365 [Высоцкий 1985, с. 79, табл. XXXIX, 1, 2].

Подвійними замкненими рисками на поверхні стіни прокреслений шестиконечний проквітлий хрест, який складається із щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Пагони хреста прокреслені одинарними рисками.

Публікатор зазначав можливу наявність біля малюнка теонімограми ІС ХС та НИКА, однак її слідів не виявлено.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 142 [365] (табл. XXXI, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 79, табл. XXXIX, 1, 2].

Втім, між публікацією та оригіналом спостерігаються певні розбіжності. Так, у фрагменті верхнього рядка між літерами О та Ѣ дослідник читав вірогідне нене, проте в цьому місці можемо бачити С та И. Після Ѣ та Λ. С. Висоцький відмічав можливу наявність вірменських літер, проте в цьому місці впевнено читаються Ъ та, менш вірогідно, Ш. Про літери наприкінці рядка дослідник нічого не пише, хоча й показує на прорисовці; у цьому місці ми можемо з великою вірогідністю відмітити наявність літер СТВ. Складові початку другого рядка, літери ОП та на деякій відстані К, С. Висоцький вважав при належними до теонімограми малюнка хреста (№ 141), однак їхні прорізи ідентичні решті напису. У другому рядку публікатором було прочитане закінчення ПАГОЛ, однак впевнено простежуються лише три середні літери, у першої відсутня перекладина, у п’ятої – ліва скісна, тож їх ідентифікація як П та Λ є лише припущенням. Наприкінці рядка помітна дзеркальна Ь. Через значні втрати реконструкція тексту наразі неможлива.

Датування. За формою написання літери ѣ з округлою петлею, графіті датується останньою третиною XI ст. Такому датуванню може суперечити форма літери ъ з петлею, що має два заломи, яка на матеріалах новгородських берестяних грамот з’являється у XIV ст. [Зализняк 2000, с. 205]. Проте в епіграфіці київського кола така палеографічна ознака фіксується з другої половини XI ст. [Орлов, Козюба 2008, с. 38].

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 143 [370] (табл. XXXI, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 80, табл. XLII, 1, 2] разом з написами №№ 144-147.

Порівнюючи оригінал та фотографію, можна зробити висновок, що опублікований дослідником текст разюче відрізняється від оригіналу й містить цілий ряд суттєвих розбіжностей:

<u>амко</u>[1]и<u>н</u>[2]о<u>къ</u>[3]

1) літери ѧмко вказані на прорисовці, однак у тексті С. Висоцький їх не аналізує; звернення до оригіналу дало можливість встановити, що тут знаходяться літери помо, з них м зберегла лише петлю;

2) замість літери н в оригіналі чітко та однозначно читається л;

3) тиньк у місці розташування вказаних дослідником літер къ пошкоджений, тут простежується лише вертикальна риска; тож къ насправді відсутні, звернення до фотографії вказує, що вони "виникли" через ретушування знімка.

Відтак, збережений на стіні текст виглядає таким чином:

помо-ило---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
… помо[з]и ло[уце].
… поможи Луці.

Датування. Загальний вигляд тиньку в місці розташування диграфа оу вказує, що о та у не зближені, ця обставина дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – кінцем XV ст.; при цьому, зважаючи на поширення цієї форми написання диграфа та майже зведений ерозією нанівець рельєф літер, більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати третю чверть XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 144 [370] (табл. XXXII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 80, табл. XLII, 1, 2] разом з іншими написами та малюнками (№№ 143, 145-147).

На поверхні стіни чітко читається слово Марка '*Марка*'.

Датування. За формою написання літери а з видовженою спинкою, розімкненої к та р з округлою петлею й вигнутою щоглою, а також формою прорізів, що складають враження виконаних по сирому розчину, графіті може бути датоване в межах останньої третини XI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 145 [370] (табл. XXXII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 80, табл. XLII, 1, 2] разом з №№ 143-144, 146-147.

На поверхні тиньку впевнено читаються літери МИ.

Датування. За формою написання літери и з діагональною перемичкою, найвірогідніше датувати графіті в межах середини XIV – другої чверті XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 146 [370] (табл. XXXII, 3)

Опубліковане С. Ви соцьким [Высоцкий 1985, с. 80, табл. XLII, 1, 2] разом з трьома написами (№№ 143-145) та малюнком (№ 147).

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 147 [370] (табл. XXXII, 4)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 80, табл. XLII, 1, 2] разом з №№ 143-146.

По личкувальному розчину прокреслений знак у вигляді дещо нахиленого ліворуч чотириконечного хреста, кінці якого утворені трикутниками.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 148 (табл. XXXII, 5)

На поверхні стіни простежується знак у вигляді двох вертикальних ліній, з'єднаних у вершині горизонтальним відрізком. Вірогідно, перед нами незавершений малюнок хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 149 [359] (табл. XXXIII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 75, табл. XXXVI, 3, 4].

Дослідник прочитав лише верхній рядок гипомози, у нижніх зазначив лише можливу наявність літер помо слова *поможи*, хоча на прорисовці вказав значно більшу кількість прочитаних літер. Проведене нами повторне дослідження оригіналу дозволило встановити, що опублікована фотографія була ретушована, що змінило вигляд прорізів окремих знаків, прорізи яких набули вигляду значно кращої збереженості, ніж це є насправді; форми окремих літер також були змінені внаслідок ретушування знімка.

Поверхня тиньку в місці розташування графіті доволі сильно пошкоджена, особливо постраждали нижні рядки:

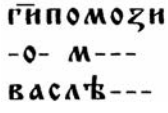

Під третім рядком помітний знак, який схожий на літеру м; його зв'язок з написом не встановлено.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний збережений текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози [св]о[є]м[у] Вас(и)лѣ[ви].

Господи, поможи своєму Василеві.

Вигляд поверхні стіни біля першого та другого рядка вказує, що автор пропустив слово "*рабу*", тобто, воно не було знищене вибоєм.

Датування. Форми написання літери а з видовженою спинкою, в з нижньою петлею із заломом та петлями розвилкою, нахиленої ліворуч з із переломом та м з провисаючою петлею і нахиленими щоглами, дозволяють датувати графіті в межах останньої третини XI – кінця XII ст.; при цьому найвірогідніше знизити верхню хронологічну межу до першої третини XII ст., для якого подібна форма написання з є характерною.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 150 (табл. XXXIII, 2)

На поверхні стіни простежується літера М.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 151 (табл. XXXIII, 3)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло у межах часу від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 152 (табл. XXXIII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежується лише овальна рамка та фрагменти кількох знаків всередині, що не підлягають впевненій ідентифікації. Схожі графіті з записами імен у рамках (№ 761 та № 762) виявлені серед епіграфічних пам'яток Софії Київської [Корнієнко 2010, с. 27-28, табл. XXI, 1-2], тож ми маємо всі підстави припустити, що напис на стародавньому фасаді церкви Спаса на Берестові мав подібну структуру.

Датування. За формою прорізів хронологічні рамки появи графіті визначаються останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 153 (табл. XXXIV, 1)

По личкувальному розчину видряпані вісім вертикальних засічок, закреслених кількома горизонтальними лініями.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 154 (табл. XXXIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена. У верхньому рядку визначаються літери А та, на деякій відстані, АN. У нижньому можемо ідентифікувати лише М та неясні фрагменти двох інших, які нагадують петлі А.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 155 (табл. XXXIV, 3)

По личкувальному розчину замкненими подвійними рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 156 (табл. XXXIV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, збереглась лише літера М та щогла іншої літери за нею.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах останньої третини XI – другої чверті XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 157 (табл. XXXV, 1)

По личкувальному розчину прокреслені дві вертикальні риски, з'єднані двома діагоналями. В цілому малюнок аналогічний № 101.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виникло у межах часу від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 158 (табл. XXXV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежуються лише літери ѧс та фрагменти іншої літери у вигляді двох щогл.

Датування. За формою написання літери ѧ з видовженою спинкою та слабо вигнутою с, найвірогідніше датувати графіті першою чвертю XV – другою чвертю XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 159 [368] (табл. XXXV, 3)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 79-80, табл. XLI, 1, 2] разом з № 181 та № 182.

По личкувальному розчину прокреслений чотириконечний хрест, кінці якого розширюються у вигляді трикутників.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 160 [369] (табл. XXXV, 4)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 79-80, табл. XLI, 1, 2] разом з № 181 та № 182.

Дослідник не зовсім правильно прочитав лише слово верхнього рядка помыни та нижнього – памы(луи), яке він вважав частиною іншого запису.

Незважаючи на низький рельєф прорізів, складові напису читаються:

Звертає на себе увагу інверсія літер наприкінці рядка. Вочевидь, автор напису пропустив літеру г. Стосовно злиття н та и, то випадки їхньої інверсії в київській епіграфіці нами зустрічаються доволі часто.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений так:

Помени Г(оспод)и раба своего Памв[у].

Пом'яни, Господи раба свого Памву.

Датування. С. Висоцький відносив напис до XVII–XVIII ст. За формою написання в з переломом, и з діагональною та горизонтальною перемичками,

м з провисаючою петлею та нахиленими щоглами, а також прямолінійної ρ з округлою петлею, час появи графіті може бути окреслений в межах середини XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 161 (табл. XXXVI, 1)

На поверхні стіни простежуються дві літери о та ꙁ҃.

Датування. За формою написання простої ꙁ҃ запис може бути датований останньою третиною XI – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 162 (табл. XXXVI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежуються лише його окремі літери:

Г-
помо
и-а-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядатиме таким чином:

Г(оспод)[и] помо[з]и [ρ]а[бу] …

Господи, поможи рабу ...

Датування. За формою написання г з виступом зверху графіті датується в межах останньої третини XI – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до поширення такої форми написання літери, верхня вірогідна хронологічна межа може бути знижена до кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 163 (табл. XXXVI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, внаслідок чого простежується тільки верхня частина щогли прокресленого потрійною замкненою рискою хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 164 (табл. XXXVI, 4)

По личкувальному розчину прокреслена літера ѧ.

Датування. За формою написання ѧ з видовженою спинкою графіті датується в межах останньої третини XI – початком XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 165 [361] (табл. XXXVI, 5)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 75-76, табл. XXXV, 1, 2] разом з № 166. В цілому дослідник правильно прочитав напис, лише літери нижнього рядка вѣ вважав приналежними іншому запису.

Незважаючи на пошкодження поверхні стіни, практично всі складові напису простежуються добре:

гидипомозира
бусвоемуивано
въ

Як справедливо зауважив С. Висоцький, не зовсім звичним виглядає скорочення традиційного звернення Г(оспод)и, де замість двох літер ГИ вказані чотири ГИДИ з явно зайвою першою "іже". Впадає у вічі також закінчення давального відмінка особового імені на ъ (остання в третьому рядку): контекст напису примушує розглядати її скоріш як ы, яка втратила правий вертикальний штрих.

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспо)/и/ди помози рабу своему Ивановы.

Господи, поможи рабу своєму Іванові.

Датування. С. Висоцький відносив графіті до XIII ст. Форми написання літери в з округлою високою петлею, в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, причому верхня більша за нижню, прямолінійної р з петлею кутом вгору, вертикальної дзеркальної у, дозволяють окреслити час можливої появи графіті останньою чвертю XII – першою третиною XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 166 [361] (табл. XXXVII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 75-76, табл. XXXV, 1, 2] разом з № 165.

На поверхні стіни прокреслені літери ИС. Останню С. Висоцький читав як є, однак тут впевнено простежується саме с.

Датування. Форма написання и з діагональною перемичкою вказує, що графіті виникло у межах часу від третьої чверті XIV до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 167 [367] (табл. XXXVII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 79, табл. XL 1, 2] разом з № 168.

На думку дослідника, автор графіті записав числовий ряд АВГД (1, 2, 3, 4), причому остання літера дослідником визначалась не зовсім впевнено. Тому він не виключав можливості інтерпретації запису як початку абетки. Дослідження оригіналу графіті дозволило встановити, що на поверхні тиньку автор видряпав саме початок абетки у складі чотирьох літер АБВГ.

Датування. За формою написання а з вертикальною спинкою, в з петлею із двома заломами та в, верхня петля якої ширша за нижню, вірогідні хронологічні рамки появи графіті можуть бути окреслені в межах першої чверті XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 168 [367] (табл. XXXVII, 3)

Опубліковане С. Висоцьким під номером [Высоцкий 1985, с. 79, табл. XL 1, 2] разом з № 167*.

Малюнок пошкоджений вибоєм, рельєф прорізів незначний. Чітко простежується прокреслена подвійною рискою незамкнена в основі триступінчата

* С. Висоцький писав ще про один малюнок хреста на Голгофі, проте під час дослідження оригіналу встановити його наявність не вдалося.

Голгофа. Від зображення хреста збереглись нижня частина щогли та права сторона перекладини. Обидві прокреслені замкненими потрійними рисками.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 169 (табл. XXXVII, 4)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена, рельєф прорізів незначний. У верхньому рядку з-поміж семи-восьми знаків впевнено визначаються лише три літери ѻСИ, у нижньому з-поміж шести-семи – дві ѧѧ.

Датування. Форма написання літери ѧ з опуклою петлею та видовженою спинкою дозволяє датувати графіті останньою третиною XI – початком XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 170 (табл. XXXVIII, 1)

У коментарі до запису № 366 С. Висоцький згадував цей малюнок [Высоцкий 1985, с. 79], однак ані фото, ані прорису не наводив.

По личкувальному розчину прокреслений шестиконечний хрест-якір.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване у межах часу від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 171 [366] (табл. XXXVIII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 79, табл. XXXIX, 3].

На поверхні стіни простежуються літери ГИПОМ, причому перші дві виконані у вигляді лігатури. Вигляд поверхні тиньку навколо них вказує, що напис з самого початку складався з п’яти знаків. Відтак, наявний текст може бути представлений таким чином: Г(оспод)и пом{ози} ‘*Господи, поможи*’.

Датування. За формою написання літери и з горизонтальною перемичкою, час появи графіті визначається останньою третиною XI – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 172 [377] (табл. XXXVIII, 4)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIV, 2].

По личкувальному розчину прокреслений шестиконечний проквітлий хрест. Кінці перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа, а також верхня частина щогли, розширюються у вигляді трикутників. Основа щогли хреста спирається на шоломоподібну Голгофу, від якої відходять пагони, що піднімаються майже до рівня таблички. Між нею та перекладиною обабіч щогли прокреслені традиційні складові теонімограми: літери І҃С Х҃С.

Датування. Форма прорізів вказує, що час можливої появи графіті може бути окреслений останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 173 (табл. XXXIX, 1)

На поверхні стіни простежується фігура у вигляді двох вертикальних ліній, верхні частини яких з’єднані горизонтальним відрізком, розходяться

назовні, утворюючи розширення у вигляді незамкненої трапеції. У цілому малюнок схожий на щогли хреста.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 174 (табл. XXXIX, 2)

На поверхні стіни зображений чотириконечний хрест, причому його перекладина прокреслена замкненою подвійною рискою, а щогла – широкою суцільною одинарною.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI –другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 175 (табл. XXXIX, 3)

На поверхні стіни прокреслена велика літера ѧ.

Датування. За формою написання літери ѧ з опуклою петлею та видовженою вертикальною спинкою, графіті може бути датоване останньою третиною XI – початком XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 176 (табл. XXXIX, 4)

Складові запису простежуються доволі добре, вони містять три літери ПОШ. За останньою літерою помітна невелика вибоїна, можливо, тут знаходився ще один знак.

Датування. Наближена до прямої права сторона літери о дозволяє датувати графіті в межах останньої третини XI – середини XV ст., причому, відповідно до типовості поширення такої форми літери, більш вірогідною нижньою хронологічною межею є початок XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 177 (табл. XXXIX, 5)

Запис зберігся фрагментарно, рельєф прорізів незначний. У верхньому рядку простежуються літери ГИ та, на деякій відстані, О. У нижньому рядку помітні лише залишки И.

Оскільки графіті починається із скороченого слова-звернення Г(оспод)и ‘*Господи*’, то з великою вірогідністю можемо розглядати його як фрагмент традиційної молитовної формули.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та структурою формули, графіті датується останньою третиною XI – кінцем XI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 178 (табл. XL, 1)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 179 [376] (табл. XL, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIV, 1].

На поверхні стіни прокреслений малюнок шестиконечного хреста, основа щогли якого спирається на двоступінчату Голгофу складної форми. Від кутів її верхньої сходинки вгору піднімаються пагони, які завершуються пуп'янками. Верхня частина щогли, кінці перекладини та таблички над головою Ісуса Христа мають трикутні завершення. Над перекладиною обабіч щогли під прокреслені складові теонімограми І҃С Х҃С.

Датування. Форма прорізів вказує, що час можливої появи графіті може бути окреслений останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 180 (табл. XL, 3)

По личкувальному розчину прокреслені літери ГИ, що є традиційним скорочення слова-звернення Г(оспод)и '*Господи* '.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та стурктурою формули графіті датується останньою третиною XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 181 [368] (табл. XL, 4)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 79-80, табл. XLI, 1, 2] разом з № 182*.

Дослідник читав напис як вказівку року ѧфои '*1578*'. Проте з усіх складових впевнено читається лише літера ф. На початку рядка від літери ѧ збереглась лише спинка. На місці двох останніх замість ои простежуються контури іѧ.

Відтак, запис має читатись як ѧфіѧ '*1511*'. Перед нами один з найбільш ранніх прикладів датування від Різдва Христового.

Датування. У тексті прямо вказаний час виконання напису – 1511 р.; палеографія його складових не суперечить датуванню початком XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 182 [368] (табл. XL, 5)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 79-80, табл. XLI, 1, 2] разом з № 181.

На поверхні стіни прокреслене людське обличчя, на якому позначені очі, брови, ніс та рот.

Датування. Форма прорізів вказує, що час можливої появи графіті може бути окреслений останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 183 (табл. XLI, 1)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

* На фотографії та прорисовці графіті № 368 С. Висоцький вказав значно більшу кількість малюнків, ніж збереглось на поверхні стіни.

Графіті № 184 (табл. XLI, 2)

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 185 (табл. XLI, 3)

На поверхні стіни простежується фігура у вигляді двох довгих вертикальних ліній. Їхні вершини, з'єднані горизонтальним відрізком, розходяться назовні, утворюючи розширення у вигляді незамкненої трапеції. Вірогідно, перед нами незавершений малюнок (щогла) хреста.

Датування. Форма прорізів вказує, що час можливої появи графіті може бути окреслений останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 186 (табл. XLI, 4)

По личкувальному розчину прокреслений малюнок чотириконечного хреста з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 187 (табл. XLI, 5)

На поверхні стіни простежується зображення чотириконечного хреста, основа якого спирається на незамкнену в основі одноступінчату Голгофу. Кінці перекладини розширюються у вигляді вертикальних відрізків. Верхня частина щогли знищена вибоєм, вірогідно, вона теж мала подібне завершення.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 188 (табл. XLI, 6)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів вказує, що час можливої появи графіті може бути окреслений останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 189 [369] (табл. XLII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 79-80, табл. XLI, 3, 4] разом з № 190.

На фотографії та на прорисовці контури малюнка вказані занадто чіткими, насправді від малюнка хреста збереглась лише щогла з розширеними у вигляді незамкнених трапецій кінцями.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: ***хрести***, монограми, теонімограми.

Графіті № 190 [369] (табл. XLII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 79-80, табл. XLI, 3, 4] разом з № 189.

Дослідник чітко вказав прочитання початку формули гипомози, однак перші три літери в оригіналі не простежуються. Загалом, збережений текст виглядає таким чином:

---омоꙁ-ρ---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

… [п]омоз[и] ρ[ѧвꙋ] …

… поможи рабу…

Датування. За формою написання Ъ-пібної ꙁ та прямолінійної ρ з округлою петлею, графіті датується другою чвертю XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 191 [373] (табл. XLII, 3)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 80-81, табл. XLIII, 2].

По личкувальному розчину прокреслена пентаграма.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: ***емблеми***.

Графіті № 192 (табл. XLII, 4)

По личкувальному розчину прокреслений чотириконечний хрест. Його щогла виконана подвійною замкненою рискою, а перекладина – одинарною.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 193 (табл. XLII, 5)

На поверхні стіни подвійними замкненими рисками прокреслений малюнок чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 194 (табл. XLIII, 1)

На поверхні стіни простежується квадрат, всередині розділений навпіл довгою вертикальною рискою. У середній частині прокреслене півколо з відкритою доверху частиною.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 195 (табл. XLIII, 2)

На поверхні стіни простежуються дві паралельні вертикальні риски. Найвірогідніше, перед нами незавершене зображення (щогла) хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати появу графіті у межах від останньої третини XI до другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 196 [375] (табл. XLIII, 3)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIII, 4] разом з двома іншими малюнками (№ 196 та № 197).

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслене зображення хреста-якоря.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 197 [375] (табл. XLIII, 4)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIII, 4] разом з № 195 та № 197.

На поверхні стіни простежується фігура у вигляді прокресленого подвійною рисками квадрата з вписаним до нього чотириконечним хрестом, щогла та перекладина якого також виконані подвійними лініями.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 198 [375] (табл. XLIII, 5)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIII, 4] разом з двома іншими малюнками (№ 195 та № 196).

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений шестиконечний проквітлий хрест, щогла якого в основі розходяться пишними широкими пагонами.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 199 (табл. XLIII, 6)

Помітне на опублікованій С. Висоцьким фотографії та прорисовці напису № 358 [Высоцкий 1985, табл. XXXI, 1, 2], причому на останній контури третьої літери були змінені. Напис у коментарі до № 358 не згадувався. На поверхні стіни простежуються літери И, ѧ та дві вертикальні засічки за ними, можливо, залишки літери И. Вірогідно реконструювати текст як скорочену форму запису імені у називному відмінку Или(ѧ) ‘*Ілля*’.

Датування. За формою написання літери и з діагональною перемичкою, графіті датується серединою XIV – другою чвертю XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 200 [374] (табл. XLIV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIII, 4] разом з малюнком № 201.

По личкувальному розчину прокреслені літери ⲛⲕ під трьома горизонтальними рисками. Жодних слідів вказаної дослідником літери ⲁ праворуч від основного тексту не виявлено.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 201 [374] (табл. XLIV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIII, 4] разом з написом № 200.

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений шестиконечний проквітлий хрест, щогла якого суцільна, а перекладина та табличка над головою Ісуса Христа складаються з двох половинок. В основі щогли поверхня стіни пошкоджена, тому місця її переходу в пагони простежити не вдається. Пагони піднімаються майже до вершин щогли.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 202 (табл. XLIV, 3)

По личкувальному розчину подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – другої чверті XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 203 (табл. XLIV, 4)

В коментарі до № 374 С. Висоцький згадував цей напис [Высоцкий 1985, с. 81, табл. XLIII, 4]. На поверхні стіни простежуються записані з інверсією літери ⲓⲱ та невеликий фрагмент ще однієї, вочевидь, петля від ⲁ. Найвірогідніше реконструювати текст як ім’я ⲓⲱ[ⲁ](ⲛъ) ‘*Іоанн*’. Приклади подібного скорочення демонструють текстові частини записів обчислення кількості проведених заупокійних поминальних служб [Корнієнко 2010, с. 388].

Датування. За формою написання W-подібної ⲱ графіті може бути датоване останньою третиною XI – серединою XV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 204 (табл. XLIV, 5)

Поверхня стіни у місці розташування малюнка пошкоджена, проте можемо встановити, що тут був зображений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване останньою третиною XI – другою чвертю XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 205 [358] (табл. XLIV, 6)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, табл. XXXVI, с. 1, 2] разом написом з № 206.

С. Висоцький зазначав, що текст графіті № 358 (№ 206 за нашою нумерацією) починається з малюнка шестиконечного хреста на одноступінчатій Голгофі, однак відмінності у формі прорізів доволі очевидні, тож малюнок варто визнати самостійним графіті. Окрім того, під час публікації були допущені значні похибки в описі: основа щогли не спирається на Голгофу, зображення якої взагалі відсутнє, а її верхня частина закрита фрескою-темперою XVII ст., відтак не виключено, що хрест восьмиконечний та складається із щогли, перекладини, підніжжя й символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах останньої третини XI – другої чверті XVII ст.; згідно із спостереженнями І. Смірнової, в XI–XIII ст. зображення восьмиконечних хрестів доволі рідкісні, великого поширення вони набули не раніше XIV ст. [Смирнова 2007, с. 257], тому вірогідну нижню хронологічну межу появи малюнка можна обмежити початком XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 206 [358] (табл. XLV)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 73-75, табл. XXXVI], прочитання коригував Б. Рибаков [Рыбаков 1988, с. 690, прим. 75; с. 691, рис. 125]*. Нові результати дослідження опубліковані В. Корнієнком [Корнієнко 2010а].

	†[2] до сꙋд[н]о[г]о[3] а[4] о [1] дь[5]ѧко[но[6]въ] св[ѧ]т[а]го сп[а]са
С. Висоцький	м[7] припє[8]-о[9]по[10]зор[11] рꙋсали[12]ми[13]
	[1] дь[5]ѧко[нъ[6]] св[ѧ]т[а]го сп[а]са
Б. Рибаков	м[7] придє[8] на[9] по[10]зоръ[11] рꙋсалиѥ[12]ми[13]

Як бачимо, розбіжності у прочитанні та відтворенні тексту доволі значні, вони складають тринадцять пунктів:

1) на думку Б. Рибакова, перша частина верхнього рядка є приналежною до іншого графіті; сучасні дослідження доводять неправомірність такого погляду, на що вказує ідентичність прорізів усіх складових напису та аналогічні форми написання літер д;

2) С. Висоцький зазначав, що текст починається з малюнка шестиконечного хреста на одноступінчатій Голгофі, однак відмінності у формі прорізів доволі очевидні, тож малюнок варто визнати самостійним графіті (№ 205);

3) поверхня личкувального розчину в цьому місці пошкоджена, на місці вказаних С. Висоцьким літер можемо впевнено визначити лише дві – ѳ (дослідник читав її як д) та о;

4) літера, що вказана С. Висоцьким як а, пошкоджена невеликим вибоєм, тому впевнено не може бути ідентифікована;

5) обидва дослідники визначили літеру як ь, однак в оригіналі доволі чітко простежується ѣ;

* Слід зазначити, що нещодавно О. Гіпіус запропонував прочитання тексту графіті як „*Докуд писав, диякон святого Спаса, що прийшов з Єрусалима*”, вивчаючи опубліковану С. Висоцьким фотографію напису. Проте текст його доповіді не опублікований (про нове прочитання він повідомив автора листом), тож в даному виданні не розглядається. Втім, принагідно маємо все ж зазначити, що ціла низка запропонованих дослідником коректур не співпадає з оригіналом.

6) у прокресленому під титлом складі но останню літеру Б. Рибаков реконструював як ъ, проте тут впевнено читається саме о;

7) на місці вказаної обома дослідниками великої літери м насправді знаходяться невеликі пошкодження тиньку, які під певним кутом освітлення можна помилково прийняти за літеру, однак проведене нами ретельне дослідження поверхні стіни дозволило констатувати саме випадковий характер цих пошкоджень;

8) п'ять початкових літер нижнього рядка, прочитаних С. Висоцьким як припе, а Б. Рибаковим як приде, збереглися досить добре, вони без ускладнень читаються як проча;

9) стан збереженості поверхні стіни у місці зазначених дослідниками знаків -о (С. Висоцький) чи на (Б. Рибаков) незадовільний, тут зберігся тільки невеликий фрагмент пошкодженої тріщиною літери;

10) замість вказаних дослідниками літер по в оригіналі впевнено читається и; за нею не було прокреслено жодного знаку, що підтверджує рівна непошкоджена поверхня стіни;

11) вказані С. Висоцьким криволінійна літера р чи Б. Рибаковим склад ръ слід ідентифікувати як є, адже саме вона чітко читається в оригіналі;

12) замість зазначеної Б. Рибаковим літери ѥ на поверхні стіни впевнено простежується и;

13) два останні знаки обидва дослідники читали як склад ми, написаний з інверсією – права щогла м одночасно є лівою щоглою и; втім, в оригіналі, незважаючи на малюнок проквітлого хреста, який дещо пошкодив запис, добре простежуються окремі літери м та а.

Зважаючи на вищевказане, наявний на поверхні стіни текст може бути представлений так:

Фрагментарність початку першого рядка графіті (ми навіть не можемо впевнено стверджувати, що літери до є першими) не дозволяє реконструювати повний текст.

Розбіжності між прочитанням С. Висоцького та оригіналом запису не дозволяють прийняти реконструкцію цієї частини як словосполучення до суд[н]о[г]о {дна} '*до Судного дня*'. Друга ж частина тексту, з розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів виглядає таким чином:

… дѣаконо(въ) Св(а)т(о)го С(ъ)п(а)са проча[нъ] изо Єрусалима.

… дияконів Святого Спаса, прочан з Єрусалима.

Датування. За формою написання літер а з пласким верхом та опуклою петлею, д на трикутних ніжках з пласким верхом, нахиленої ліворуч є та праворуч з із розвилкою, л з пласким верхом, прямолінійної р з округлою петлею, дзеркальної вертикальної у, яка повністю знаходиться у рядку, а також У-подібної ч, графіті може бути датоване у межах середини XII – середини XIV ст. При цьому, відповідно до зменшення характерних рис написання з та р, більш вірогідною верхньою хронологічною межею появи запису є кінець XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

І.3. Фреска з образом Ісуса Христа

Знаходиться у сучасному нартексі праворуч від арки-переходу до стародавнього нартекса (табл. І). Збереженість тиньку добра. Тут виявлено два графіті, № 207 та № 208 (табл. ІІ).

Графіті № 207 (табл. XLVI, 1)

Поверхня стіни у місці розташування напису збереглась добре, його складові чітко простежуються:

Текст виглядає таким чином:

Спаси Г(о)с(по)ди Даниила.

Спаси, Господи, Даниїла.

Датування. Згладжена форма прорізів створює враження, що вони продавлювались по вогкому тиньку ще до розпису, на це вказує їхнє заповнення фарбою. Ці факти дозволяють віднести появу графіті до 1643–1644 рр., коли тривали роботи по відновленню церкви. Форми написання літер графіті не суперечать його датуванню 40-ми рр. XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 208 (табл. XLVI, 2)

Початок напису не зберігся, від першого слова залишились лише остання И та верхні частини інших літер перед нею. Друге збереглось повністю, зрізана лише нижня частина її складових: КАПАЛЄИ.

Датування. Згладжена форма прорізів аналогічна прорізам попереднього напису, вони так само заповнені фарбою, що дозволяє віднести час появи графіті до 1643–1644 рр., коли тривали роботи по відновленню церкви. Форми написання літер не суперечать датуванню графіті 40-ми рр. XVII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

І.4. Фреска з образом св. Євфимія

Знаходиться у південно-західному куті стародавнього нартекса (табл. І). Образ святого ідентифікований на підставі збереженого супровідного напису ὁ ἅγιος Εὐφήμιος 'святий Євфимій'. У нижній частині на висоту близько півтора метри стародавній тиньк втрачено. Ліва частина фрески слабо розчищена від пізнішої олійної фарби, тож не виключено, що в процесі реставраційних робіт на цих ділянках будуть виявлені інші написи, які досить щільно вкривають розчищену частину. Нині на доступній для дослідження ділянці стіни виявлено сорок три стародавні графіті, яким надано порядкові номери від 209-го по 251-й (табл. ІІ). Окрім давніх написів, на фресці вже з'явилось кілька сучасних графіті, які до каталогу не включені.

Графіті № 209 (табл. XLVII, 1)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена декількома вибоями та слабо розчищена від пізнішої фарби. Та все ж,незважаючи на це, його складові добре ідентифікуються:

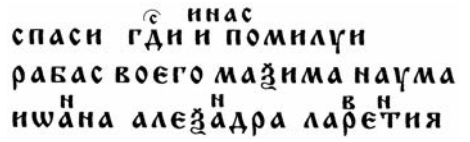

Звертає на себе увагу цікава деталь: у написі згадуються п'ять імен, однак вказівка на особу прохача вводиться словами "раба своего". Це наштовхує на думку про помилку автора, адже, на перший погляд, запис виконаний однією людиною, а приклади відмінностей у написанні окремих літер в одному графіті доволі часті.

Втім порівняння почерків дозволило встановити, що текст виконано двома особами: зокрема перша писала літеру м з низькою петлею, а друга – з високою, права скісна у в першої вигнута праворуч, у другої – ліворуч, скісні літери л у першої вигнуті дугою, у другої вони рівні. І хоча між обома почерками є також багато спільного, спостереження над текстом підтверджують виконання графіті двома авторами. Спочатку напис складався з двох рядків і включав наступні слова: Спаси Г(о)с(по)ди и помилуи раба своего Маѯима '*Спаси, Господи, і помилуй раба свого Максима*'. Пізніше інший автор у верхньому рядку додав слова и нас(ъ) '*та нас*', а після основного тексту уточнив, кого саме: Наума '*Наума*', Иоанна '*Іоанна*', Алеѯандра '*Олександра*', Лаврентия '*Лаврентія*'. Привертають увагу також сліди якихось літер між словами "раба своего": можливо, автор приписки намагався виправити їх на форму множини.

Датування. Графіті виконане скорописом, за формою написання літер в у вигляді трикутника з видовженою основою та спрощеною Х-подібною ѯ, найвірогідніше датувати кінцем XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 210 (табл. XLVII, 2)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений вибоями та слабо розчищений з-під пізнішої олійної фарби. Втім, майже всі його складові читаються:

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Помени Г(о)с(по)ди раба своего Сими[ѡн]а.
Пом'яни, Господи, раба свого Симеона.

Датування. Відповідно до загального датування комплексу написів на фресках могилянської доби, найвірогідніше обмежити хронологічні рамки появи напису останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 211 (табл. XLVIII, 1)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена, слабо розчищена від пізнішої олійної фарби, однак його складові відносно добре читаються:

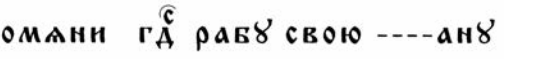

З реконструкцією втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Помани Г(о)с(по)д(и) рабꙋ свою [ꙋли]анꙋ.
Пом'яни, Господи, рабу свою Уляну.

Датування. Графіті виконане скорописом, за формою написання “лежачої” в та ꙋ-подібної ю, найвірогідніше датувати його кінцем XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 212 (табл. XLVIII, 2)

Фресковий тиньк у місці розташування напису пошкоджений та слабо розчищений від олійної фарби, проте його складові відносно добре читаються:

спасигдⷪ҇ирабасво-гоѣѳимиꙗ єрдан-

З реконструкцією втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Спаси Г(о)с(по)ди раба сво[є]го Ѣѳімиꙗ Єрдан[а].
Спаси, Господи, раба свого Євфимія Єрдана.

Датування. Графіті виконане притаманним другій половини XVII ст. скорописом, тож вірогідні хронологічні рамки його появи можуть бути окреслені останньою третиною XVII – початком XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 213 (табл. XLIX, 1)

Поверхня стіни у місці розташування напису суттєво пошкоджена та слабо розчищена з-під олійної фарби, внаслідок чого більшість його складових простежуються фрагментарно:

----и----лꙋрабасвоєг----миꙗєрданапо-

З реконструкцією втрачених фрагментів збережений текст виглядає таким чином:
[Г(о)с(по)д]и [поми]лꙋ[и] раба своєг[о Ѣѳі]миꙗ Єрдана по[м](ѧни)
Господи, помилуй раба свого Євфимія Єрдана. Пом’яни.

Як бачимо, у№ 212 та № 213 згадується одна й та сама особа, їх почерк в цілому дуже схожий. Це дає підстави припустити виконання графіті одним автором, тобто, самим Євфимієм Єрданом.

Датування. Оскільки № 212 та № 213 виконані однією людиною, графіті датується у межах останньої третини XVII – початком XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 214 (табл. XLIX, 2)

Поверхня стіни у місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, однак тут впевнено читається слово-прохання сп(а)си ‘*спаси*’.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 215 (табл. XLIX, 3)

Початок нижнього рядка напису знищений обвалом тиньку, збережені ж складові простежуються дуже чітко:

спси
гдираба
------ема

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Сп(а)си Г(оспо)ди раба … [Єфр]ема.
Спаси, Господи, раба … Єфрема.

Датування. Запис виконаний скорописом другої половини XVII ст., що дозволяє датувати графіті останньою третиною XVII – початком XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 216 (табл. L, 1)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена кількома вибоями, проте більшість його складових підлягають ідентифікації:

-омини гди раба своего и--надени--
1674

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
[П]омини Г(оспо)ди раба своего И[ѡа]на Дени[сова]. 1674.
Пом'яни, Господи, раба свого Іоанна Денисова. 1674.

Датування. У тексті прямо вказаний час виконання графіті – 1674 р., що не суперечить палеографії його складових.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 217 (табл. L, 2)

Тиньк у місці розташування виконаного дрібним почерком напису пошкоджений, два перших знаки збереглись у вигляді незначних фрагментів. Наступні шість ідентифікуються як РАСИМЪ, відтак повний текст може бути відновлений як ім'я [Ґє]расимъ '*Герасим*'.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу графіті на фресках могилянської доби, запис датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 218 (табл. L, 3)

Попередня публікація напису здійснена Є. Кабанцем: дослідником було прочитане родове ім'я автора **Wolosowicz** та рік **an(n)o 1673** [Кабанець 2003, с. 39].

Прорізи напису глибокі та чіткі, незважаючи на невеликі вибої, всі його складові впевнено ідентифікуються. У верхньому рядку читається фраза **an(n)o 1672** '*року 1672*', у нижньому – **StephanWolosowicz** '*Стефан Волосович*'.

Датування. У тексті міститься пряма вказівка часу виконання – 1672 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 219 (табл. LI, 1)

Складові запису доволі великі, тому, незважаючи на окремі пошкодження, впевнено ідентифікуються.

У верхньому рядку читається слово **an(n)o** '*року*', у середньому – фраза **Sawa M**. '*Сава М.*', у нижньому – вказівка року: **1672**.

Датування. У тексті прямо зазначений час виконання графіті – 1672 р.
Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 220 (табл. LI, 2)

Поверхня стіни у місці розташування обведеного квадратною рамкою напису пошкоджена вибоями та іншими графіті, тому декілька знаків знищено:

спси гди але-ѣꙗ
тꙋрꙗн-----ок-
ахо-

З відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений таким чином:
Сп(а)си Г(оспо)ди Але[ѯ]ѣꙗ Тꙋрꙗн[ского. Р]ок[ꙋ] а҃х҃о[в].
Спаси, Господи, Олексія Турянського. Року 1672.

Датування. Напис пошкоджений графіті № 219, яке датується 1672 р. Відтак, останньою літерою в даті могла бути лише а (=1) або в (=2); збережені фрагменти примушують віддати перевагу саме останньому варіанту. Форми написання літер не суперечать його віднесенню до початку 70-х рр. XVII ст.
Категорія: молитовний напис.

Графіті № 221 (табл. LI, 3)

Напис складається лише з одного слова помяни '*помяни*'.
Датування. За формою написання А-подібної я графіті найвірогідніше датується кінцем XVII – першою третиною XVIII ст.
Категорія: молитовний напис.

Графіті № 222 (табл. LI, 4)

Тиньк у місці розташування запису пошкоджений, простежується лише одна літера М.
Датування. Відповідно до часу побутування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою чвертю XVII – першою третиною XVIII ст.
Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 223 (табл. LII, 1)

Тиньк у місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, праворуч від третього рядка знаходиться сучасний запис:

гдѝ спси поми--Ната
раба своего вас---
а 1680

Вивчення структури тексту вказує, що його було складено у два етапи. Спочатку був прокреслений текст молитви Г(оспо)ди сп(а)си поми[ни] раба своего Вас[илиа] '*Господи, спаси, пом'яни раба свого Василя*'. Пізніше до основного тексту було виконано приписку, праворуч від верхнього рядка було видряпане ім'я Ната '*Ната*' (ймовірно, скорочене Натанаилъ), а під основним текстом час виконання а(нно) 1680 '*року 1680*'.

Датування. Оскільки приписка виконана у 1680 р., з огляду на час побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах 70-х рр. XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 224 (табл. LII, 2)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена. На початку рядка читаються чотири літери ѢРЄИ, на деякій відстані – ЄРД, наступний знак не зберігся, потім ⲚⲞ, а далі знаходяться ще дві знищені літери.

Найвірогідніше реконструювати текст таким чином:

Ѣреи Єрд[а]но[въ].

Ієрей Єрданов.

Датування. Запис виконаний притаманним другій половині XVII ст. скорописом, що дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XVII – початку XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 225 (табл. LII, 3)

Незважаючи на пошкодження, на поверхні стіни чітко простежується латиничний запис **Kamensky Jan** '*Каменський Ян*'.

Датування. Відповідно до хронології побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.; зважаючи на те, що датовані латиничні записи тут зустрічаються лише в 70-х рр. XVII ст., більш вірогідно датувати запис саме цим часом.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 226 (табл. LIII, 1)

Збереженість напису досить добра, всі його складові чітко читаються:

помяни гдн
раб своего
ма ѳ ия

Текст виглядає таким чином:

Помяни Г(о)с(по)ди раб(а) своего Маѳия.

Пом'яни, Господи, раба свого Матвія.

Датування. Оскільки напис виконаний поверх ряду інших записів, цей факт, а також форми написання літер, дозволяють окреслити можливі хронологічні рамки появи графіті кінцем XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 227 (табл. LIII, 2)

Поверхня стіни у місці розташування напису дуже пошкоджена, його права частина знищена повністю:

гдн по----
ра-ас----

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспо)ди по[милуи] ра[б]а с[воего] …
Господи, помилуй раба свого …

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 228 (табл. LIII, 3)

Фресковий тиньк у місці розташування напису сильно пошкоджений, внаслідок чого частина його складових не простежується зовсім:

сп
по гдн ра -в--- ѳе-дора

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Сп(аси) по(милуи) раб(а) [с]в[оего] ѳе[о]дора.
Спаси помилуй раба свого Федора.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті може бути віднесене до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 229 (табл. LIV, 1)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена, від нього збереглась лише одна літера Ν.

Датування. За часом побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 230 (табл. LIV, 2)

Права частина напису не збереглась:

помга----
параск---

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Помга[ни] Параск[еву].
Пом'яни Параскеву.

Зважаючи на невелику відстань між початком рядка та краєм стіни, напис складався лише з двох слів.

Датування. Згідно із спостереженнями над хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті виконане у межах часу від останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 231 (табл. LIV, 3)

Запис пошкоджений вибоями, однак в цілому текст може бути прочитаний як ім'я в називному відмінку Іоан(ъ) '*Іоанн*'.

Датування. За хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 232 (табл. LIV, 4)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби, внаслідок чого на фресці простежуються лише окремі його складові:

--аси гди раба

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
[Сп]аси Г(о)с(по)ди раба …
Спаси, Господи, раба …

Датування. Відповідно до хронології побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті може бути віднесене до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 233 (табл. LV, 1)

Поверхня стіни у місці розташування напису слабо розчищена з-під пізнішої олійної фарби, однак його складові добре читаються:

спаси
гдипетра

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Спаси Г(о)с(по)ди Петра.
Спаси, Господи, Петра.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, хронологічні рамки появи графіті можуть бути окреслені останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 234 (табл. LV, 2)

Незважаючи на дрібні вибої та слабе розчищення тиньку з-під пізнішої фарби, майже всі складові напису впевнено ідентифікуються:

спаси гди раба своего димитри- аѱка

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Спаси Г(о)с(по)ди раба своего Димитри[я] аѱка.
Спаси, Господи, раба свого Димитрія. 1721.

Датування. У тексті прямо вказаний час виконання графіті – 1721 р.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 235 (табл. LV, 3)

Поверхня стіни пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби. Простежується фрагмент літери у вигляді вертикальної засічки, розімкнута К, за нею И з діагональною перемичкою, наприкінці – А або Ѧ.

Датування. Відповідно до хронології побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 236 (табл. LV, 4)

На невеликій ділянці, розчищеної від олійної фарби, простежуються літери СПѦ, які, найвірогідніше, є складовою слова спѧ[си] '*спаси*'.

Датування. Зважаючи на хронологію побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване у межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 237 (табл. LVI, 1)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена з-під олійної фарби, простежується фрагментарно збережена літера И.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується серединою XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 238 (табл. LVI, 2)

На невеликій розчищеній від олійної фарби ділянці простежуються М та А.

Датування. Зважаючи на час складання комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 239 (табл. LVI, 3)

На фресці видряпані літери СП, які, вочевидь, слід розглядати як словозвернення сп(ѧси) '*спаси*'.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті відноситься до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 240 (табл. LVI, 4)

Незважаючи на дрібні пошкодження, всі складові чітко простежуються:

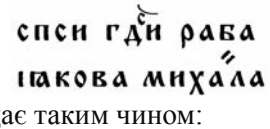

Текст графіті виглядає таким чином:

Сп(ѧ)си Г(о)с(по)ди раба Іꙗкова Михаила.

Спаси, Господи, раба Якова Михайла.

Датування. Графіті виконане притаманним для другої половини XVII ст. скорописом, тож вірогідні хронологічні рамки його появи можуть бути окреслені останньою третиною XVII – початком XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 241 (табл. LVII, 1)

Права частина напису пошкоджена вибоєм, проте наявні складові чітко ідентифікуються:

спасиг҃ди лавре-
тиꙗманка

З відновленням втраченого фрагмента текст виглядає таким чином:
Спаси Г(о)с(по)ди Лавре[н]тиꙗ Манка.
Спаси, Господи, Лаврентія Манка.

Датування. Відповідно до хронології побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті відноситься до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 242 (табл. LVII, 2)

Останнє слово запису дуже пошкоджене, причому складається враження, що це було зроблено навмисно. Втім, незважаючи на це, майже всі складові підлягають впевненій ідентифікації:

спаси гс҃ди иереꙗ вас-ли-

З відновленням втрачених фрагментів текс виглядає таким чином:
Спаси Г(о)с(по)ди иереꙗ Вас[и]ли[ꙗ].
Спаси, Господи, ієрея Василія.

Датування. Зважаючи на хронологію складання комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 243 (табл. LVIII, 1)

На початку рядка читається слово ХАНДА, друге слово практично повністю знищене, від нього збереглись початкові скорописної форми В у вигляді квадрата, О та, наприкінці, И. Характер пошкоджень вказує, що друге слово було знищене навмисно.

Датування. Відповідно до хронології побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 244 (табл. LVIII, 2)

Збереженість поверхні стіни в місці розташування напису добра, всі його складові впевнено ідентифікуються:

спаси гди і помилу
раба своего матеѧ

З відновленням пропущених складових текст виглядає таким чином:
Спаси Г(о)с(по)ди і помилу(и) раба своего Матеѧ.
Спаси, Господи, та помилуй раба свого Матея.

Датування. Згідно з побутуванням комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті визначається останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 245 (табл. LIX, 1)

По фресковому тиньку прокреслені літери СПС, які варто розглядати як слово-прохання сп(ѧ)с(и) '*спаси*'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 246 (табл. LIX, 2)

На фресці прокреслені літери НЄСТРЪ. Вочевидь, перед нами запис імені в називному відмінку Нест(о)ръ '*Нестор*'.

Датування. Відповідно до часу складання комплексу написів на фресках могилянської доби, час появи графіті може бути окреслений у межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 247 (табл. LIX, 3)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена та слабо розчищена від пізнішої фарби:

сп --- демєнти-

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Сп(ѧси) … Дементи[ѩ].
Спаси … Дементія.

Датування. Зважаючи на хронологію написів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 248 (табл. LX, 1)

На фресці прокреслені три літери СВО.

Датування. Відповідно до часу складання комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті може бути віднесене до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 249 (табл. LX, 2)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена, проте в цілому можемо встановити, що тут прокреслене слово-прохання спѧси '*спаси*'.

Датування. З огляду на хронологію написів на фресках могилянської доби, час появи графіті варто віднести до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 250 (табл. LX, 3)

На фресці прокреслені літери МР.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 251 (табл. LX, 4)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, з чотирьох його складових можемо визначити три: літери СП на початку та И наприкінці. Текст може бути реконструйований як слово-прохання сп(а)[с]и '*спаси*'.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу написів на фресках могилянської доби, час появи графіті варто окреслити останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

І.5. Фреска з образом св. Артемія

Знаходиться у північно-західному куті віми (табл. І). Образ святого ідентифікований завдяки супровідному напису-дипініті ὁ ἅγιος 'Αρτέμιος 'святий Артемій'. Поверхня стіни майже не розчищена від пізніших олійних нашарувань, для вивчення доступна лише невелика частина відкритої ділянки ліворуч від ніг постаті святого, однак у цьому місці тиньк вкритий численними дрібними вибоями. Цілком вірогідно, що в подальшому після зняття пізніших нашарувань на фресці будуть виявлені інші графіті. Наразі їх тут виявлено лише два, вони одержали номери 252 та 253 (табл. ІІ).

Графіті № 252 (табл. LXI, 1)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений численними дрібними вибоями, однак більшість його складових впевнено ідентифікуються:

СПА-----ИПОМ----
РАБА СВОЕГО
СИМЕОНА
1689

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Спа[си Г(о)с(по)д]и пом[илуи] раба своего Симеона. 1689.
Спаси, Господи, помилуй раба свого Симеона. 1689.

Датування. У тексті вказаний час виконання: 1689 р.; палеографія складових напису не суперечить його віднесенню до кінця 80-х рр. XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 253 (табл. LXI, 2)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена, від нього залишились лише літери И або N у верхньому рядку та W у нижньому.

Датування. Відповідно до часу складання комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

І.6. Фреска на північній стороні віми

Досліджувана ділянка знаходиться на західній стороні північної стіни, до віконної пройми (табл. І). Тут виконані фрескові образи св. Феодора та св. Гурія; обидва ідентифіковані завдяки супровідним написам, відповідно, ὁ ἅγιος Θεόδωρος 'святий Феодор' та ὁ ἅγιος Γουρίας 'святий Гурій'. Під вікном знаходиться рельєфне зображення хреста на одноступінчатій Голгофі. Фресковий тиньк на постатях святих не звільнений з-під олійної фарби, під якою простежуються лише окремі записи. Фреска навколо зображення хреста розчищена, однак тут мають місце втрати первісного тиньку. Відтак, по завершенню реставраційних робіт на досліджуваній ділянці будуть виявлені інші графіті. Наразі тут виявлено двадцять вісім графіті, яким надано номери від 254-го по 281-й (табл. ІІ).

Графіті № 254 (табл. LXII, 1)

Тиньк у місці розташування напису слабо розчищений від олійної фарби та пошкоджений вибоями. Відтак, з його складових впевнено ідентифікуються дві літери Ν та И.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 255 (табл. LXII, 2)

Напис повністю закритий пізнішою олійною фарбою, проте в цілому його складові підлягають ідентифікації:

Сп҃си гди раба своего ро-----

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Сп(а)си Г(оспо)ди раба своего Ро[мана].
Спаси, Господи, раба свого Романа.

Датування. Згідно з хронологією комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 256 (табл. LXII, 3)

Тиньк у місці розташування запису повністю закритий олійною фарбою, простежується лише незначна кількість його складових:

---оего григо---

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст можна представити таким чином:
… [св]оего Григо[рия].
… свого Григорія.

Датування. Відповідно до часу складання комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 257 (табл. LXIII, 1)

Напис майже повністю закритий олійною фарбою, від нього простежуються лише окремі складові:

Сп-----
-воєго---

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Сп[аси] … [с]воєго…
Спаси … свого …

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу написів на фресках могилянської доби, час появи графіті визначається останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 258 (табл. LXIII, 2)

Під шаром олійної фарби простежуються фрагменти дворядкового запису, з яких із певною вірогідністю можемо ідентифікувати Г та С.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 259 (табл. LXIII, 3)

Поверхня стіни повністю закрита олійною фарбою, внаслідок чого у дворядковому написі ми можемо впевнено ідентифікувати лише М у верхньому рядку та О в нижньому.

Датування. З огляду на хронологічні рамки існування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 260 (табл. LXIII, 4)

На поверхні стіни простежуються літери У та, на деякій відстані, ПИN. Вочевидь, перед нами частина більшого за обсягом тексту.

Датування. Зважаючи на хронологію побутування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 261 (табл. LXIV, 1)

Тиньк у місці розташування напису слабо розчищений від олійної фарби, простежуються лише його окремі складові:

гд- пом---

З відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає таким чином:
Г(оспо)д[и] пом[яни] …
Господи, пом'яни …

Датування. Хронологічні рамки існування комплексу написів на фресках могилянської доби дозволяють датувати графіті в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 262 (табл. LXIV, 2)

У місці розташування запису тиньк слабо розчищений від олійної фарби. У верхньому рядку простежуються літери ѻм, які, найвірогідніше, варто розглядати як складову слова [п]ом[ѣни] '*пом'яни*'. У нижньому рядку помітні літери Дѻ, можливо, початкова або середня частина імені.

Датування. З огляду на хронологічні рамки існування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті можна датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 263 (табл. LXIV, 3)

Тиньк у місці розташування дворядкового напису слабо розчищений від олійної фарби, простежується слово спаси '*спаси*' та нечіткі фрагменти інших літер.

Датування. Хронологія комплексу написів на фресках могилянської доби дозволяє датувати графіті у межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 264 (табл. LXIV, 4)

Під олійною фарбою простежується літера ѩ.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 265 (табл. LXIV, 5)

Під олійною фарбою простежується літери **Σ** та П, що є початком слова-прохання сп[аси] '*спаси*'.

Датування. Згідно з часом існування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті виникло в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 266 (табл. LXV, 1)

Тиньк у місці розташування напису слабо розчищений з-під пізнішої олійної фарби. Тим не менше, через непогану збереженість всі його складові впевнено ідентифікуються:

спси гн раба своего димитриѧ

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:
Сп(а)си Г(оспод)и раба своего Димитриѧ.
Спаси, Господи, раба свого Димитрія.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 267 (табл. LXV, 2)

На фресці прокреслені дві літери А, причому друга значно більша за першу.

Датування. Відповідно до часу виникнення та побутування на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 268 (табл. LXV, 3)

Складові напису прорізані дуже тонким гострим предметом, тому вони збереглись досить погано. У нижньому рядку за збереженими частинами можемо встановити наявність тут літер ОМЄ, які, вочевидь, є фрагментом слова-прохання [п]оме[ни] '*помяни*'.

Датування. За спостереженнями над хронологією комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 269 (табл. LXV, 4)

На фресці прокреслена літера П.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 270 (табл. LXVI)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена, особливо постраждали верхній та нижній рядки:

пом--- ГИ ра
басвоираива
стефанаста
фиѧ хлл

Три початкові літери нижнього рядка визначені нами за контекстом.

З відновленням втрачених фрагментів текст виглдає таким чином:

Пом[ѧни] Г(оспод)и раба свои Раива Стефана Астафиѧ.

Пом'яни, Господи, рабів своїх Раїва, Стефана, Астафія.

Значення літер хлл наприкінці нижнього рядка не встановлене, можливо, це ініціали автора напису, який виконав текст молитви на замовлення.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 271 (табл. LXVII, 1)

Права частина напису знищена обвалом тиньку, його складові пошкоджені дрібними вибоями та місцями слабо розчищені від пізнішої фарби:

teodord----
1675

Можемо встановити, що текст верхнього рядка складався з власного імені **Teodor** '*Theodo*r, *Федір*' та родового, від якого збереглась лише літера **D**. У нижньому рядку зазначений рік – **1675**.

Датування. У тексті чітко вказаний час виконання – 1675 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 272 (табл. LXVII, 2)

Тиньк у місці розташування напису слабо розчищений від пізнішої олійної фарби, читаються літери ПОМ, вірогідно, початок слова пом[ѧни] '*пом'яни*'.

Датування. Спостереження над хронологією комплексу написів на фресках могилянської доби вказує на те, що графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 273 (табл. LXVII, 3)

Збереженість напису відносно добра, його складові читаються впевнено:

п
спс с с иѡана

Під час виконання четвертої літери с рука автора зіскочила вниз, внаслідок чого вона стала більше схожою на р.

Текст напису може бути представлений таким чином:

Сп(а)с(и) сп(а)с(и) Иѡана.

Спаси, спаси Іоанна.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на фресках могилянської доби, час появи графіті може бути віднесений до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 274 (табл. LXVIII, 1)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений та слабо розчищений від олійної фарби, внаслідок чого окремі складові його слабо простежуються:

и ѿ
Σпсиг--по-илоу раба своє Σемен-

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Сп(а)си Г[(о)с(по)ди] по[м]илоуи раба своего Семен[а].

Спаси, Господи, помилуй раба свого Семена.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу написів на фресках могилянської доби хронологічні рамки появи графіті можна окреслити останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 275 (табл. LXVIII, 2)

На фресці прокреслений склад ПО та надрядкова М, а на деякій відстані – МА.

Текст може бути відтворений таким чином:

Пом(ѧни) ма

Пом'яни мене.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 276 (табл. LXVIII, 3)

На фресці прокреслені дві літери ПО.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 277 (табл. LXVIII, 4)

На поверхні стіни прокреслені дві літери СИ.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 278 (табл. LXIX, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку на фресці простежуються літери СПСИ ГДИ. Перші чотири перетинають дугові подряпини, видряпані, найвірогідніше, навмисно.

Текст читається таким чином:

Сп(а)си Г(оспо)ди.

Спаси, Господи.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 279 (табл. LXIX, 2)

Складові напису збереглись доволі добре, всі вони чітко читаються:

Спаси Г(осподи).

Спаси, Господи.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 280 (табл. LXIX, 3)

На фресці прокреслена літера М.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 281 (табл. LXIX, 4)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, його складові простежуються слабо, проте в цілому підлягають ідентифікації:

с
-п-и гди раба св---

З реконструкцією втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
[С]п(а)[с]и Г(о)с(по)ди раба св[оего] …
Спаси, Господи, раба свого …

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

І.7. Фреска на південній стіні апсиди

Досліджувана ділянка знаходиться на південній стіні апсиди, перед дверною проймою (табл. І). В цьому місці виконані фрескові образи св. Григорія на повний зріст, поясний образ св. Стефана під вікном та св. Кирила на повний зріст, щоправда нижня частина постаті останнього зрізана дверною проймою. Образи ідентифіковані завдяки супровідним написами ὁ ἅγιος Γρηγόριος 'святий Григорій', ὁ ἅγιος Στέφανος 'святий Стефан', ὁ ἅγιος Κύριλλος 'святий Кирило'. Фресковий тиньк розчищений від нашарувань олійної фарби. Тут виявлено чотири графіті, яким надано порядкові номери від 282-го по 285-й (табл. ІІ).

Графіті № 282 (табл. LXX, 1)

Права частина верхнього рядка знищена обвалом тиньку, однак збережені складові напису впевнено ідентифікуються:

помѧни гди ра----
мартина

З відновленням втрачених фрагментів викоаний на стіні текст можемо представити таким чином:
Помѧни Г(оспо)ди ра[ба] … Мартина.
Пом'яни, Господи, раба … Мартина.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 283 (табл. LXX, 2)

Прорізи графіті закриті шпаклівкою, їх рельєф незначний. Втім, на поверхні фресці впевнено читається слово-прохання спаси '*спаси*'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 284 (табл. LXX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, простежуються літери ПО та, можливо, М. Найвірогідніше, перед нами початок слова-прохання пом[ѧни] '*пом'яни*'.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 285 (табл. LXX, 4)

Тиньк у місці розташування запису дуже пошкоджений, однак можемо простежити фрагментарно збережені літери ПОМИN, що є частиною слова-прохання помин[и] '*пом'яни*'.

Датування. З огляду на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

І.8. Фреска на південній стороні віми

Досліджувана ділянка повністю займає південну сторону віми (табл. І). У цьому місці ліворуч від вікна знаходиться фрагментарно збережена постать святого Іоанна Предтечі, образ якого ідентифікується завдяки залишкам супровідного напису ὁ ἅγιος 'Ιωάννης 'святий Іоанн'. Під віконною проймою міститься виконане рельєфне зображення хреста. Праворуч зображені святі Димитрій та Федір Стратилат. Обидва ідентифіковані завдяки добре збереженим супровідним написам-дипініті ὁ ἅγιος Δημήτριος 'святий Дмитрій' та ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στρτηλάτης 'святий Федір Стратилат'. Давній тиньк у багатьох місцях втрачений, вкритий дрібними вибоями, тому багато графіті збереглись у фрагментах. На поверхні стіни виявлено сто дванадцять стародавніх графіті, яким надано порядкові номери від 286-го по 396-й (табл. ІІ).

Графіті № 286 (табл. LXXI, 1)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, проте в цілому доволі чітко читається слово Иван(ъ) '*Іван*'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 287 (табл. LXXI, 2)

Збереженість напису відносно добра. У верхньому рядку читаються літери Г, N, хоча не виключено, що це може бути дзеркальної форми И, Λ, О, К та Ȣ,

у нижньому – трохи менші за розмірами Р та О, яку, водночас, можна також розглядати як Ꙋ з короткими вусами.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 288 (табл. LXXI, 3)

На поверхні стіни простежується доволі незграбно виконаний однорядковий запис, що видає руку недосвідченого писця:

помѧ гдⷭ҇и ивана

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:
Помѧ(ни) Г(оспо)ди Иванѧ.
Пом'яни, Господи, Івана.

Датування. З огляду на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 289 (табл. LXXII, 1)

Над останнім словом попереднього напису прокреслені літери М, U-подібна И та надрядкова Х. Вочевидь, текст варто розглядати як приписку до молитви Івана і реконструювати як Мих(аила) '*Михайла*'.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 290 (табл. LXXII, 2)

Праворуч від напису № 288 прокреслене слово Григориѩ '*Григорія*'. Вочевидь, автор так само приєднується до молитви Івана.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 291 (табл. LXXII, 3)

Ліва частина напису знищена вибоєм, його складові пошкоджені, однак можуть бути ідентифіковані:

---и гдⷭ҇и каріѩ
лаꙁара
іродѧ

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
[Сп(а)с]и Г(о)с(по)ди Каріѩ Лазара Іродѧ.
Спаси, Господи, Карія, Лазаря, Іродя.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 292 (табл. LXXII, 4)

На фресці прокреслена літера Б.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 293 (табл. LXXII, 5)

Права частина напису знищена вибоєм, збереглась лише літера П, найвірогідніше, початок слова-прохання п[омѧни] '*пом'яни*'.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 294 (табл. LXXIII, 1)

На поверхні стіни простежуються літери ОМІѦ та частково пошкоджена N, які є середньою частиною слова-прохання [п]омѧн[и] '*пом'яни*'.

Датування. Спостереження над часом складання комплексу записів на фресках могилянської доби дозволяють датувати графіті останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 295 (табл. LXXIII, 2)

Права частина напису знищена вибоєм, простежуються літери ПО та фрагменти ще однієї, найвірогідніше, початок слова по[мѧни] '*пом'яни*'.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 296 (табл. LXXIII, 3)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена вибоями:

-омѧни гн҃ своег гн҃

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

[П]омѧни Г(оспод)и своег(о) Г(оспод)и.

Пом'яни, Господи, свого, Господи.

Датування. З огляду на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 297 (табл. LXXIV, 1)

Незважаючи на дрібні пошкодження, складові напису відносно впевнено читаються як ПАЧАПА. Можливо, наприкінці також прокреслена надрядкова Д, проте літера читається невпевнено через вибій.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 298 (табл. LXXIV, 2)

На фресці прокреслені літери К, К, І, які ідентифікуються не зовсім впевнено, И з нахиленою перемичкою, втім можливо розглядати її як N, та І.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 299 (табл. LXXIV, 3)

Складові напису пошкоджені кількома вибоями. На початку рядка простежуються літери ПО, далі йде вибоїна, над якою прокреслене титло. Трохи поодаль прокреслені літери К, N або И з горизонтальною перемичкою та щогла ще однієї літери, над ними також простежується титло.

Цілком вірогідно текст реконструювати таким чином:

По[м](ѧни) Ки[рила].

Пом'яни Кирила.

Датування. З огляду на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 300 (табл. LXXIV, 4)

На фресці прокреслені літери ПОК у верхньому рядку та ТЪ у нижньому.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 301 (табл. LXXV, 1)

Поверхня стіни пошкоджена, частина складових напису не простежується:

помѧни гд- ---боу і н

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Помѧни Г(оспо)д[и ра]боу І N.

Пом'яни, Господи, рабу І.Н.

Датування. Застосування диграфа оу дає можливість з більшою вірогідністю віднести час появи графіті до останньої третини XVII – початку XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 302 (табл. LXXV, 2)

Незважаючи на дрібні пошкодження тиньку в місці розташування напису, всі його складові впевнено ідентифікуються:

спси гдⷭ҇и рабоу

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином: Сп(а)си Г(оспо)ди рабоу.

Спаси, Господи, рабу.

Датування. Застосування диграфа оу та написання и з горизонтальною перемичкою дозволяє окреслити хронологічні рамки появи графіті останньою третиною XVII – початком XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 303 (табл. LXXVI, 1)

По фресковому тиньку прокреслена літера **Σ**.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 304 (табл. LXXVI, 2)

Неподалік від попереднього запису прокреслена ще одна літера **Σ**.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 305 (табл. LXXVI, 3)

На поверхні стіни прокреслені літери **ΣП**, за якими знаходяться кілька скісних засічок. Вірогідно, перед нами початок слова-прохання сп{аси} '*спаси*'.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 306 (табл. LXXVI, 4)

Напис виконаний доволі дрібними літерами, однак його складові доволі впевнено визначаються як запис імені Міхалос. Вочевидь, перед нами спроба передати грецькою мовою латинську форму імені *Michal* '*Михаїл*, *Μιχαήλ*'.

Датування. З огляду на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 307 (табл. LXXVI, 5)

На фресці читається слово-прохання [п]омяни '*пом'яни*', від першої літери якого збереглась лише права щогла.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 308 (табл. LXXVII, 1)

Напис частково пошкоджений вертикальними подряпинами, що ускладнює ідентифікацію його складових.

На початку чітко читається о, два інші знаки не можуть бути чітко визначені. Далі під горизонтальним титлом знаходяться літери ѧ, д, т та щ. У кінці рядка прокреслена літера ѧ.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 309 (табл. LXXVII, 2)

Від напису збереглась лише одна літера д.

Датування. З огляду на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 310 (табл. LXXVII, 3)

Права частина напису знищена обвалом тиньку, перші два знаки впевнено визначаються як п та о, наступні, найімовірніше, як м та ѧ. Вірогідно, перед нами слово-прохання помѧ[ни] ‘*пом’яни*’.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 311 (табл. LXXVIII, 1)

На фресці прокреслені розташовані у вигляді неправильного трикутника три літери д.

Датування. За хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 312 (табл. LXXVIII, 2)

На поверхні стіни простежуються слабо збережені літери п та о, найвірогідніше, початок слова по{мѧни} ‘*пом’яни*’.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 313 (табл. LXXVIII, 3)

Права частина напису знищена обвалом тиньку, простежуються літери ДАР та фрагменти ще однієї літери.

Датування. Відповідно до часу складання комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто віднести до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 314 (табл. LXXVIII, 4)

На початку рядка простежуються літера ѧ з невеликим штрихом над нею, И, дзеркальні С, А, В, далі, на деякій відстані О, ѧ, В і, вірогідно, А, О чи дзеркальна С з довгою верхньою засічкою, И. Дещо праворуч тим же автором видряпані три вертикальні засічки.

Реконструкція повного тексту наразі ускладнена, тільки на початку напису можемо ідентифікувати написане справа-наліво ім'я у називному відмінку Василь(ии) '*Василь*'.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 315 (табл. LXXIX, 1)

Незважаючи на певну схематичність у накресленні та велику вибоїну у верхній частині, складові напису простежуються доволі чітко і читаються як ім'я Лаζарος '*Λάζαρος, Лазар*'.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 316 (табл. LXXIX, 2)

Права частина напису знищена вибоїною, однак в цілому він впевнено читається як слово-прохання помѧ[ни] '*пом'яни*'.

Датування. Графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст. за хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 317 (табл. LXXIX, 3)

Збереженість напису добра, всі його складові впевнено читаються:

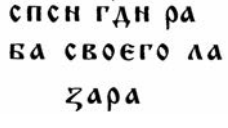

Звертає на себе увагу написання дзеркальних и.

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Сп(а)си Г(оспо)ди рабѧ своего Лазара.

Спаси, Господи, раба свого Лазаря.

Датування. Графіті виконане скорописом другої половини XVII ст., що дозволяє окреслити вірогідні хронологічні рамки його появи останньою третиною XVII – початком XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 318 (табл. LXXIX, 4)

Незважаючи на певну схематичність в накресленні, складові напису простежуються доволі чітко й читаються як ім'я **Περεηος** 'Περέιος,, *Перей*'.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 319 (табл. LXXX, 1)

Початок та закінчення однорядкового напису знищені обвалами тиньку, збереглась лише його середня частина:

----ді раба своєго ге----

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
… [Г(оспо)]ді раба своєго Ге[оргиѧ].
… *Господи, раба свого Георгія*.

Зважаючи на той факт, що нижче розташовані написи з використанням дієслова прохання помѧни, найвірогідніше, напис виконаний за формулою "*пом'яни Господи раба свого такого-то*".

Датування. За хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 320 (табл. LXXX, 2)

Початок та закінчення напису не збереглись, простежується лише його середня частина:

----мѧни гди ст----

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
[По]мѧни Г(оспо)ди Ст[ефана].
Пом'яни, Господи, Стефана.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 321 (табл. LXXX, 3)

Збереженість напису відносно добра, незважаючи на дрібні пошкодження, всі його складові простежуються:

помѩни гди раба грг нѧ

Звертає на себе увагу дзеркальна и наприкінці рядка.

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:
Помѧни Г(о)с(по)ди рабѧ Гр(и)г(ор)иѧ.
Пом'яни, Господи, раба Григорія.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 322 (табл. LXXXI, 1)

Знак пошкоджений у нижній частині, збережений фрагмент дозволяє реконструювати його як С.

Датування. За хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті може бути окреслений у межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 323 (табл. LXXXI, 2)

На фресці чітко простежуються літери **ΣΠΣ**: скорочена форма запису слова-прохання сп(ѧ)с(и) '*спаси*'.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 324 (табл. LXXXI, 3)

На поверхні стіни прокреслена літера О.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується у межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 325 (табл. LXXXI, 4)

По фресковому тиньку прокреслена літера Д.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 326 (табл. LXXXI, 5)

На поверхні стіни простежуються літери Ю та Ѧ. Тиньк навколо них пошкоджений, тож загальну кількість знаків у записі встановити не вдається.

Датування. Згідно з часом побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 327 (табл. LXXXI, 6)

На фресці прокреслена літера В.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 328 (табл. LXXXII, 1)

Поверхня стіни у місці розташування напису пошкоджена. У верхньому рядку простежуються дві щогли літери, розімкнена О та, вірогідно, Λ. Нижній рядок повністю знищений вибоєм, ідентифікується лише остання Ъ.

Датування. Згідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті варто віднести до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 329 (табл. LXXXII, 2)

На фресці простежуються дві літери, перша впевнено читається як К, друга прокреслена більш схематично, її можна ідентифікувати як У, Ꙋ або Х.

Датування. За хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 330 (табл. LXXXII, 3)

На фресці прокреслені літери ПОМ, що є скороченою формою написання слова-прохання пом(ѧни) ‘*пом’яни*’.

Датування. Згідно з часом побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 331 (табл. LXXXII, 4)

Закінчення напису знищене обвалом тиньку, збереглись лише три початкові літери СЄМ, вірогідно, початку імені Сєм[єнъ] ‘*Семен*’.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті може бути віднесений до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 332 (табл. LXXXIII, 1)

Права частина напису знищена великим вибоєм, простежуються тільки дві літери: С та Λ або А.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 333 (табл. LXXXIII, 2)

Права частина напису знищена, простежуються літери СП та фрагментарно збережена А. Відтак, текст відновлюється як слово-прохання спа[си] ‘*спаси*’.

Датування. Згідно з часом побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 334 (табл. LXXXIII, 3)

На фресці прокреслена монограма, яка складається з літер Р та Т.

Датування. Згідно з хронологічними рамками побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 335 (табл. LXXXIII, 4)

На поверхні стіни впевнено читається слово-прохання сп(а)си '*спаси*'.

Датування. За хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 336 (табл. LXXXIII, 5)

На фресці прокреслена літера С.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті може бути окреслений в межах від останньої третини XVII до першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 337 (табл. LXXXIII, 6)

По фресковому тиньку прокреслена літера Ѳ.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 338 (табл. LXXXIV, 1)

На поверхні стіни простежується літера С.

Датування. Згідно з часом побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 339 (табл. LXXXIV, 2)

Початок напису знищений вибоєм, простежуються фрагментарно збережені літери М, А та І. Втім, остання, можливо, є щоглою незавершеної літери.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті може бути датоване останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 340 (табл. LXXXIV, 3)

Незважаючи на дрібні пошкодження, на фресці впевнено читається ім'я у називному відмінку ѳеодор(ъ) '*Федір*'.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 341 (табл. LXXXIV, 4)

Збереженість напису добра, його складові впевнено читаються:

спи гди григ-ѧ

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Сп(ас)и Г(оспо)ди Григ(о)[р](и)ѧ.
Спаси, Господи, Григорія.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 342 (табл. LXXXV, 1)

Складові запису пошкоджені, втім, більшість з них ідентифікуються:

помини і--на

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Помини І[ѡа]на.
Пом'яни Іоанна.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 343 (табл. LXXXV, 2)

На фресці прокреслені літери ПОМѦ: скорочений варіант запису слова-прохання помѧ(ни) '*пом'яни*'.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті визначається останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 344 (табл. LXXXV, 3)

На поверхні стіни простежуються літери Д0 та, можливо, І. В останньому випадку не виключено, що це щогла незавершеної літери.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті може бути віднесений до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 345 (табл. LXXXVI, 1)

Початок напису знищений обвалом тиньку, його складові значно постраждали від вибоїв, проте можуть бути ідентифіковані:

--мани гди раба --
тониѧ

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
[По]мани Г(о)с(по)ди раба [Ан]тониѧ.
Пом'яни, Господи, раба Антонія.

Датування. Згідно з часом побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 346 (табл. LXXXVI, 2)

Складові напису пошкоджені дрібни ми вибоями, особливо в середній частині, тож визначається лише частина з них:

пом---олиѧса

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Пом[а](ни) [Г(оспо)ди] Олиѧса.
Пом'яни, Господи, Оліяса.

Вірогідно, ім'я автора молитви варто розглядати як похідне від Олісей.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 347 (табл. LXXXVII, 1)

Нижня частина обведеного рамкою запису знищена обвалом тиньку, зберігся лише верхній рядок:

помѧни гди--

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:
Помѧни Г(о)с(по)ди…
Пом'яни, Господи…

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 348 (табл. LXXXVII, 2)

Напис складається з великої літери М у верхньому рядку та трьох знаків у нижньому, які, через схематичність, не можуть бути впевнено ідентифікованими. Так, перша літера складається з двох елементів у вигляді щогли, а відсутність перемички дозволяє розглядати її як П, N або И. Дві наступні можуть бути визначені як С та О.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті можна датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 349 (табл. LXXXVII, 3)

Незважаючи на пошкодження складових напису, вони ідентифікуються без ускладнень:

помѧни гдн
раба
с

Рівна поверхня фрескового тиньку за літерою с однозначно вказує, що напис залишився незавершеним.

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:
Помѧни Г(оспо)ди раба с{воего}.
Пом'яни, Господи, раба свого.

Датування. Згідно з часом побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 350 (табл. LXXXVII, 4)

Права частина напису знищена обвалом тиньку. У верхньому рядку читаються літери ПОМ та фрагментарно збережена ѦА тобто, початок слова-прохання помѧ[ни] '*пом'яни*'. У нижньому рядку збереглась велика літера Ѡ, вочевидь, початкова в імені автора напису.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 351 (табл. LXXXVIII, 1)

Від напису збереглись літери П, О та фрагменти іншої у вигляді трьох вертикальних засічок. Найвірогідніше розглядати останній збережений знак як літеру М особливої форми, а все слово реконструювати як пом[ѧни] '*пом'яни*'

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 352 (табл. LXXXVIII, 2)

На невеликому фрагменті фрескового тиньку збереглись літери П та О, вірогідно, початок слова по[мѧни] '*пом'яни*'.

Датування. Зважаючи на час існування комплексу записів на фресках, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 353 (табл. LXXXVIII, 3)

Безпосередньо під згаданим вище написом зберігся початок іншого в складі чотирьох літер ПОМА: початок слова-прохання помѧ[ни] '*пом'яни*'.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 354 (табл. LXXXVIII, 4)

На поверхні фрескового тиньку простежуються літера С, далі поверхня стіни пошкоджена, наприкінці збереглись літери ГСДИ.

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
С[п(ѧ)си] Г(о)с(по)ди.
Спаси, Господи.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 355 (табл. LXXXIX, 1)

Збереженість напису доволі добра, його складові впевнено читаються.

Напис починається фразо: спаси Романа '*спаси Романа*'.

Праворуч від верхнього рядка прокреслен літери М та А, тобто, займенник мѧ '*мене*'. Вочевидь, автор напису приєднується до молитви Романа.

Датування. Зважаючи на хронологічні рамки появи та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 356 (табл. LXXXIX, 2)

Напис значно пошкоджений вибоями, на поверхні фрескового тиньку збереглись лише окремі його складові.

Так, на початку рядка читаємо літеру **Σ**, яка, вочевидь, є фрагментом слова-прохання с[пасі] '*спаси*'. На деякій відстані збереглось слово раба '*раба*', а наприкінці рядка – літери ка.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 357 (табл. XC, 1)

Закінчення напису не збереглось, на поверхні стіни читається слово сп(ѧ)си '*спаси*' та літера А, вірогідно, початкова в імені автора напису.

Датування. Зважаючи на хронологічні рамки появи та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 358 (табл. XC, 2)

На фресці прокреслені літери П та М.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 359 (табл. XC, 3)

Тиньк у місці розташування напису слабо розчищений від олійної фарби, тому його складові простежуються слабо. На початку рядка ідентифікуються Є, В у вигляді квадрата з виступами зверху й знизу, далі Т, А та, можливо, Ф або Ѱ.

Датування. Згідно з часом побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 360 (табл. XC, 4)

Напис складається з літер ИПКА, над останньою прокреслена надрядкова А, М, над якою видряпані надрядкові А та О.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 361 (табл. XCI, 1)

Напис складається з літер АИІЄРА.

Датування. Зважаючи на хронологічні рамки появи та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 362 (табл. XCI, 2)

На поверхні тиньку подвійними рисками прокреслені літери А та В.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 363 (табл. XCI, 3)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, частина його складових не простежується:

помѧн- гди р--а свого
феѡдор-

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Помѧн[и] Г(оспо)ди р[аб]а св[о](є)го Феѡдор[а].
Пом'яни, Господи, раба свого Федора.

Датування. Графіті виконане притаманним для другої половини XVII ст. скорописом, тож вірогідні хронологічні рамки його появи варто окреслити останньою третиною XVII – початком XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 364 (табл. XCII, 1)

На фресці прокреслені літери ПОМ, тобто, скорочена форма запису слова-прохання пом(ѧни) '*пом'яни*'.

Датування. Згідно з часом побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 365 (табл. XCII, 2)

Через пошкодження тиньку складові напису простежуються слабо, на початку рядка читаються літери СПАС, наприкінці – РА.

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Спас[и] ра[ба].

Спаси, раба.

Датування. Зважаючи на хронологічні рамки появи та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 366 (табл. XCII, 3)

Збереженість напису доволі добра, незважаючи на дрібні вибої всі складові впевнено ідентифікуються:

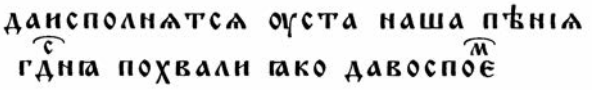

Дворядковий напис виконаний чітким прямим півуставом, ця обставина вказує на руку вправного досвідченого писця.

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Да исполнѧтсѧ оуста наша пѣнїѧ Г(о)с(по)днѧ похвали ꙗко да воспоем(ъ)…

Нехай сповняться уста наші співу Господньої похвали, щоб ми оспівували…

Датування. Застосування автором запису диграфа оу дозволяє з великою долею вірогідності віднести час появи графіті до останньої третини XVII – початку XVIII ст.

Категорія: цитати творів книжної писемності.

Графіті № 367 (табл. XCIII, 1)

На фресці прокреслені літери СПА: скорочена форма запису слова спа(си) '*спаси*'.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 368 (табл. XCIII, 2)

На поверхні фрескового тиньку прокреслені літери ПД.

Датування. Відповідно до даних хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 369 (табл. XCIII, 3)

Тиньк у місці розташування напису частково пошкоджений. У верхньому рядку впевнено читається слово спаси '*спаси*'. У нижньому – збереглась літера Р та неясні фрагменти інших, вірогідно, від слова р[аба] '*раба*'.

Датування. Згідно з часом побутування комплексу записів на фресках, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 370 (табл. XCIII, 4)

Напис частково пошкоджений, від першої літери збереглись дві щогли, далі читаються літери ПХД, потім слідів знаків не простежується, а наприкінці добре помітні літери СЛ.

Датування. Зважаючи на хронологічні рамки появи та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 371 (табл. XCIV, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку в місці розташування напису, він впевнено читається: **Baltazar Selecky** '*Балтазар Селецький*'.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.; враховуючи те, що датовані латиничні записи тут зустрічаються лише в 70-х рр. XVII ст., більш вірогідним буде датувати запис саме цим часом.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 372 (табл. XCIV, 2)

Праворуч від попереднього напису простежуються літери ПО та ліва частина М. Вочевидь, перед нами скорочена форма слова пом(ѧни) '*пом'яни*'.

Датування. Відповідно до даних хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 373 (табл. XCIV, 3)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений, однак його складові відносно впевнено ідентифікуються:

помани
екатер---

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином: Помани Екатер[ину].
Пом'яни Катерину.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 374 (табл. XCV, 1)

У верхньому рядку напису впевнено читаються літери СПА, що є залишками слова спа[си] '*спаси*'. Ідентифікація літер на початку нижнього рядка дещо ускладнена, перша літера схожа на розімкнуту ІС-подібну К. Втім, таке визначення літери може бути прийняте лише умовно, адже К наприкінці рядка написане з переломом при щоглі. Друга літера впевнено читається як П, за нею прокреслена В у вигляді прямокутника з виступом зверху. Чотири останні літери впевнено визначаються як ТРКА.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 375 (табл. XCV, 2)

Закінчення напису пошкоджене, збереглись лише шість початкових літер імені Лаврен[тии] '*Лаврентій*'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 376 (табл. XCV, 3)

Між рамкою у вигляді двох паралельних рисок прокреслені літери NKM, надрядкова виступаюча за рамку Т, далі – знаходить пошкоджена ділянка, де помітна лише С, потім читаються літери Б, петля якої виступає під рядок, СЛХ.

Датування. Зважаючи на хронологічні рамки появи та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 377 (табл. XCV, 4)

На фресці простежуються літери Б та В.

Датування Відповідно до даних хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті варто віднести до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 378 (табл. XCVI, 1)

По фресковому тиньку прокреслена літера В.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 379 (табл. XCVI, 2)

На фресці прокреслена літера А.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 380 (табл. XCVI, 3)

На поверхні стіни простежується літера С.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 381 (табл. XCVI, 4)

Початок та закінчення однорядкового напису знищені обвалами тиньку, його складові пошкоджені, однак можуть бути ідентифіковані:

--омѧни гди иѡа---

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
[П]омѧни Г(оспо)ди Иѡа[на].
Пом'яни, Господи, Іоанна.

Датування. Відповідно до даних хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті варто віднести до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 382 (табл. XCVI, 5)

На фресці простежуються тринадцять вертикальних засічок, обмежених зверху та знизу горизонтальними лініями.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 383 (табл. XCVII, 1)

Права частина напису знищена обвалом тиньку, наприкінці збереженого рядка літери пошкоджені, тому впевнено ідентифікувати їх неможливо:

помѧн- -дио--є---

З відновленням втрачених фрагментів початкова частина напису реконструюється таким чином:

Помѧн[и Г](оспо)ди …
Пом'яни, Господи …

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 384 (табл. XCVII, 2)

Напис дуже пошкоджений, простежуються літери ПѺ та ліва частина М. Вочевидь, перед нами скорочена форма слова-прохання пом(ѧни) '*пом'яни*'.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 385 (табл. XCVII, 3)

На початку рядка впевнено ідентифікується літера Д, потім, менш впевнено, І та И. Середня частина напису пошкоджена, наприкінці читаємо М та Ꙋ.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 386 (табл. XCVIII, 1)

Збереженість напису відносно добра, майже всі його складові чітко та впевнено ідентифікуються:

апо҃ в-кафе҃ -ла

Реконструкція тексту наразі ускладнена.

Датування. Зважаючи на хронологічні рамки появи та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 387 (табл. XCVIII, 2)

На поверхні стіни впевнено читається слово-прохання сп(ѧ)си '*спаси*'.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 388 (табл. XCVIII, 3)

На невеликій непошкодженій ділянці тиньку збереглись частина літери Р та А, які, вочевидь, варто розглядати як початок слова ра[ба] '*раба*'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 389 (табл. XCVIII, 4)

Напис доволі пошкоджений, його ліва частина знищена обвалом тиньку. Впевнено ідентифікуються лише літери ГДИ, що є традиційною формою скорочення слова-звернення Г(оспо)ди '*Господи*'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті може бути віднесений до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 390 (табл. XCIX, 1)

Права частина напису знищена обвалом тиньку. На початку рядка читаються літери СПСИГД, далі простежуються нечіткі фрагменті інших.
З відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає таким чином:
Сп(а)си Г(оспо)д[и] …
Спаси, Господи …

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 391 (табл. XCIX, 2)

Права частина трирядкового напису знищена обвалом тиньку:

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Сп(а)си Г(о)с(по)ди раба св[оего] дѧк[а] …
Спаси, Господи, раба свого дяка …

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 392 (табл. XCIX, 3)

Великий вибій знищив праву частину напису.У верхньому рядку збереглись літери **IOW**, можливо, власного імені, у нижньому – початок запису року – **1**.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.; оскільки три датовані латиничні записи відносяться до 70-х рр. XVII ст., більш вірогідним буде віднести час виконання графіті до цього ж часового відрізку.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 393 (табл. C, 1)

На поверхні стіни прокреслені літери М та Є.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 394 (табл. C, 2)

Незважаючи на пошкодження, практично всі складові напису простежуються доволі впевнено, за винятком кількох знаків наприкінці середнього рядка:

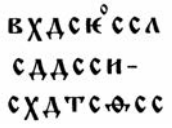

Датування. Зважаючи на хронологічні рамки появи та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 395 (табл. C, 3)

Неподалік від попереднього запису знаходиться подібний:

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 396 (табл. C, 4)

Тиньк у місці розташування напису слабо розчищений від пізнішої олійної фарби, проте його складові впевнено читаються як запис року: 1731.

Датування. У тексті міститься пряма вказівка на час виконання – 1731 р.

Категорія: пам'ятний напис.

І.9. Фреска з образом св. Якова Перса

Знаходиться у південно-західному куті віми (табл. І). Образ святого ідентифікований завдяки супровідному напису-дипініті ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Πέρσης 'святий Яків Перс'. У нижній частині фреска має втрати, її поверхня викрита вибоями та місцями слабо розчищена з-під олійної фарби. На означеній ділянці виявлено тридцять чотири стародавні графіті, яким надано номери від 397-го по 430-й (табл. ІІ).

Графіті № 397 (табл. CI, 1)

Нижній рядок запису пошкоджений, проте в цілому його збереженість непогана, всі складові можуть бути впевнено ідентифіковані:

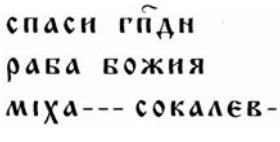

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:
Спаси Г(ос)п(о)ди раба Божия Міха[ила] Сокалев[а].
Спаси, Господи, раба Божия Михайла Сокалєва.

Датування. Хронологічні рамки появи графіті окреслюються останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст., відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові; зважаючи на застосування літери я, вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати кінець XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 398 (табл. CI, 2)

На фресці прокреслені літери САПД.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 399 (табл. CI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, проте в цілому його складові впевнено читаються. Верхній рядок містить літери АКАФТИТА, нижній – АІ.

Датування. Зважаючи на хронологічні рамки появи та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 400 (табл. CI, 4)

Дещо нижче від попереднього напису простежується інший, виконаний, вочевидь, тим самим автором. Запис містить літери МВІЄГЗИ. Втім, зважаючи на певну схематичність у написанні літер та неможливості наразі за контекстом перевірити правильність визначення літер у середині рядка, запропонована нами ідентифікація є певною мірою умовною.

Датування. Відповідно до часу виникнення та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 401 (табл. CII, 1)

На поверхні стіни простежуються літери РОКОП, далі кілька фрагментарно збережених знаків та наприкінці О.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті окреслюється в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 402 (табл. CII, 2)

На фресці прокреслені сім вертикальних засічок.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, хронологічні рамки появи графіті окреслюються останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 403 (табл. CII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, тому впевнено можуть бути ідентифіковані лише чотири літери С, О, Т, У.

Датування. Відповідно до часу виникнення та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 404 (табл. CII, 4)

Фресковий тиньк слабо розчищений від фарби, простежуються тільки три літери ОСТ.

Найвірогідніше, перд нами початок імені Ост[ѧпъ] '*Остап*'.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 405 (табл. CIII, 1)

На фресці прокреслені літери ИЦСПОГ, які закреслені кількома горизонтальними лініями.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 406 (табл. CIII, 2)

Напис виконаний великими літерами, впевнено читається як Остѧпъ '*Остап*'. Під першими двома літерами тією ж рукою прокреслені три вертикальні засічки.

Датування. Відповідно до хронології записів на фресках могилянської доби, час виконання графітіокреслюється в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 407 (табл. CIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, проте на фресці відносно чітко читаються слово Остѧпъ '*Остап*' та початок іншого слова Скуп… Вірогідно, останнє є родовим ім'ям Остапа.

Датування. Зважаючи на хронологічні рамки появи та побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 408 (табл. CIII, 4)

По фресковому тиньку прокреслене слово Остапъ ‘*Остап*’.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 409 (табл. CIV, 1)

Незважаючи на погане розчищення від олійної фарби, на фресці читаються літери ОСТА, які є фрагментом імені Оста[пъ] ‘*Остап*’.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 410 (табл. CIV, 2)

На фресці прокреслені літери N, а дещо далі – КП.

Датування. Відповідно до хронології комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 411 (табл. CIV, 3)

По фресковому тиньку прокреслена літера М, ліва скісна якої доповнена півколом та засічкою, внаслідок чого вона виглядає як дзеркальна Я. Можливо, перед нами займенник мя ‘*мене*’, який варто розглядати як скорочений варіант молитовної формули.

Датування. Хронологічні рамки появи графіті окреслюються останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст. зважаючи на час побутування комплексу записів на фресках могилянської доби; застосування літери я дозволяє з великою вірогідністю обмежити нижню хронологічну межу кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 412 (табл. CIV, 4)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються:

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:
М(ѣ)с(я)ця июнѧ а дня 3.
Місяця червня, а дня 3-го.

Датування. За формою написання скорописних д та я, найвірогідніше датувати графіті кінцем XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 413 (табл. CV, 1)

На фресці прокреслені літери СИ.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, час появи графіті варто окреслити останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 414 (табл. CV, 2)

Збереженість напису відносно добра, його складові впевнено читаються:

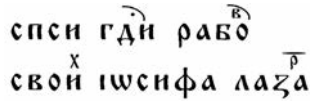

Під нижнім рядком прокреслена горизонтальна лінія, на початку якої помітні два знаки у вигляді літер о та ѕ, їх відношення до основного тексту встановити не вдається.

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:
Сп(а)си Г(о)с(по)ди рабов(ъ) своих(ъ) Іѡсифа Лазар(а)
Спаси, Господи, рабів своїх Йосифа, Лазаря.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів, графіті можна віднести до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 415 (табл. CV, 3)

Напис знищений вибоєм, простежується лише перша літера **Σ** на початку рядка та два фрагменти літер за нею. Найвірогідніше, перед нами початок традиційної молитовної формули, яка розпочиналась словом с[паси] ‘*спаси*’.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 416 (табл. CVI, 1)

Середня частина та закінчення напису не збереглись:

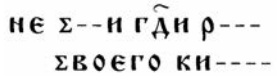

Дослідження особливостей виконання запису дозволило встановити, що його текст складався у два етапи.

На першому етапі він містив традиційні для молитовної формули складові, яка, з відновленням втрачених фрагментів виглядає таким чином:
С[пас]и Г(оспод)и р[аба] своєго Ки[рила].
Спаси, Господи, раба свого Кирила.

У подальшому інший автор дописав перед початком частку нє, надавши негативного відтінку всій формулі, яка тепер розпочиналась словами нє спаси.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу записів на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові, хронологічні рамки появи графіті окреслюються останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 417 (табл. CVI, 2)

На фресці прокреслена цифра 23.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: запис цифр.

Графіті № 418 (табл. CVI, 3)

По фресковому тиньку прокреслені літери со.

Датування. Зважаючи на час побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті відноситься до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 419 (табл. CVI, 4)

На фресці простежуються літери ѻл.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, час появи графіті варто окреслити останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 420 (табл. CVI, 5)

По тиньку прокреслена літера ѧ.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 421 (табл. CVII, 1)

На поверхні стіни прокреслені літери пом та невелика скісна з трьома засічками посередині. Найвірогідніше, напис варто розглядати як слово-прохання пом(ѧни) ‘*пом’яни*’.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто датувати останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 422 (табл. CVII, 2)

Незважаючи на дрібні пошкодження, на фресці впевнено читається слово-прохання сп(ѧ)си ‘*спаси*’.

Датування. Відповідно до хронології записів на фресках могилянської доби, час появи графіті відноситься до проміжку часу від останньої третини XVII до першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 423 (табл. CVII, 3)

Початок та закінчення напису пошкоджені вибоями:

ΣΠΣΓ$\widehat{Д}$-

З відновленням втраченого фрагмента текст виглядає таким чином:
Сп(а)с(и) Г(о)с(по)д[и].
Спаси, Господи.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 424 (табл. CVII, 4)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові добре помітні.

На фресці виконаний запис імені Петра ‘*Петра*’.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто віднести до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 425 (табл. CVII, 5)

Складові напису збереглись погано, на початку рядка простежується літера К, далі знак, схожий на латиничну **d**. Наступні знаки не можуть бути впевнено ідентифіковані.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 426 (табл. CVIII, 1)

Складові напису закреслені кількома горизонтальними рисками, проте в цілому можуть бути ідентифіковані:

спаси гп$\overline{д}$и
раба своєго
іωана те

За останніми літерами нижнього рядка тиньк рівний, тобто, напис залишився незавершеним. Відтак, текст можна представити таким чином:
Спаси Г(ос)п(о)ди раба своєго Іωана Те…
Спаси, Господи, раба свого Іоанна Те…

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 427 (табл. CVIII, 2)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові чітко читаються:

спаси гди василиѧ

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:
Спаси Г(оспо)ди Василиѧ.
Спаси, Господи, Василя.

Датування. Відповідно до хронології комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 428 (табл. CVIII, 3)

Права частина напису не збереглась:

ѢПСГД-

З відновленням втраченого фрагмента текст виглядає таким чином:
Сп(а)с(и) Г(о)с(по)д[и].
Спаси, Господи.

Датування. Згідно з хронологією комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 429 (табл. CIX, 1)

Складові напису пошкоджені, особливо постраждав нижній рядок:

спси гди раба
своего
карпентиѧ

Перед першою літерою нижнього рядка прокреслене коло, його зв'язок з написом не встановлений.

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:
Сп(а)си Г(оспо)ди раба своего Карпентиѧ.
Спаси, Господи, раба свого Карпентія.

Датування. Відповідно до часу побутування комплексу записів на фресках могилянської доби, графіті варто віднести до останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 430 (табл. CIX, 2)

Збереженість напису доволі добра, всі його склдові простежуються.

На фресці виконаний запис імені Иѡсифъ '*Йосип*'.

Датування. Зважаючи на хронологію комплексу написів на фресках могилянської доби, графіті датується в межах останньої третини XVII – першої третини XVIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

І.10. Західна фасадна стіна сходової вежі

Поверхня фасадної стіни сходової вежі (табл. І) в багатьох місцях закрита цементом, на думку С. Висоцького, за часів реставрації храму П. Покришкіним,

пошкоджена вибоями, подряпинами та ерозією. С. Висоцьким було опубліковано два розташованих тут графіті: № 360 та № 371. За результатами сучасних досліджень тут встановлена наявність чотирьох графіті, яким надано номери від 431-го до 434-го (табл. II).

Графіті № 431 [360] (табл. CX, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 75, табл. XXXV, 3].

Складові напису простежуються добре, вони чітко читаються: NA.

Датування. За формою написання ѧ з увігнутою перемичкою, вірогідні хронологічні рамки виконанні графіті можуть бути окреслені в межах середини XIV – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 432 (табл. CX, 2)

Помітне на фотографії опублікованого С. Висоцьким під № 371 напису [Высоцкий 1985, с. 75, табл. XLII, 3, 4], проте в коментарі до нього жодним словом не згадувалось.

По личкувальному розчину прокреслений знак у вигляді двох зігнутих ліворуч паралельних вертикальних рисок. Від правої відходить горизонтальний відрізок, ліва частина якого вигинається вгору. На ньому знаходяться дві невеликі вертикальні засічки.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 433 (табл. CX, 3)

Малюнок помітний на фотографії опублікованого С. Висоцьким під № 371 напису [Высоцкий 1985, с. 75, табл. XLII, 3, 4], проте в коментарі жодним чином не згадувався.

На поверхні давньої кладки стіни простежується зображення простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 434 [371] (табл. CX, 4)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 371, табл. XLII, 3, 4].

Між публікацією С. Висоцького та оригіналом графіті спостерігаються розбіжності, які включають кілька моментів:

<u>былту</u>[1]тъс<u>псѣ</u>[2]в<u>ъ</u>[3]мар<u>вп</u>[4]

1) на початку рядка літери былту зібрані з прорізів та подряпин, насправді тут відносно добре читаються літери вт та, можливо, ѧ;

2) на місці вказаних дослідником літер псѣ тиньк пошкоджений, тут можемо розібрати тільки останній знак, схожий на ф, петлі якої не торкаються щогли;

3) замість вказаної дослідником літери ъ на фресці доволі чітком простежується літера ь;

4) на місці літер вп в оригіналі впевнено читаються літери ьт, далі напис пошкоджений, тому С. Висоцький текст не наводив, хоча тут дуже чітко ідентифікується літера и.

Зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст може бути представлений таким чином:

втѧтъс--вьмарт--и---

На жаль, фрагментарна збереженість напису не дозволяє повністю реконструювати його текст. На початку рядка читається слово втѧтъ '*зарубаний*'. Відповідно, далі мало бути зазначене ім'я особи, яку було вбито.

На нашу думку, подальший текст вірогідніше реконструювати як С[имѣ]вь Марьти[нъ] '*Симов Мартин*'.

Власне ім'я Симъ, ймовірно, походить від імені Симеонъ, яке відносно часто зустрічається в грамотах XIV–XV ст. [Словник 1978, с. 344], як і Мартинъ [Словник 1977, с. 577].

Датування. С. Висоцький датував напис XVI–XVII ст., проте за формою написання в з нижньою скісною до щогли, и зі скісною щоглою, криволінійної р з округлою петлею та триногої т, графіті варто датувати в межах другої чверті XV – початку XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

І.11. Південна фасадна стіна сходової вежі

Як і на попередній ділянці, поверхня фасадної стіни сходової вежі (табл. І) частково закрита цементом, а також пошкоджена вибоями, подряпинами та ерозією. На деяких місцях помітні просвердлені круглі отвори, які, очевидно, варто розглядати як реставраційні зондажі. У деяких місцях пошкодження поверхні личкувального розчину справляють враження наявності тут малюнків, однак достеменно це встановити наразі не вдається, тому до корпусу вони не увійшли. Впевнено можемо визначити наявність тут вісімнадцяти графіті, яким надано номери від 435-го по 452-й (табл. ІІ).

Графіті № 435 (табл. CXI, 1)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест, за яким – літери ВЛѢ, що є скороченим варіантом написання слів в(ъ) лѣ(то) '*в літо*'. Поверхня личкувального розчину далі рівна, тож ніякої вказівки року тут не було зазначено. Відповідно, маємо всі підстави для визначення напису як незавершеного.

Датування. За формами написання в з переломом при щоглі та ѣ з петлею, що має два заломи, графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XIII – першої чверті XIV ст. Втім, така палеографічна ознака як два заломи петлі ѣ зустрічається у епіграфіці київського кола з кінця XI ст., тож не виключено, що нижня хронологічна межа може бути знижена до останньої третини XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 436 (табл. CXI, 2)

Складові напису дуже пошкоджені, прорізи закриті цементом. Впевнено ідентифікуються літери БВ, обабіч яких простежуються фрагменти інших літер.

Датування. Незважаючи на пошкодження, можемо встановити, що обидві літери мають округлі петлі – це дозволяє датувати графіті в межах останньої третини XI – середини XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 437 (табл. CXI, 3)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест, а за ним літери ΑΧΝ, причому перша літера має позначення тисяч, тобто, перед нами запис року **1650**.

Датування. У тексті міститься пряма вказівка часу виконання – 1650 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 438 (табл. CXII, 1)

На поверхні стіни простежується знак у вигляді чотириконечного хреста, вершина та основа щогли якого обмежені півколами, відкритими до перекладини. Обабіч щогли паралельно їй розташовані два вертикальні відрізки.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 439 (табл. CXII, 2)

По личкувальному розчину прокреслений подібний до попереднього знак у вигляді чотириконечного хреста, вершина та основа щогли якого обмежені півколами, відкритими до перекладини. Проте в даному випадку від точки перетину щогли та півкола її основа роздвоюється на кшталт літери λ. Ліворуч від верхнього півкола паралельно щоглі опускається горизонтальний відрізок, який перетинає перекладину. Обабіч фігури простежуються залишки пагонів.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 440 (табл. CXII, 3)

На поверхні стіни простежується подібна до двох попередніх зображень фігура у вигляді чотириконечного хреста, вершина та основа щогли якого обмежені півколами, відкритими до перекладини. Причому кінці верхнього з'єднані між собою. Кінці перекладини хреста замкнені вертикальними відрізками.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 441 (табл. CXII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, проте за збереженими частинами можемо встановити, що тут був прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 442 (табл. CXII, 5)

По личкувальному розчину прокреслений знак у вигляді нахиленої ліворуч літери Ѱ.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 443 (табл. CXII, 6)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, проте на личкувальному розчині в цілому простежуються контури простого чотириконечного хреста, основа щогли якого спирається на горизонтальну лінію, яка, найвірогідніше, символізує Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути обмежений рамками від останньої третини XI до середини XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 444 (табл. CXIII, 1)

По личкувальному розчину прокреслене коло.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 445 (табл. CXIII, 2)

Складові напису пошкоджені, впевнено ідентифікується літера И на початку рядка, далі, вірогідно, прокреслені С та А, потім Б або В.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 446 (табл. CXIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена.

За збереженими частинами можемо встановити, що тут був прокреслений знак, в основу якого покладений простий чотириконечний хрест. Від вершини щогли до перекладини опускаються два скісні відрізки, на кшталт літери Λ. Основа щогли роздвоюється також у вигляді Λ. Від кінців перекладини вниз паралельно щоглі відходять вертикальні відрізки.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 447 (табл. CXIII, 4)

На поверхні стіни простежується ѯ̆ та фрагмент ще однієї літери за нею. Вигляд поверхні личкувального розчину навколо них вказує, що напис складався з двох або трьох знаків.

Датування. За формою написання простої ѯ̆ графіті може бути датоване останньою третиною XI – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 448 (табл. CXIII, 5)

Початок та закінчення рядка закриті цементом, простежуються літери сє та дві щогли іншої літери, вірогідно, П за ними. Зважаючи на структуру напису № 98 [363] наявний текст можна реконструювати таким чином:

… сє п[исалъ] …

… це писав …

Датування. За формою написання е з направленим вгору язичком, найвірогідніше датувати графіті в межах початку XIV – кінця XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 449 (табл. CXIV, 1)

На поверхні стіни простежується фігура у вигляді кола, в середині якого прокреслений подібний до літери т з округлою перекладиною знак, а від нижньої частини кола вниз відходять дві округлі вертикальні риски.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 450 (табл. CXIV, 2)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 451 (табл. CXIV, 3)

На поверхні стіни простежується зображення шестиконечного хреста. Втім, схоже на те, що автор намагався прокреслити перекладину подвійною рискою, проте його рука зіскочила, тому нижня частина була виконана під кутом до верхньої, а не паралельно їй.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 452 (табл. CXIV, 4)

По личкувальному розчину за допомогою п'яти вертикальних та трьох горизонтальних відрізків прокреслена фігура у вигляді сітки.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: емблеми.

І.12. Південна грань східного пілону південної фасадної стіни сходової вежі

Личкувальний розчин на досліджуваній ділянці стіни (табл. І) пошкоджений вибоїнами та подряпинами, в окремих місцях закритий цементом. Тут виявлено шість графіті, які отримали номери від 452-го по 458-й (табл. ІІ).

Графіті № 453 (табл. CXV, 1)

На поверхні стіни простежується гербовий п'ятикутний щит з округлою верхньою частиною, в якому прокреслена фігура, що складається з шестиконечного

хреста, від точки перетину горизонтальних та вертикальних ліній якого вгору прокреслені скісні риски.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 454 (табл. CXV, 2)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 455 (табл. CXV, 3)

На поверхні стіни помітний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 456 (табл. CXV, 4)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 457 (табл. CXV, 5)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена великим вибоєм. За збереженою частиною можемо встановити, що тут було прокреслене зображення списа з великим листовидним наконечником. Ліворуч паралельно древку прокреслена довга вертикальна засічка.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: предмети релігійного вжитку та артефакти.

Графіті № 458 (табл. CXV, 6)

На поверхні стіни помітний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.13. Східна фасадна стіна сходової вежі

Поверхня стіни (табл. І) доволі сильно пошкоджена вибоями та подряпинами, в багатьох місцях стародавній личкувальний розчин закритий цементом. Тут виявлено чотирнадцять графіті, які отримали номери від 459-го по 472-й (табл. ІІ).

Графіті № 459 (табл. CXVI, 1)

У місці розташування малюнка тиньк сильно пошкоджений, проте за збереженими частинами його вигляд реконструюється.

По личкувальному розчину поверхні стіни було видряпане зображення квадрата з хрестом посередині.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 460 (табл. CXVI, 2)

На поверхні стіни прокреслена пентаграма.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 461 (табл. CXVI, 3)

По личкувальному розчину прокреслене коло з хрестом посередині.

Датування. За формою прорізів час появи графіті відноситься до останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 462 (табл. CXVI, 4)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений вибоєм, внслідок чого від нього залишились лише літери ⲣⲟ.

Датування. За формою написання прямолінійної ⲣ з петлею кутом вгору, графіті датується в межах останньої третини XI – останньої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею варто визнати першу чверть XIII ст. відповідно до типовості поширення такої форми літери.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 463 (табл. CXVI, 5)

По личкувальному розчину прокреслена фігура у вигляді трикутника, від вершини якого до основи прокреслена вертикальна лінія.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 464 (табл. CXVI, 6)

На поверхні стіни простежується малюнок пентаграми.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 465 (табл. CXVII, 1)

На поверхні стіни прокреслена велика літера ⲗ.

Датування. За формою написання ⲗ з округлою петлею, графіті найвірогідніше датувати останньою третиною XI – початком XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 466 (табл. CXVII, 2)

На поверхні стіни прокреслений хрест Бранше.

Датування. За формою прорізів час появи графіті відноситься до початку останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 467 (табл. CXVII, 3)

По личкувальному розчину прокреслений хрест Бранше.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 468 (табл. CXVII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, з його складових ідентифікуються літери ѧимѧ та наприкінці ъ. Через значні пошкодження реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За формою написання а з опуклою петлею, м з провисаючою петлею та нахиленими щоглами, ъ з вертикальною щоглою графіті датується в межах останньої третини XI – середини XIV ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати першу чверть XIV ст., відповідно до типовості поширення форм написання ъ.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 469 (табл. CXVIII, 1)

По личкувальному розчину прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті відноситься до останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 470 (табл. CXVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена вибоєм.

За збереженими частинами можемо встановити, що тут була прокреслена фігура, яка мала вигляд довгої вертикальної засічки, від верхньої частини якої в обидва боки розходяться по чотири скісні засічки, внаслідок чого вона набуває візуальної схожості з ялинкою.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 471 (табл. CXVIII, 3)

По личкувальному розчину прокреслена пентаграма.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 472 (табл. CXVIII, 4)

На поверхні стіни читається слово Июдѧ ‘*Іуда*’.

Датування. За формою написання и з нахиленою перемичкою та ю з направленою вгору перемичкою, графіті може бути датоване в межах другої чверті

XIV – кінця XV ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати кінець XIV ст., від якої така форма ю зустрічається регулярно.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

І.14. Південна фасадна стіна

Невелика ділянка стародавнього південного фасаду (табл. І) сильно пошкоджена вибоями та подряпинами, у багатьох місцях стародавній личкувальний розчин закритий цементом. Тут виявлено п'ять графіті, які отримали номери від 473-го по 477-й (табл. ІІ).

Графіті № 473 (табл. CXIX, 1)

На поверхні стіни впевнено читаються літери МОЛ.

Датування. За формою прорізів графіті датується останньою третиною XI – серединою XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 474 (табл. CXIX, 2)

По личкувальному розчину прокреслена літера М.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 475 (табл. CXIX, 3)

На поверхні стіни прокреслений малюнок шестиконечного хреста, який складається із щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою прорізів час появи графіті відноситься до останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 476 (табл. CXIX, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка дуже пошкоджена. За збереженими частинами його можна реконструювати як зображення прямокутника, розділеного чотирма лініями на вісім частин.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: предмети релігійного вжитку та артефакти.

Графіті № 477 (табл. CXIX, 5)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена кількома вибоями, проте за збереженими фрагментами можемо встановити, що тут була прокреслена літера В.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах останньої третини XI – середини XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

ТАБЛИЦІ
ІЛЮСТРАЦІЙ

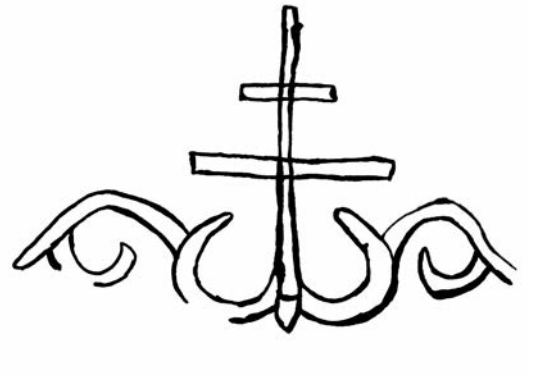

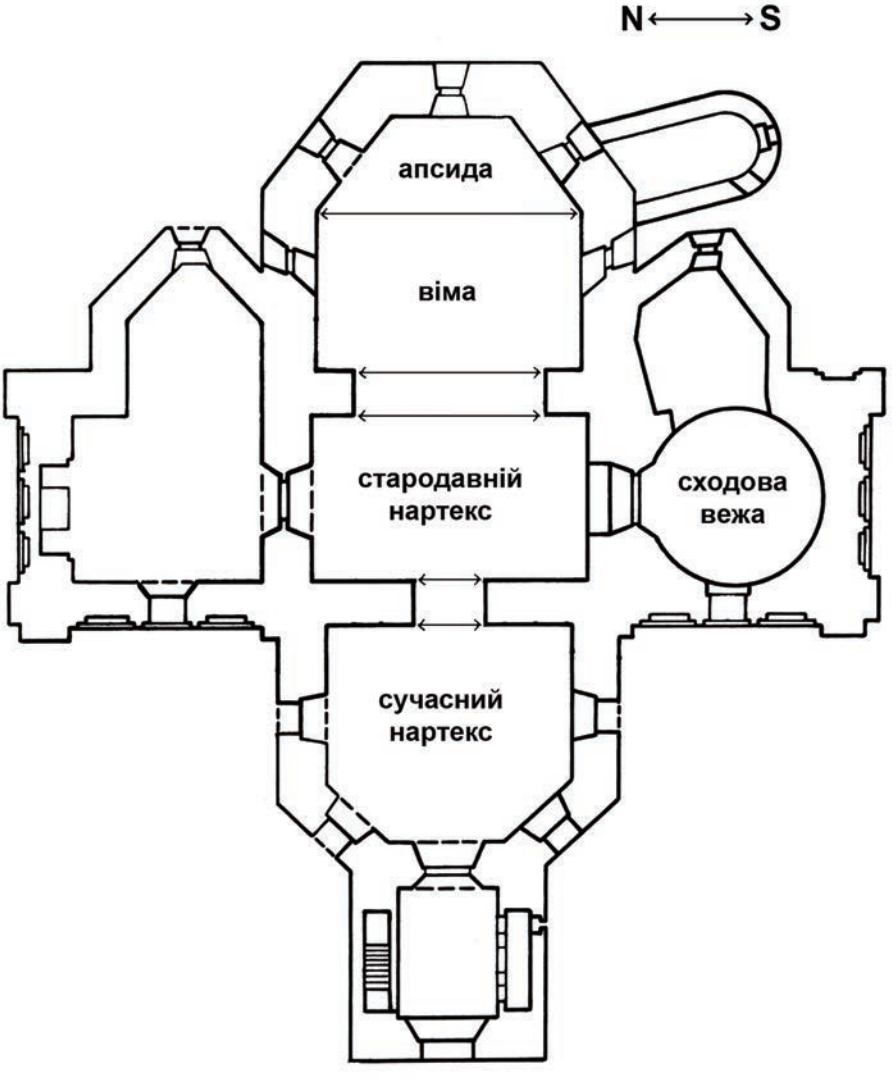

Таблиця I

План церкви Спаса на Берестові з позначенням вживаних назв архітектурних об’ємів.

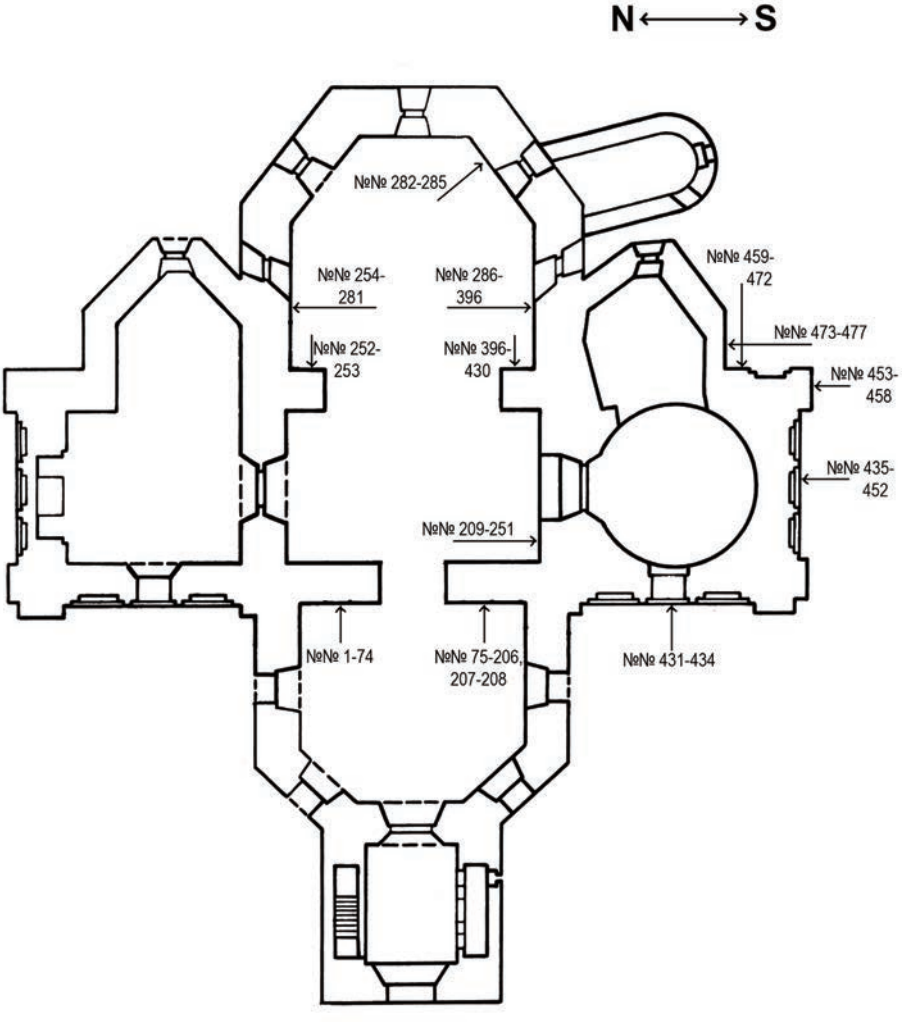

Таблиця II

План церкви Спаса на Берестові зі схемою розташування графіті.

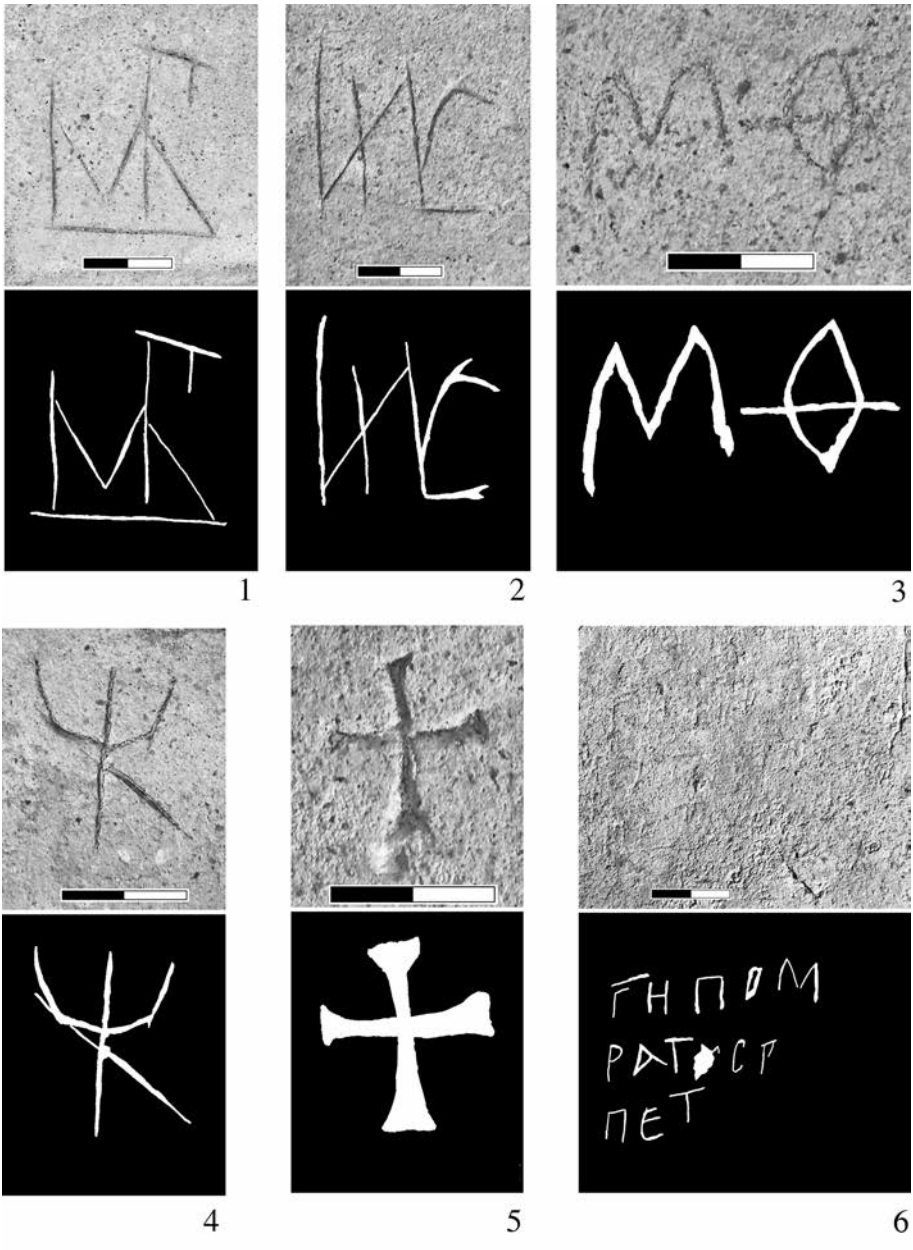

Таблиця III

Фото та прорис графіті: **1** – № 1, **2** – № 2, **3** – № 3, **4** – № 4
5 – № 5, **6** – № 6.

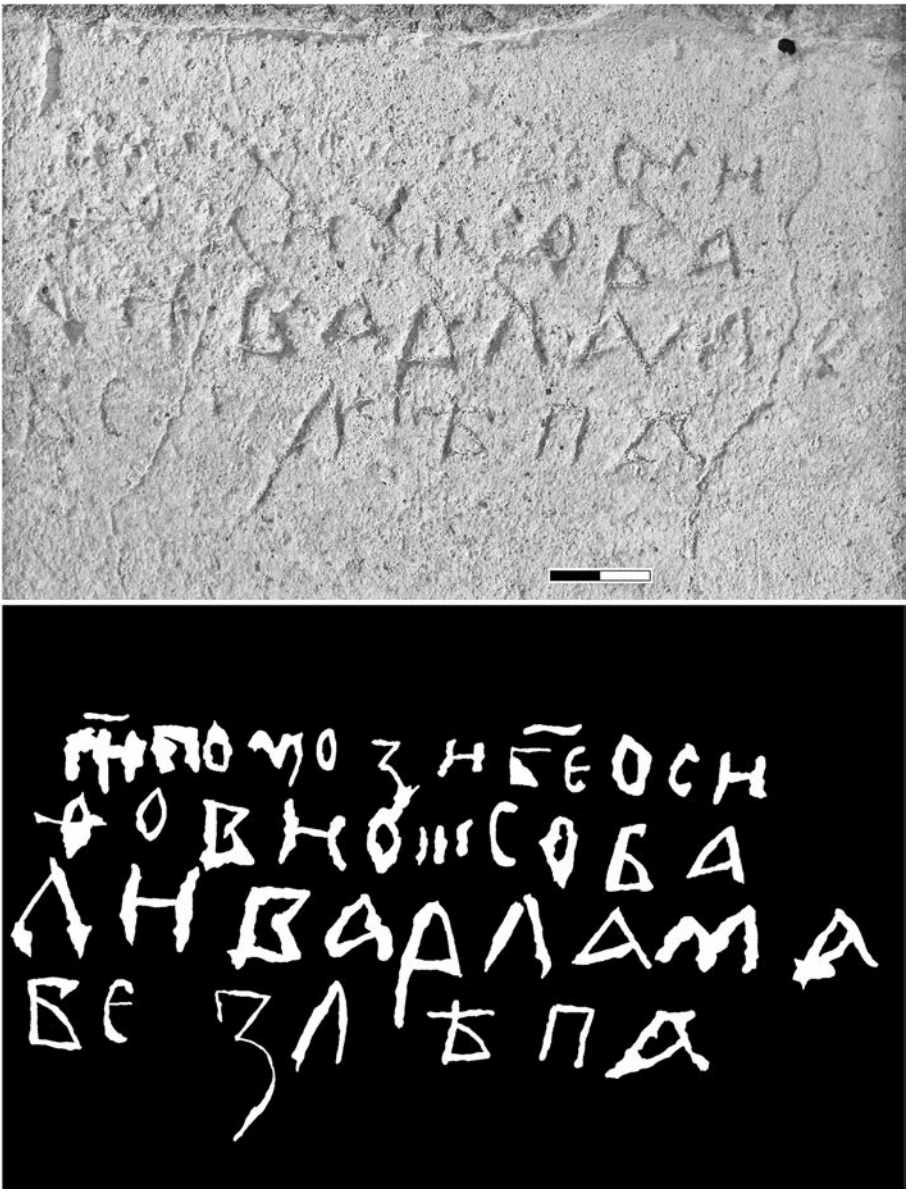

Таблиця IV
Фото та прорис графіті № 7 [362].

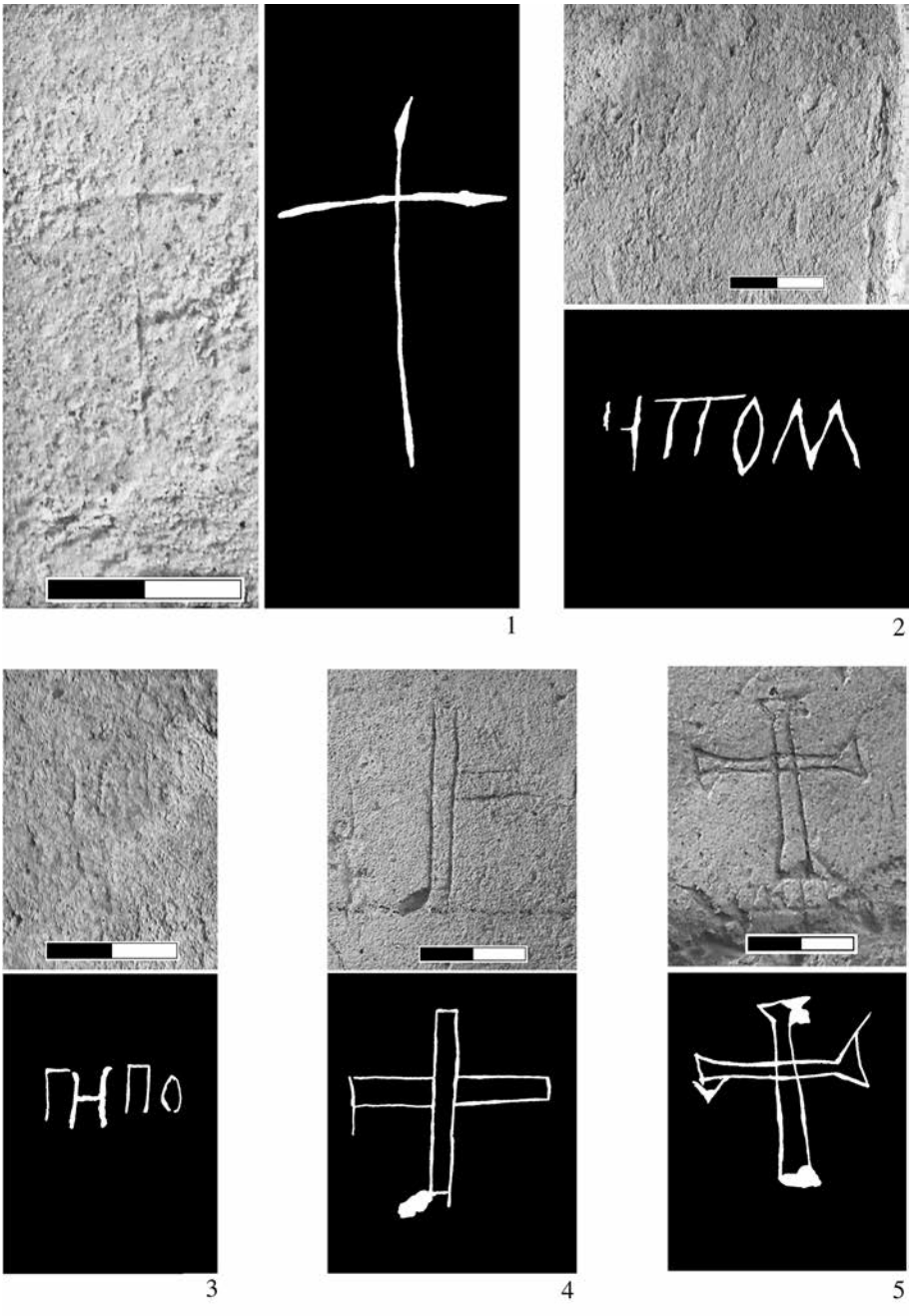

Таблиця V

Фото та прорис графіті: **1** – № 8, **2** – № 9, **3** – № 10, **4** – № 11, **5** – № 12.

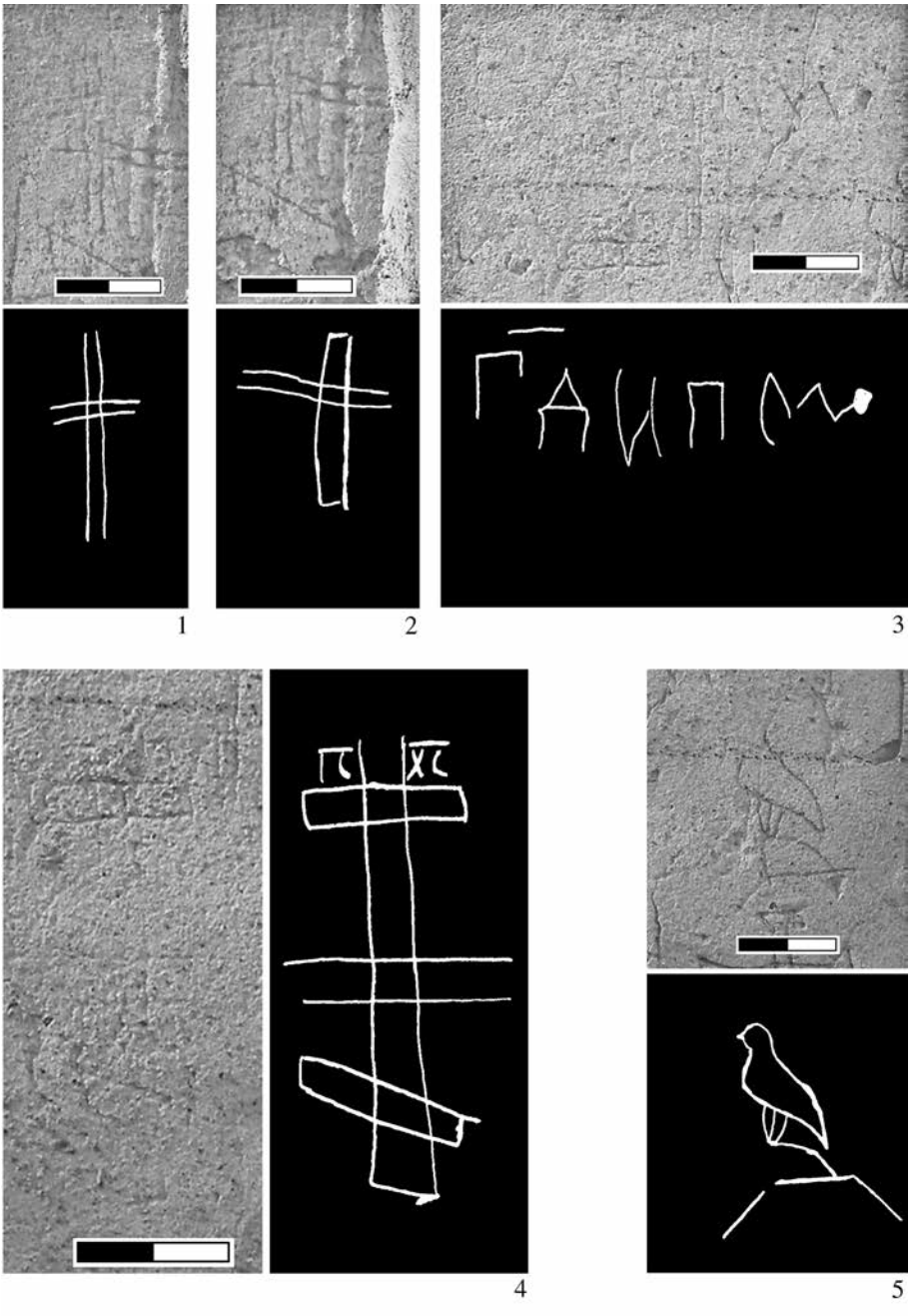

Таблиця VI

Фото та прорис графіті: **1** – № 13, **2** – № 14, **3** – № 15, **4** – № 16, **5** – № 17.

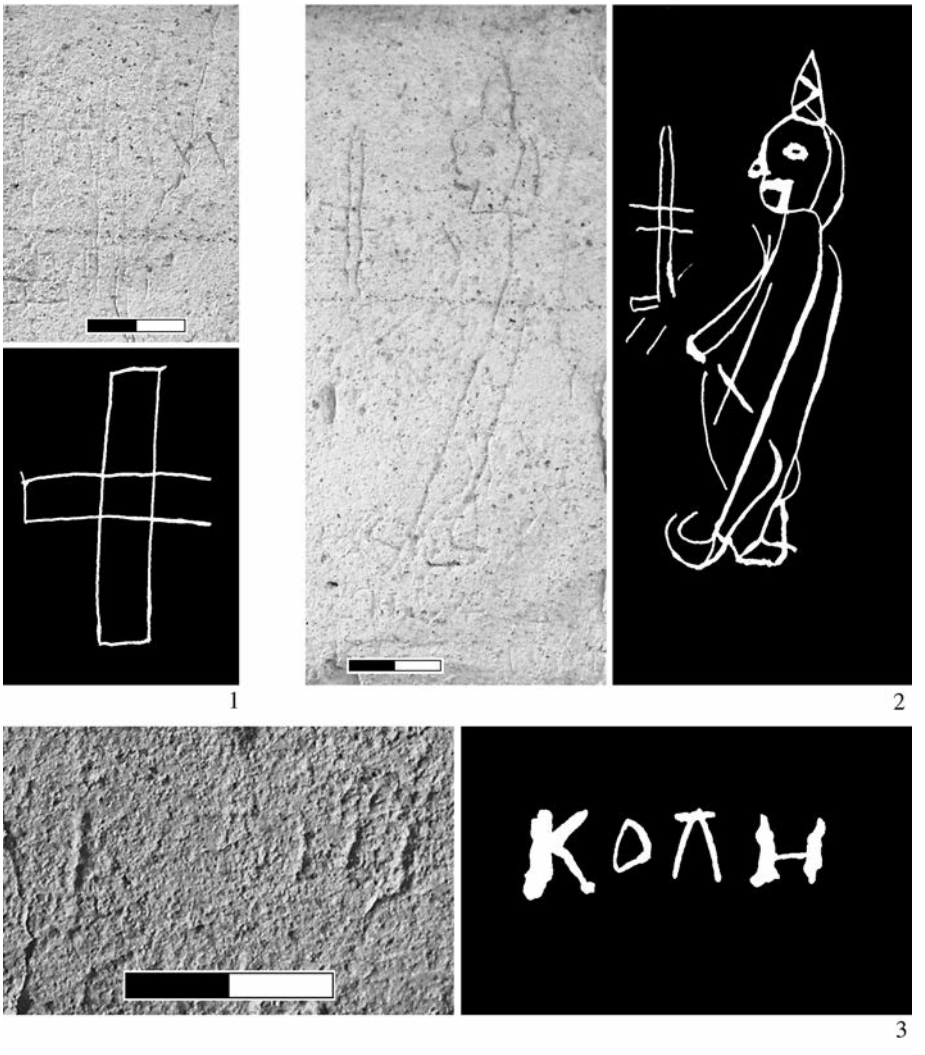

Таблиця VII
Фото та прорис графіті: **1** – № 18, **2** – № 19, **3** – № 20.

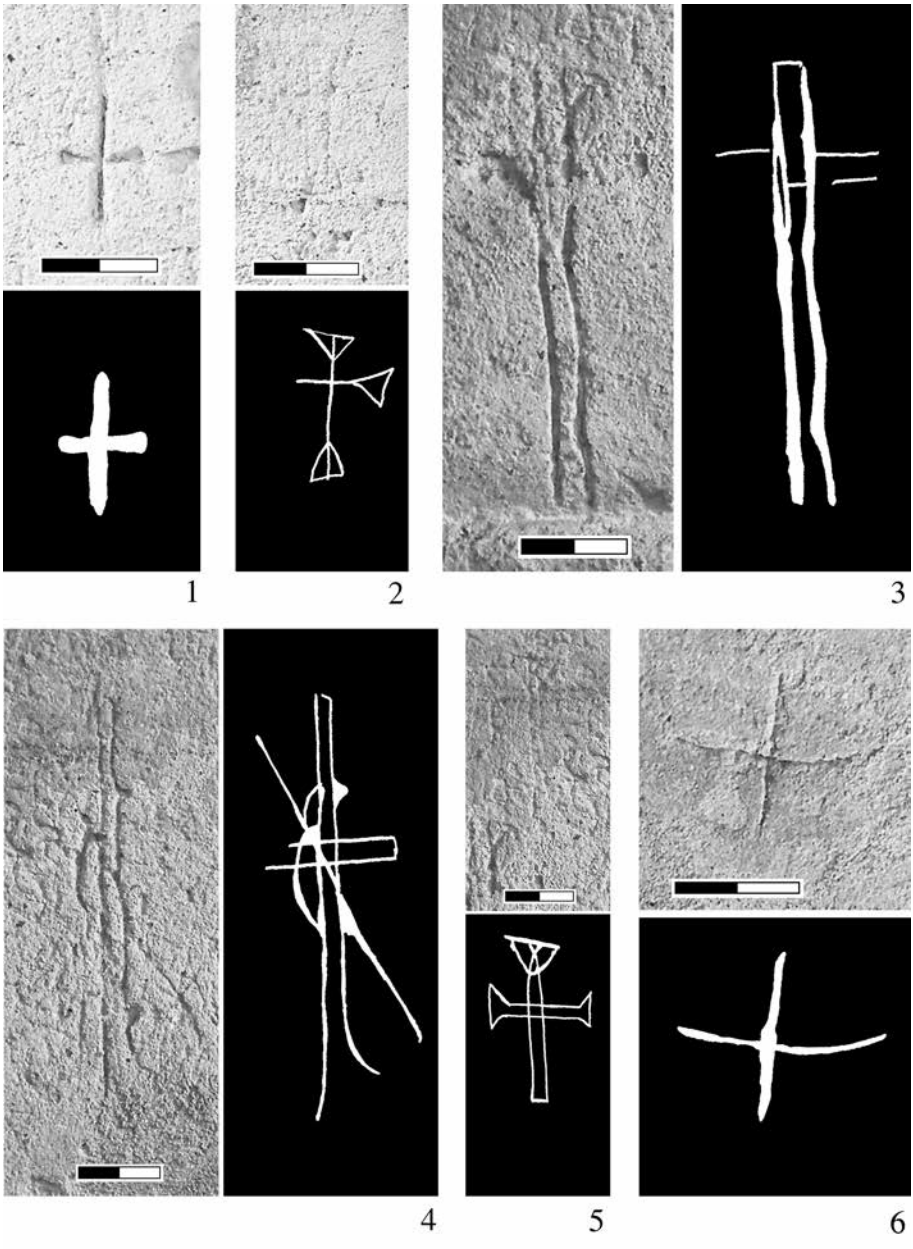

Таблиця VIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 21, **2** – № 22, **3** – № 23, **4** – № 24, **5** – № 25, **6** – № 26.

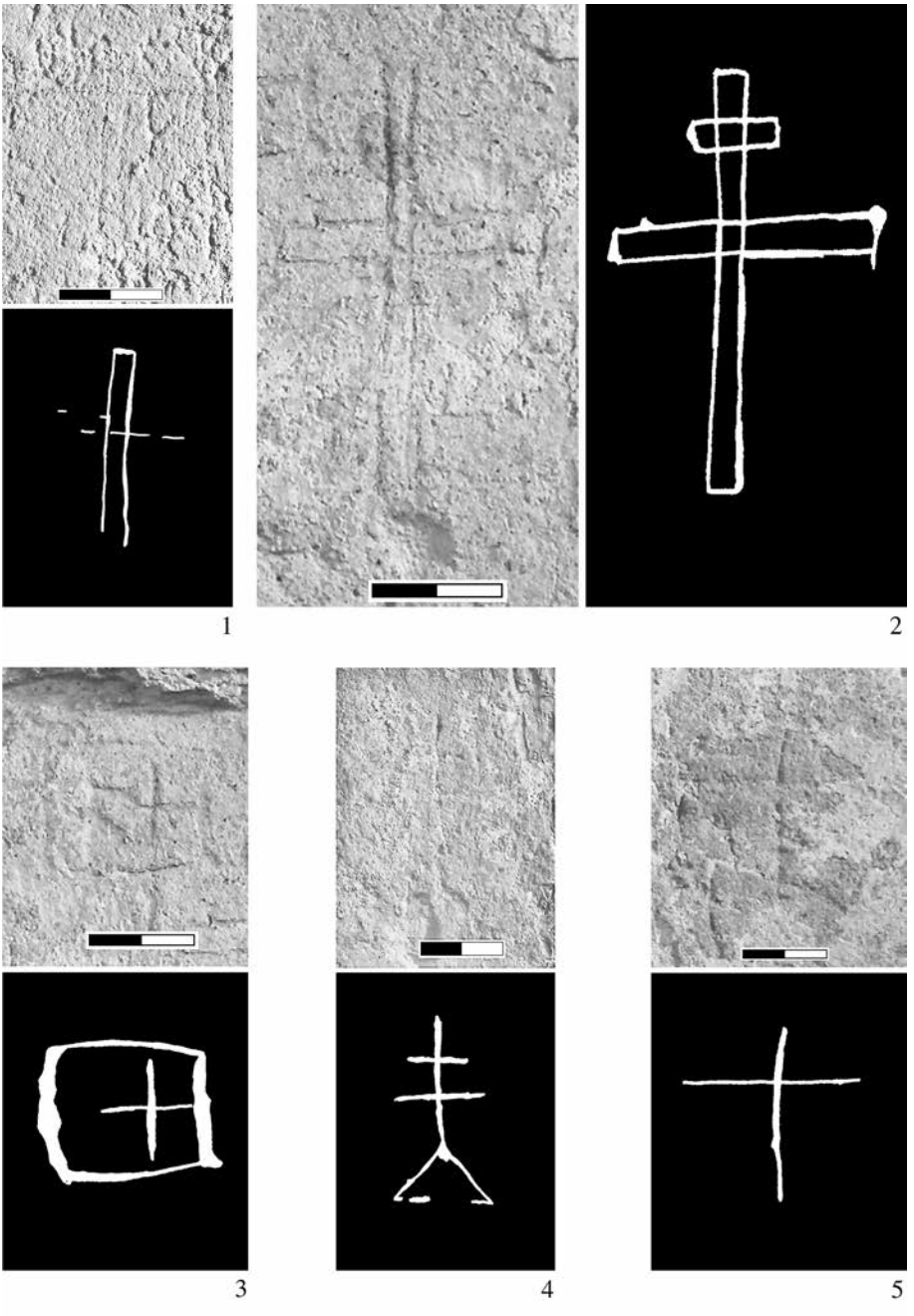

Таблиця IX

Фото та прорис графіті: **1** – № 27, **2** – № 28, **3** – № 29, **4** – № 30, **5** – № 31.

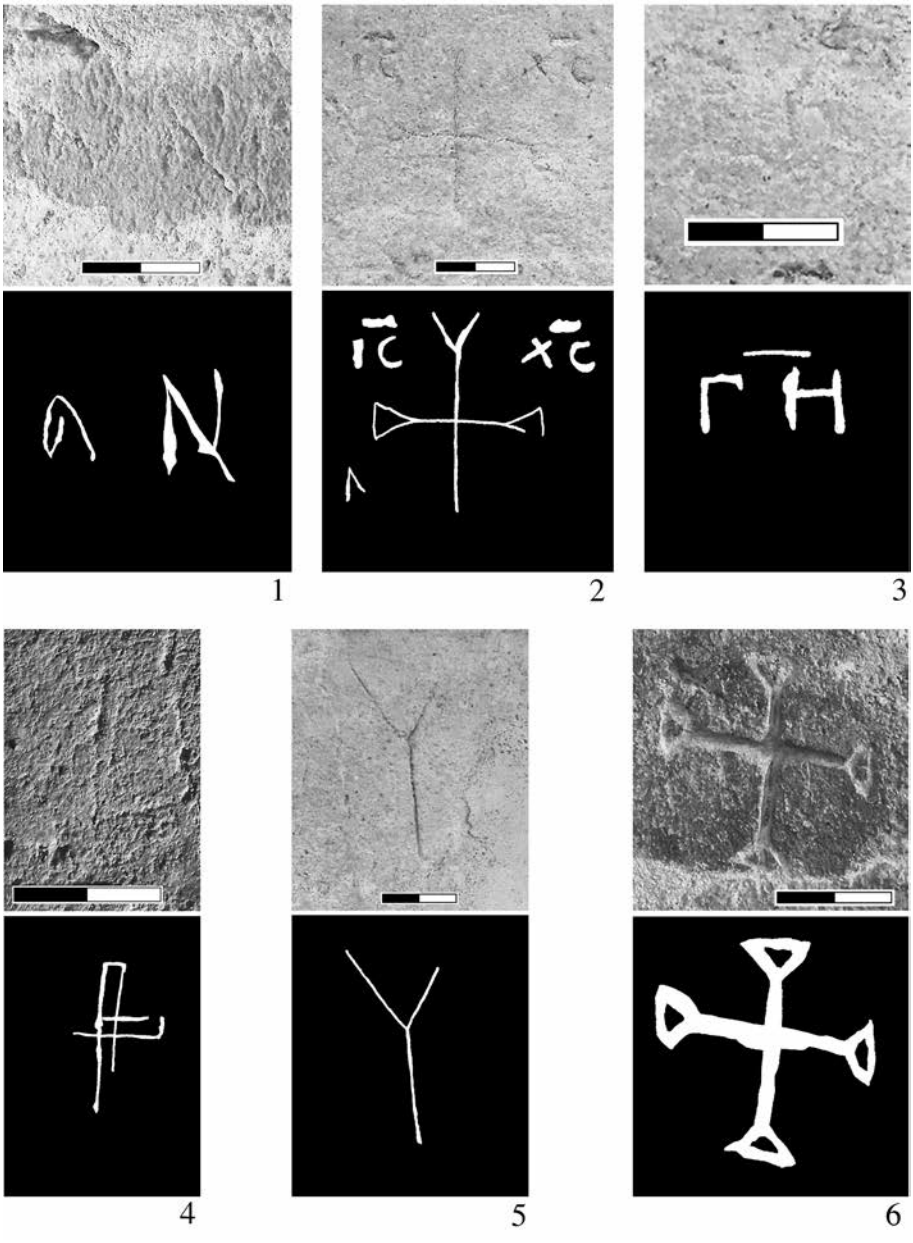

Таблиця X

Фото та прорис графіті: **1** – № 32, **2** – № 33, **3** – № 34, **4** – № 35, **5** – № 36, **6** – № 37.

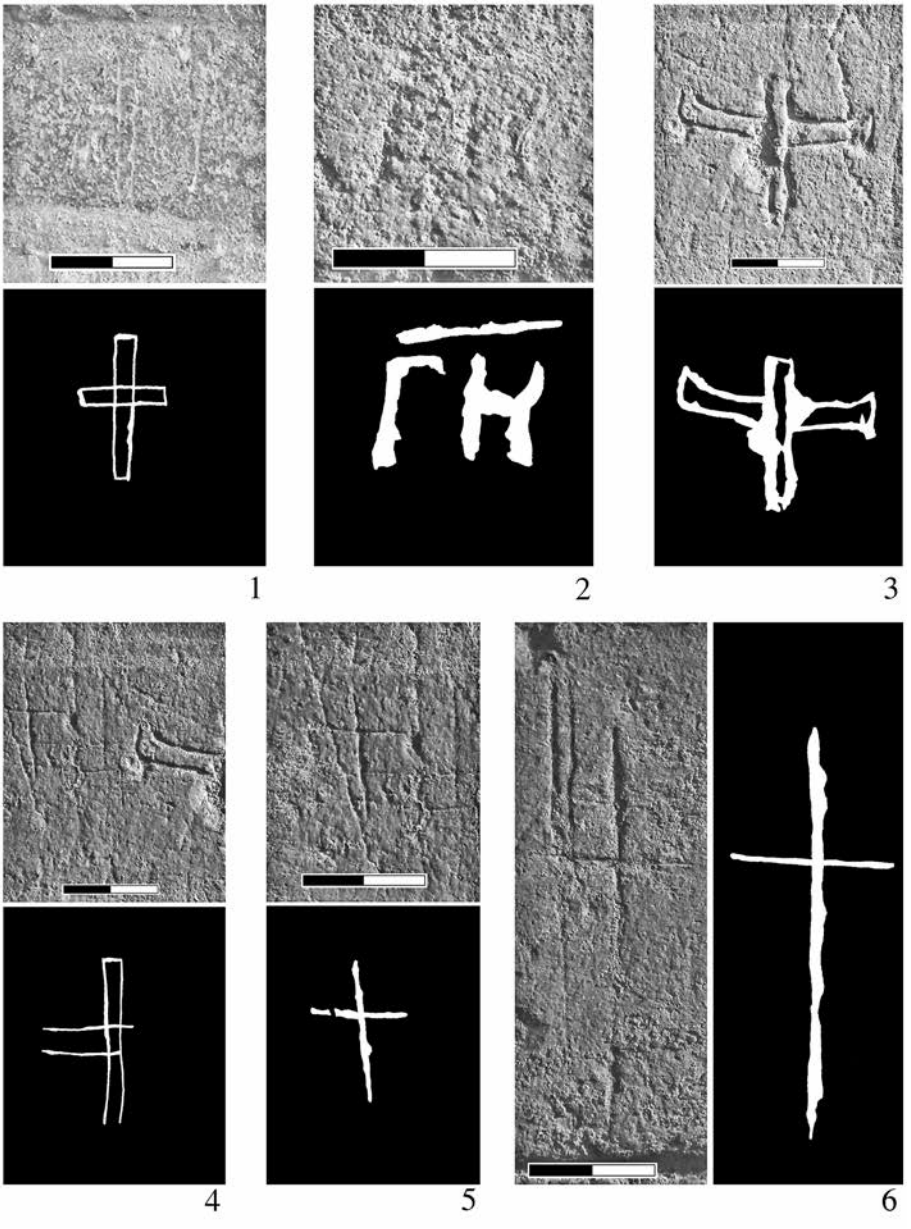

Таблиця XI

Фото та прорис графіті: **1** – № 38, **2** – № 39, **3** – № 40, **4** – № 41, **5** – № 42, **6** – № 43.

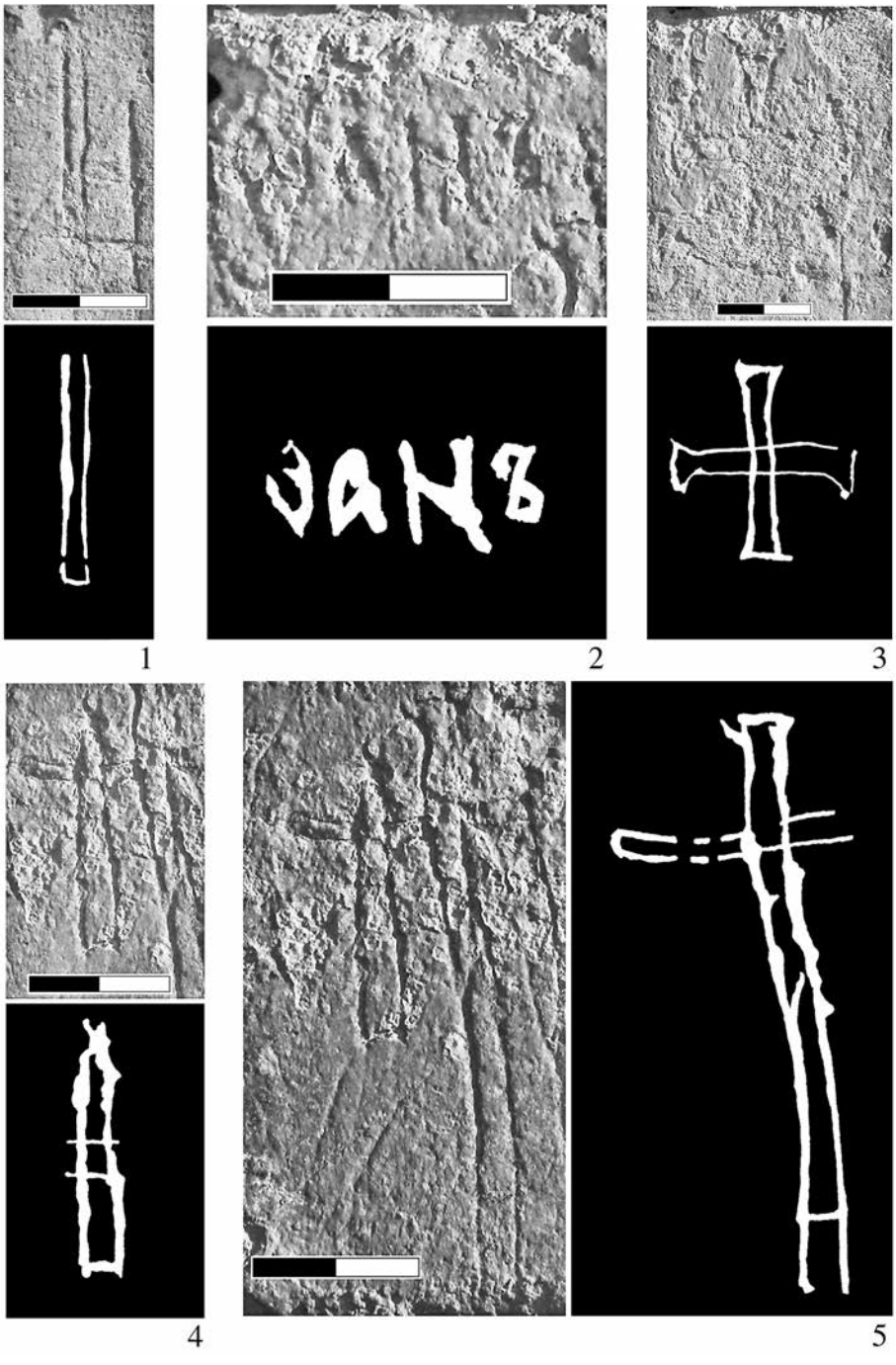

Таблиця XII

Фото та прорис графіті: **1** – № 44, **2** – № 45, **3** – № 46, **4** – № 47, **5** – № 48.

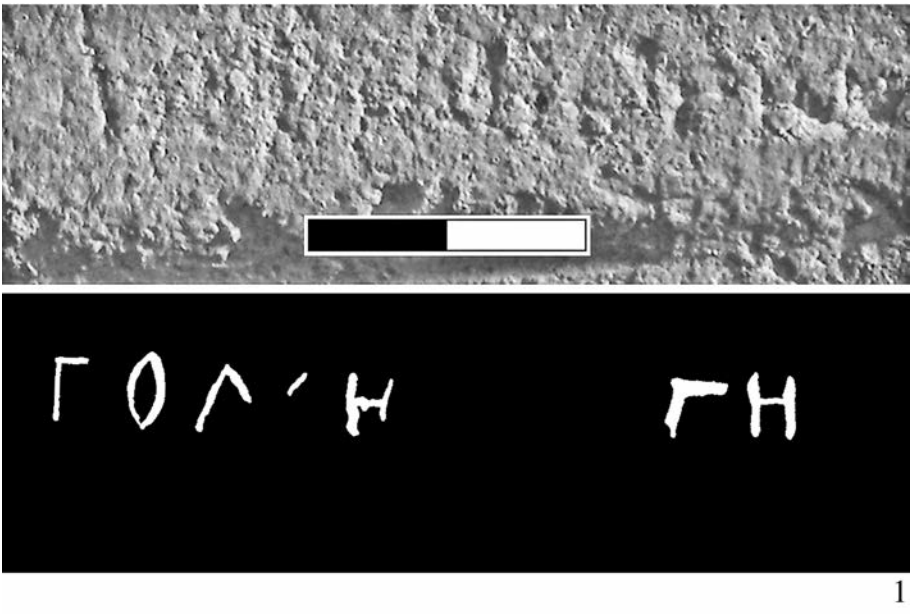

1

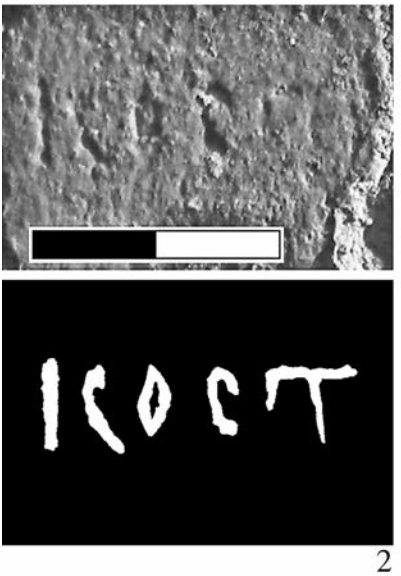

2

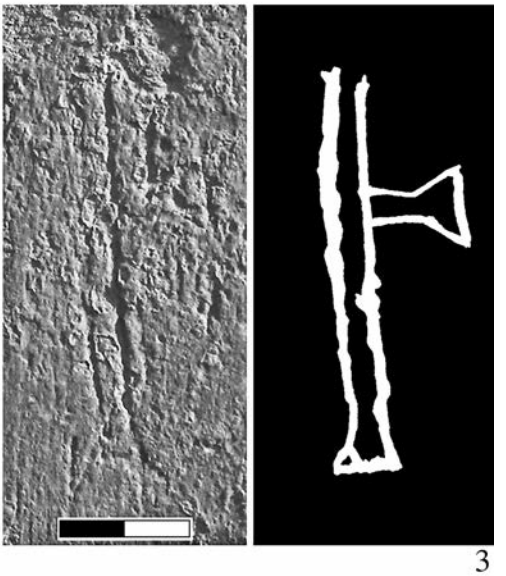

3

Таблиця XIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 49, **2** – № 50, **3** – № 51.

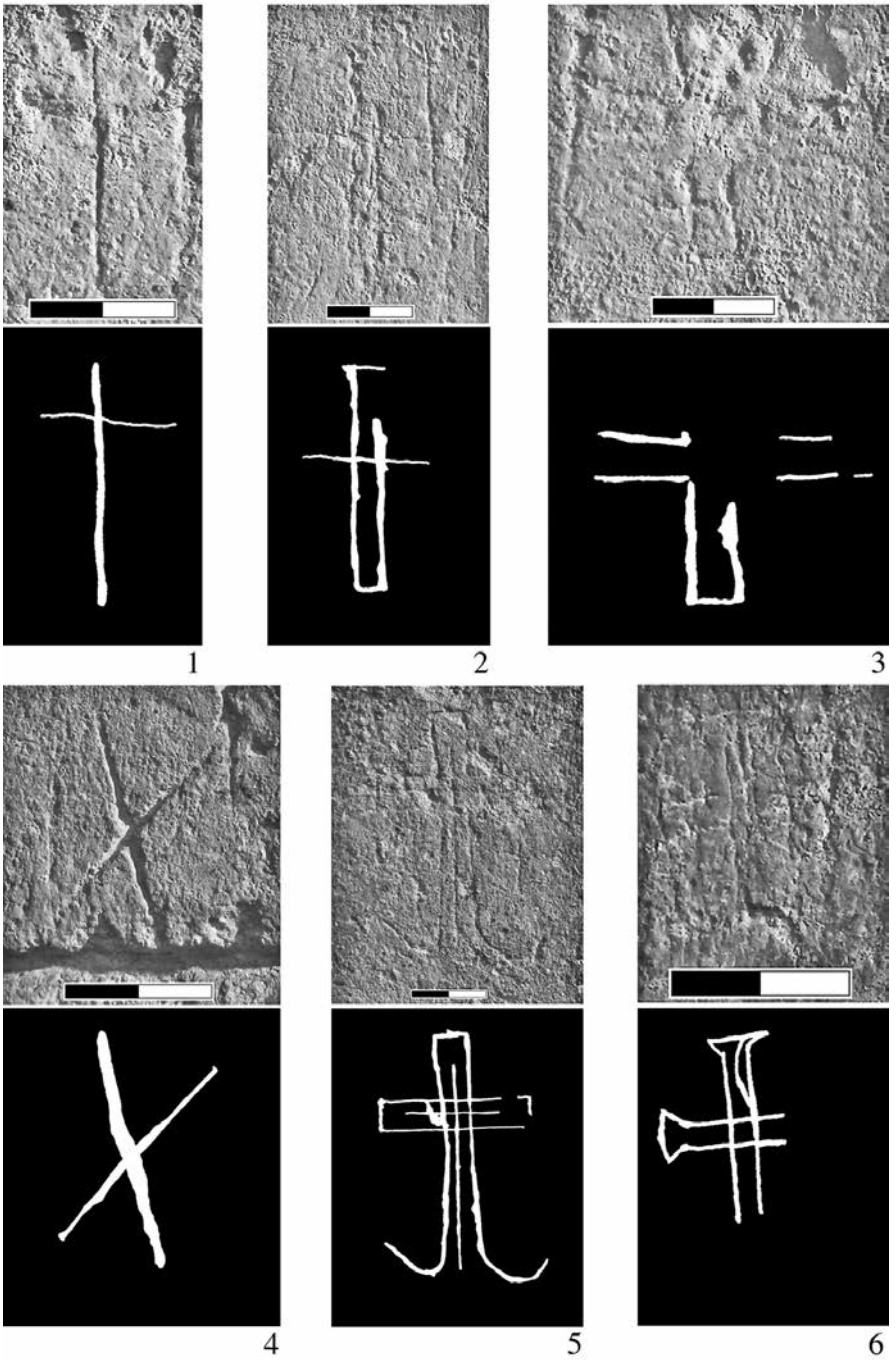

Таблиця XIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 52, **2** – № 53, **3** – № 54, **4** – № 55, **5** – № 56, **6** – № 57.

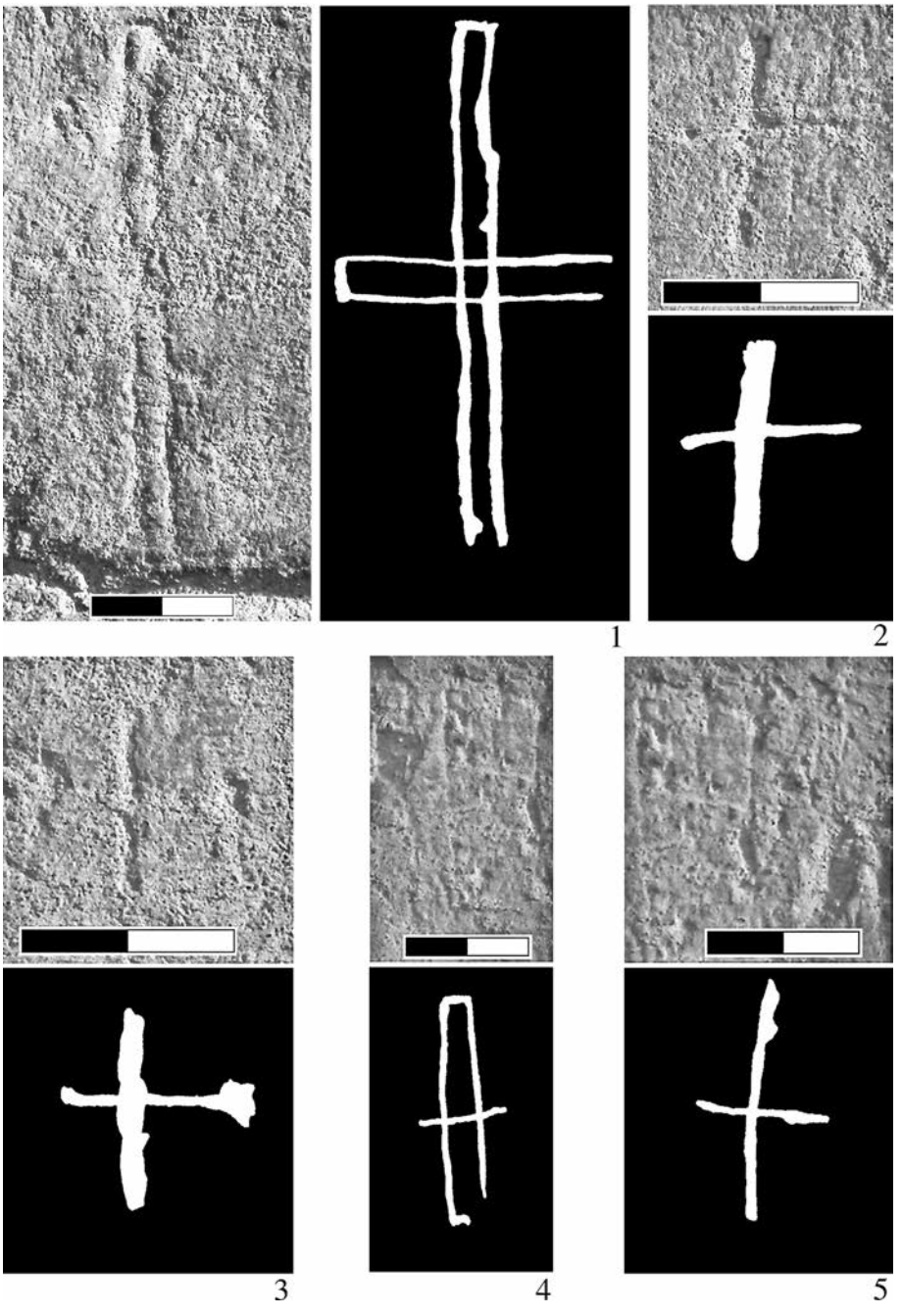

Таблиця XV

Фото та прорис графіті: **1** – № 58, **2** – № 59, **3** – № 60, **4** – № 61, **5** – № 62.

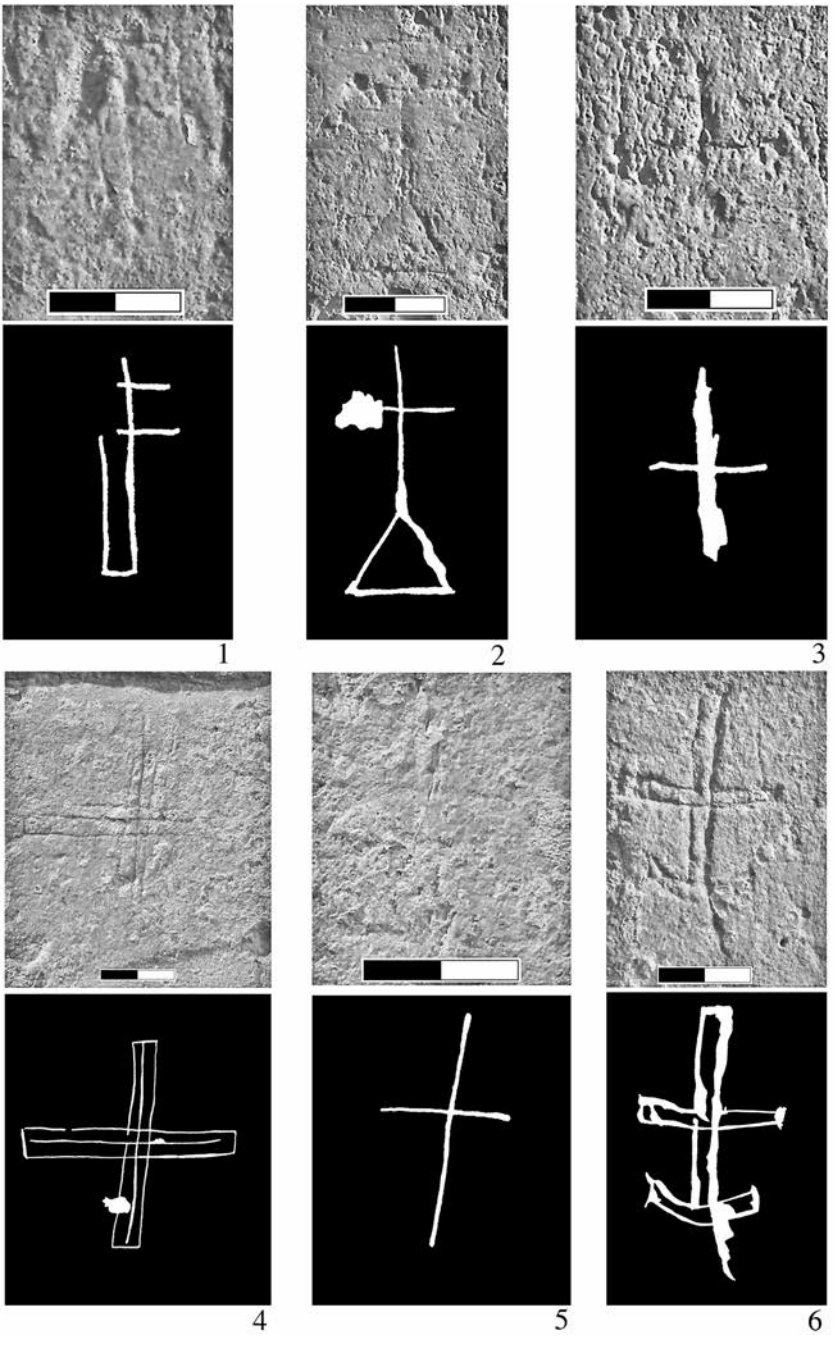

Таблиця XVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 63, **2** – № 64, **3** – № 65, **4** – № 66, **5** – № 67, **6** – № 68.

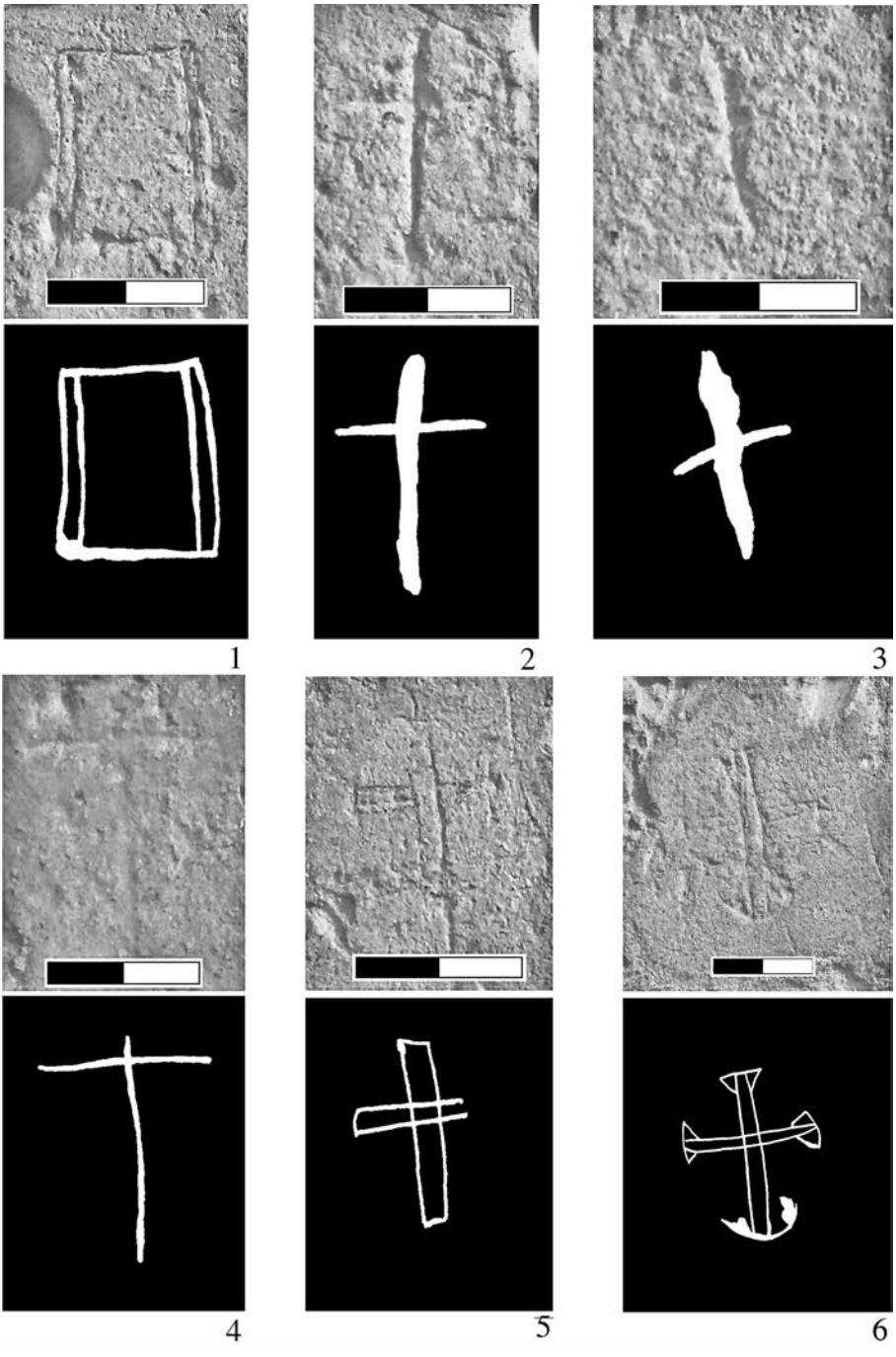

Таблиця XVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 69, **2** – № 70, **3** – № 71, **4** – № 72, **5** – № 73, **6** – № 74.

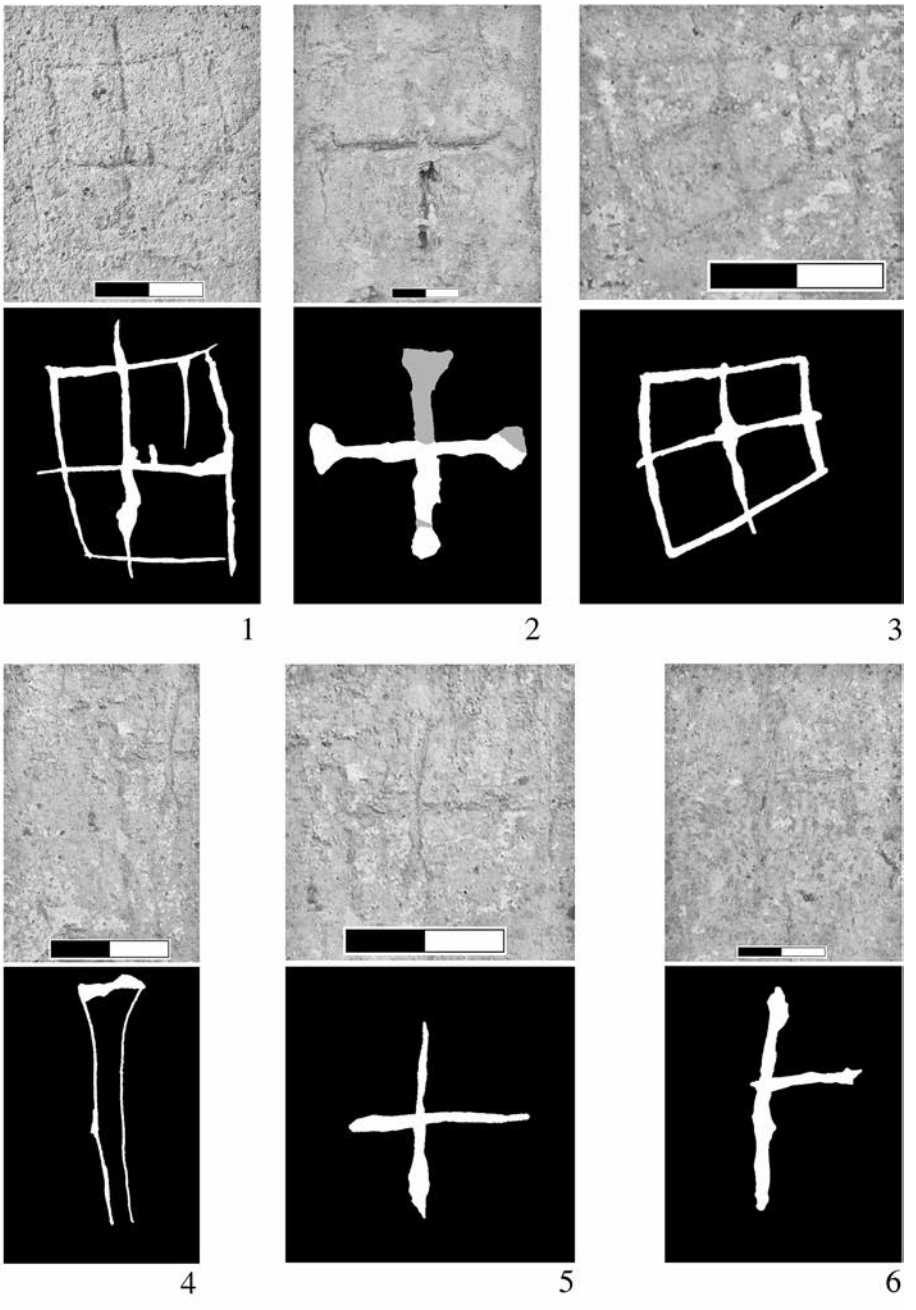

Таблиця XVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 75, **2** – № 76 (сірим кольором на прорисовці виділені ділянки, заповнені личкувальним розчином), **3** – № 77, **4** – № 78, **5** – № 79, **6** – № 80.

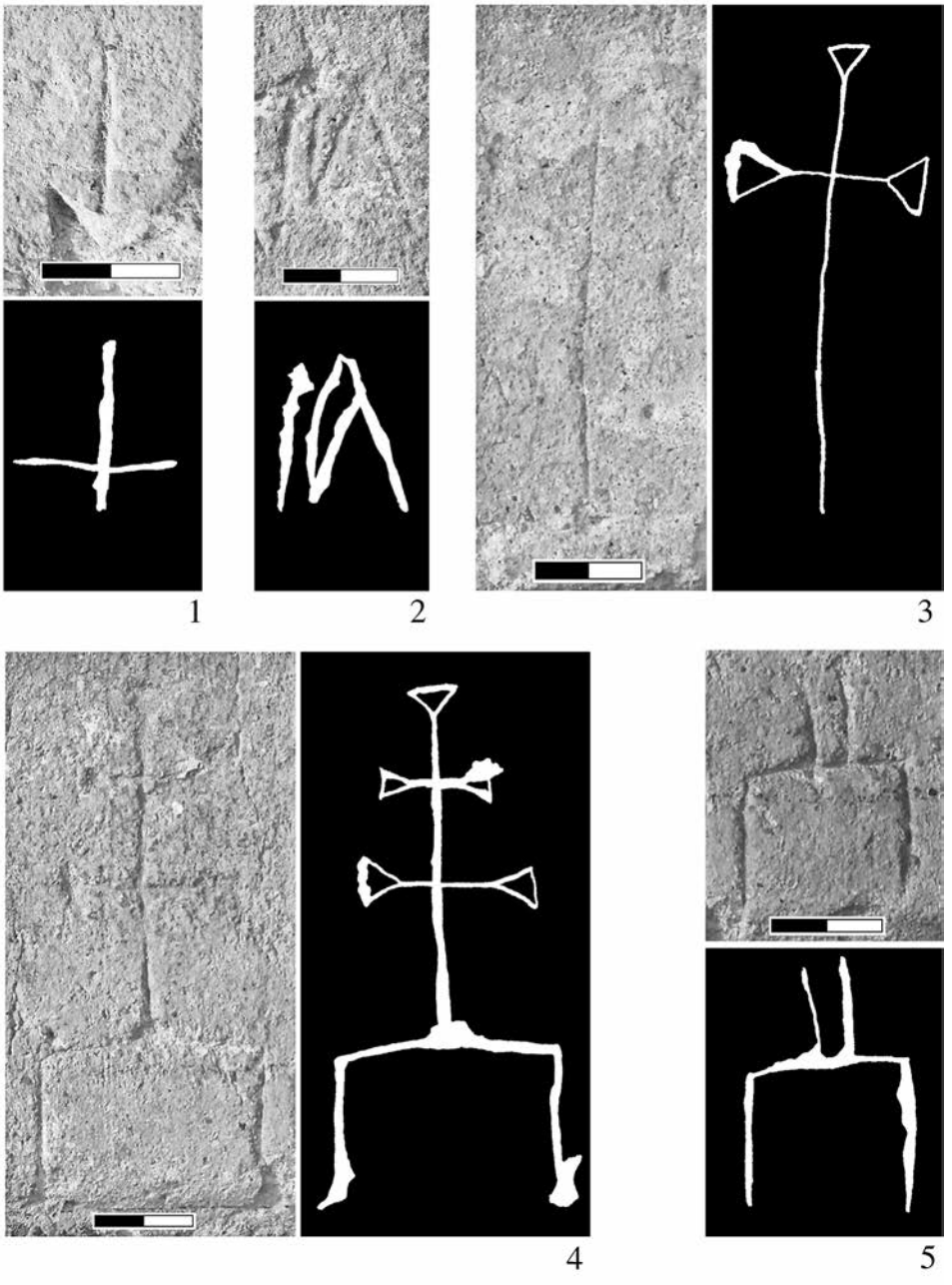

Таблиця XIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 81, **2** – № 82, **3** – № 83, **4** – № 84, **5** – № 85.

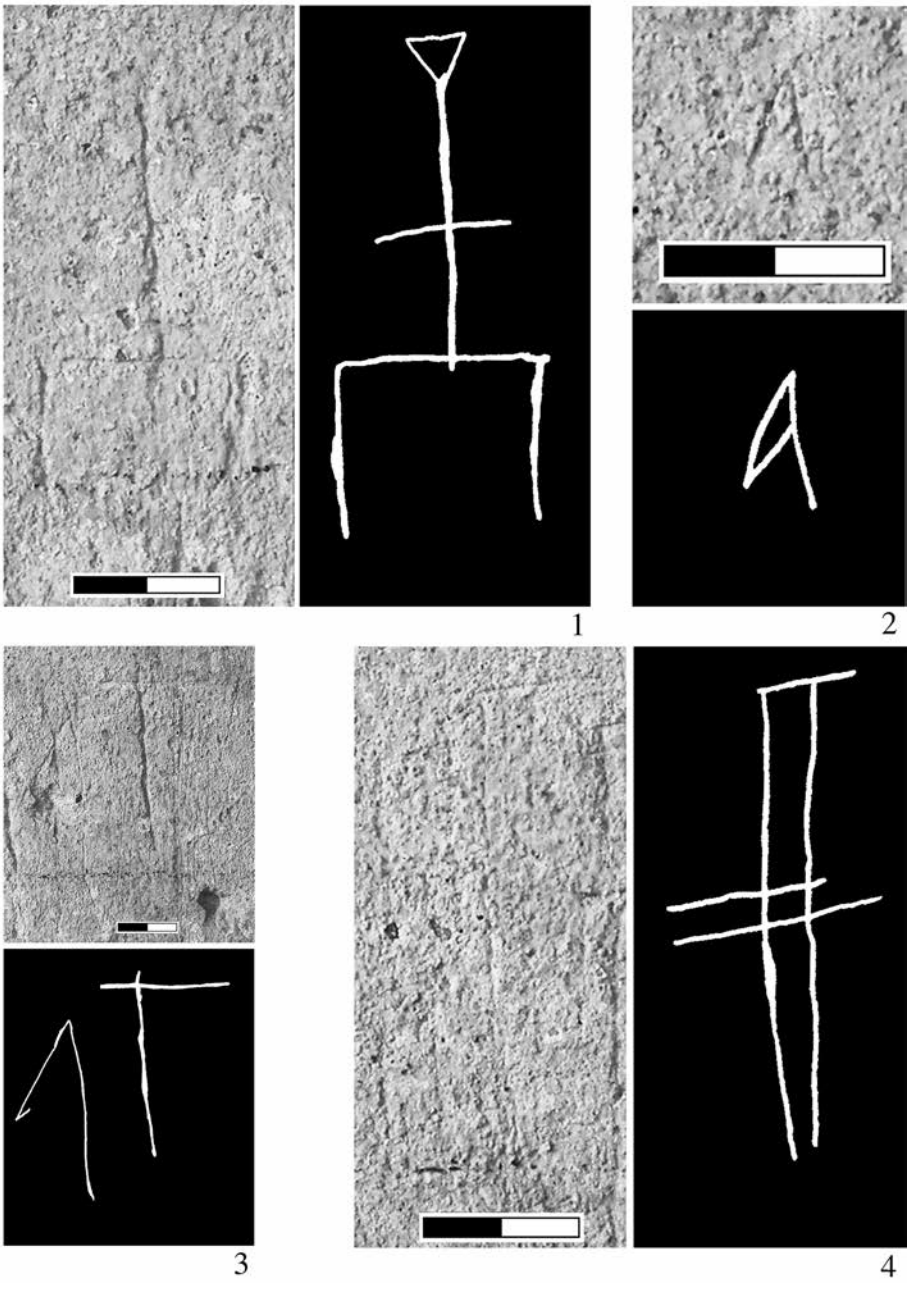

Таблиця XX

Фото та прорис графіті: **1** – № 86, **2** – № 87, **3** – № 88, **4** – № 89.

Таблиця XXI

Фото та прорис графіті: **1** – № 90, **2** – № 91, **3** – № 92, **4** – № 93.

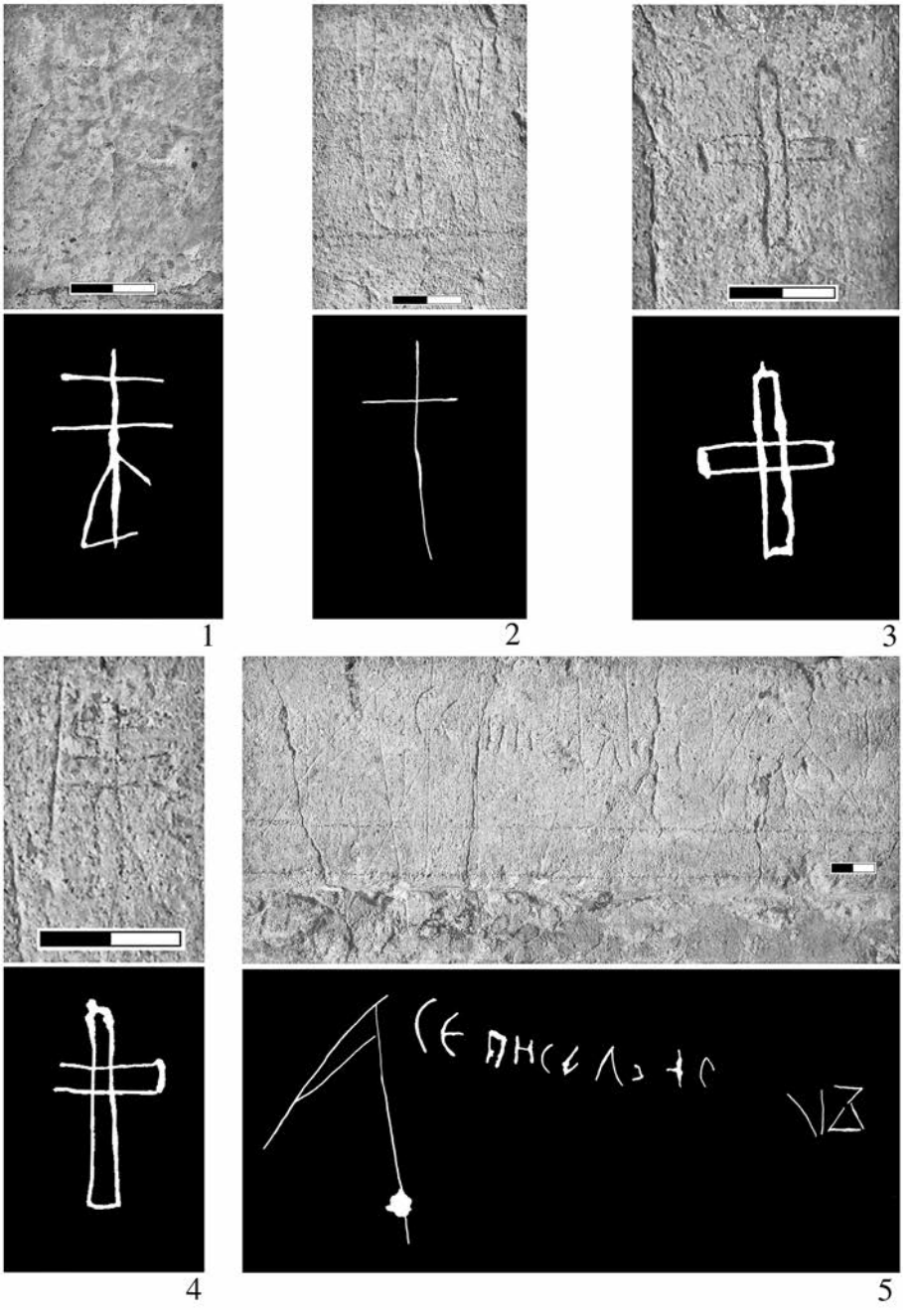

Таблиця XXII

Фото та прорис графіті: **1** – № 94, **2** – № 95, **3** – № 96, **4** – № 97, **5** – № 98.

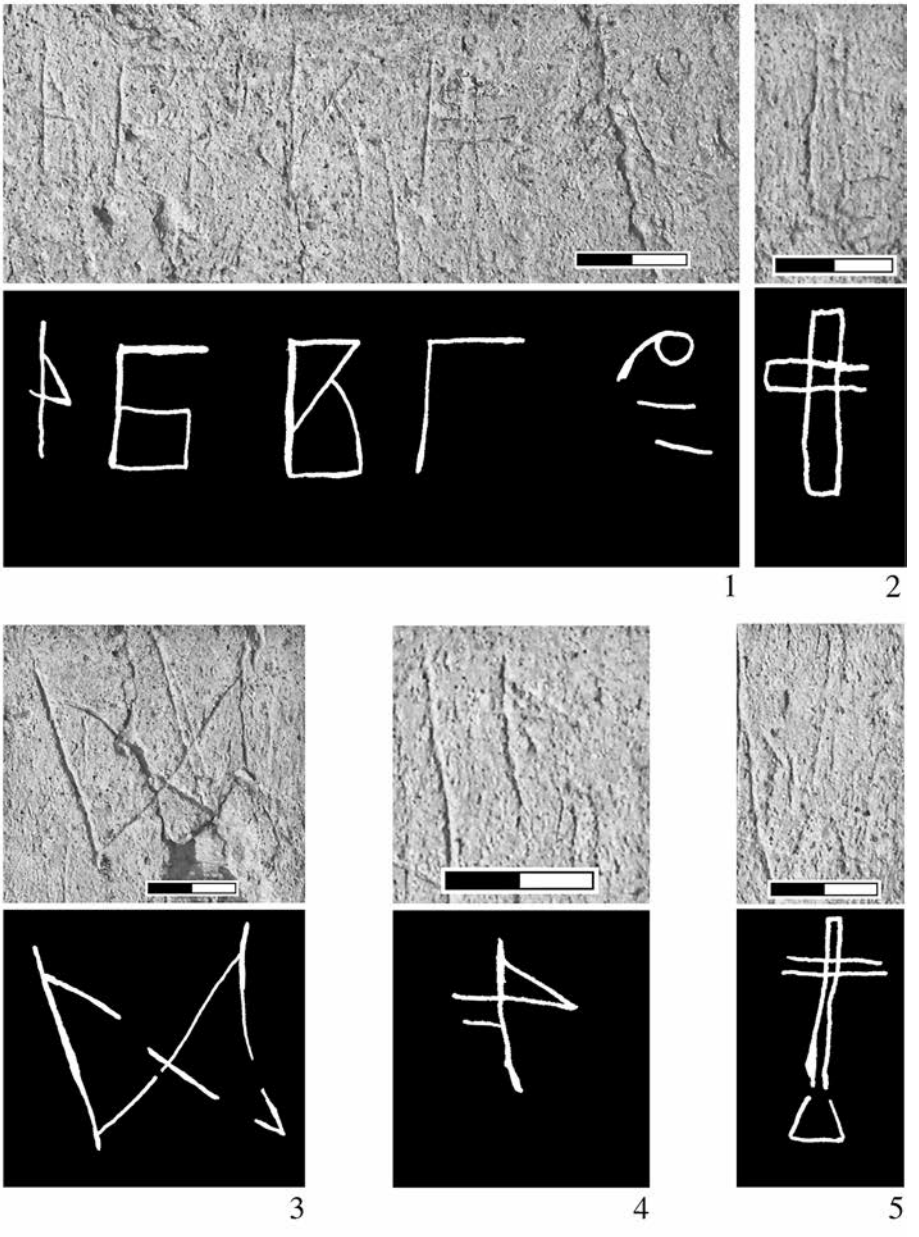

Таблиця XXIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 99, **2** – № 100, **3** – № 101, **4** – № 102, **5** – № 103.

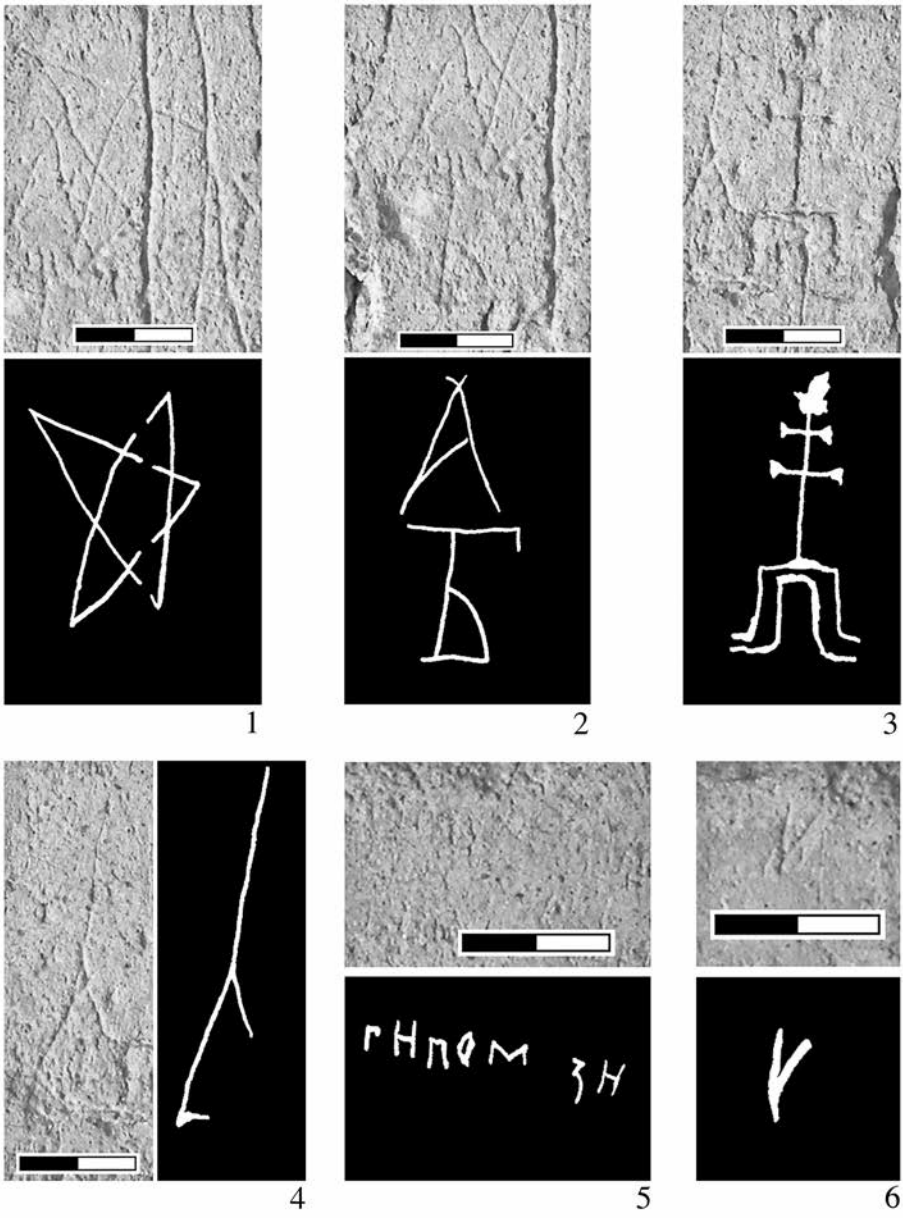

Таблиця XXIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 104, **2** – № 105, **3** – № 106, **4** – № 107, **5** – № 108, **6** – № 109.

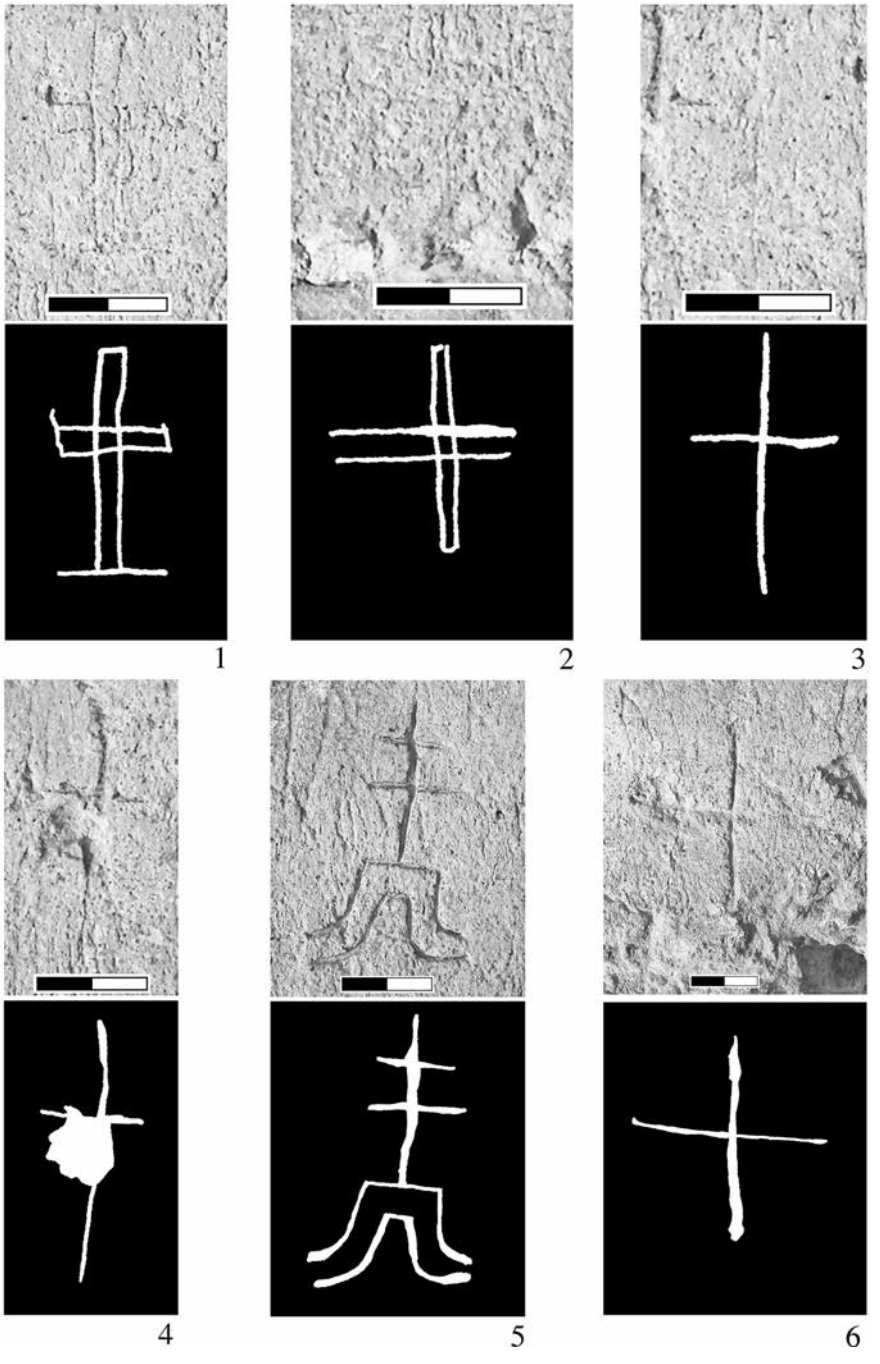

Таблиця XXV

Фото та прорис графіті: **1** – № 110, **2** – № 111, **3** – № 112, **4** – № 113, **5** – № 114, **6** – № 115.

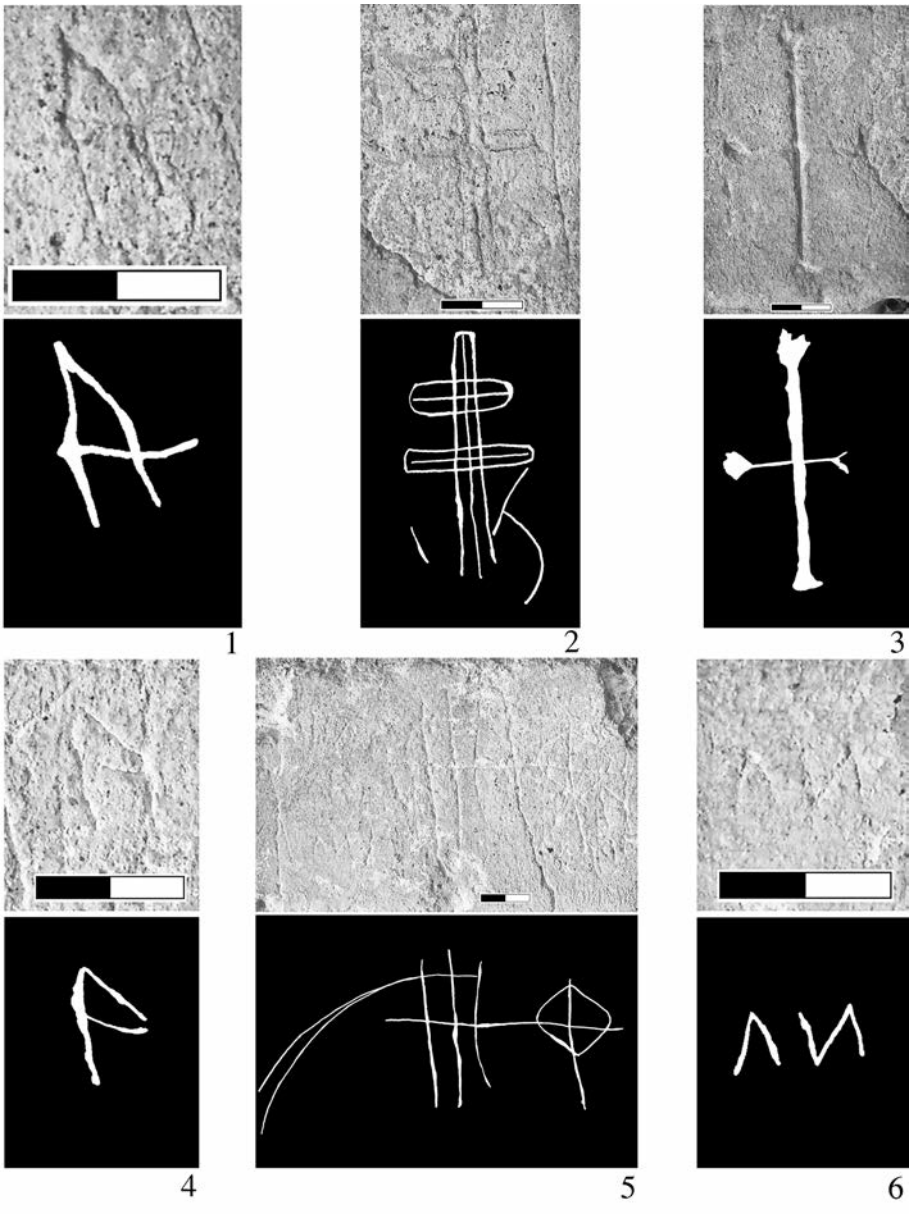

Таблиця XXVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 116, **2** – № 117, **3** – № 118, **4** – № 119, **5** – № 120, **6** – № 121.

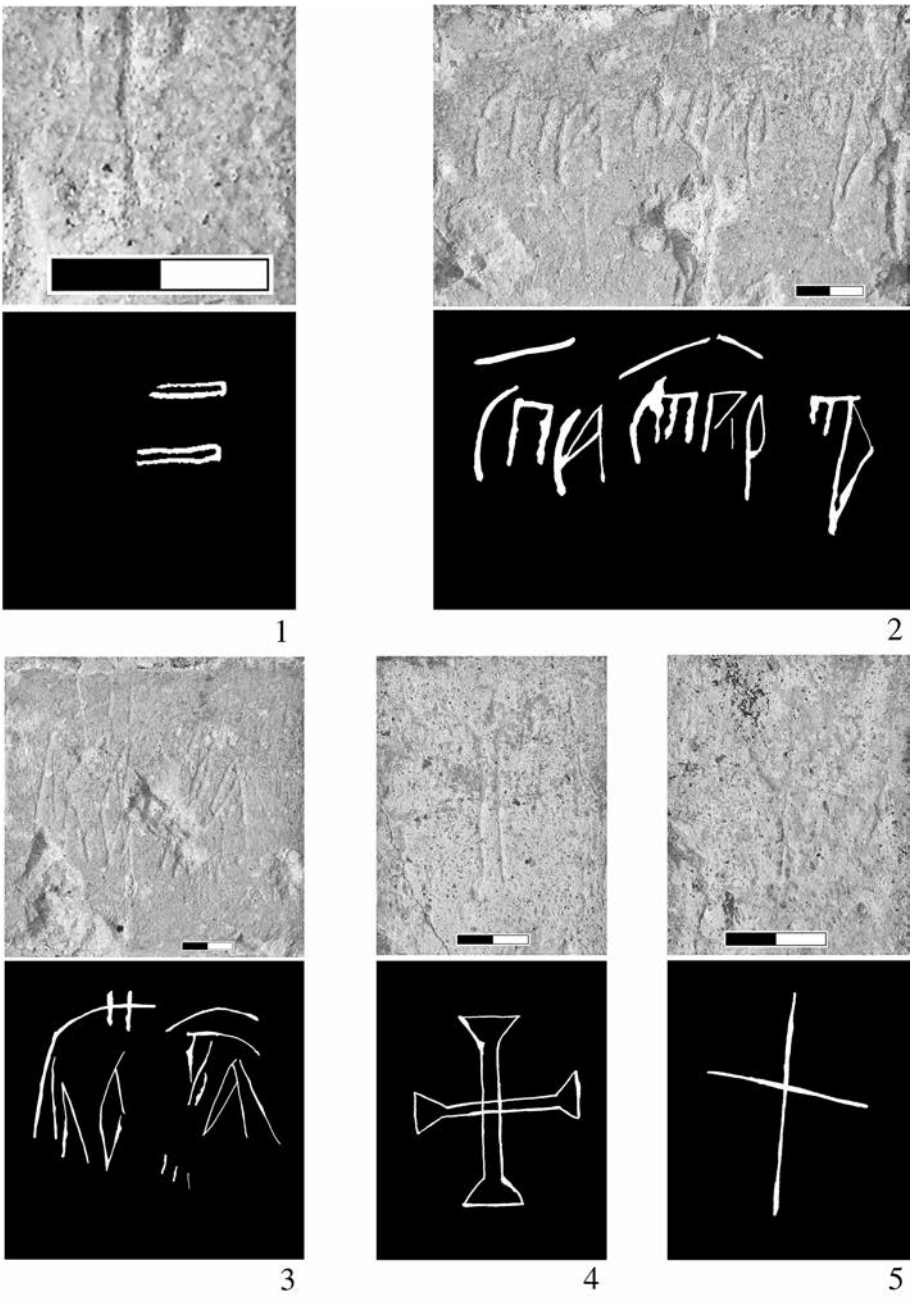

Таблиця XXVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 122, **2** – № 123, **3** – № 124, **4** – № 125, **5** – № 126.

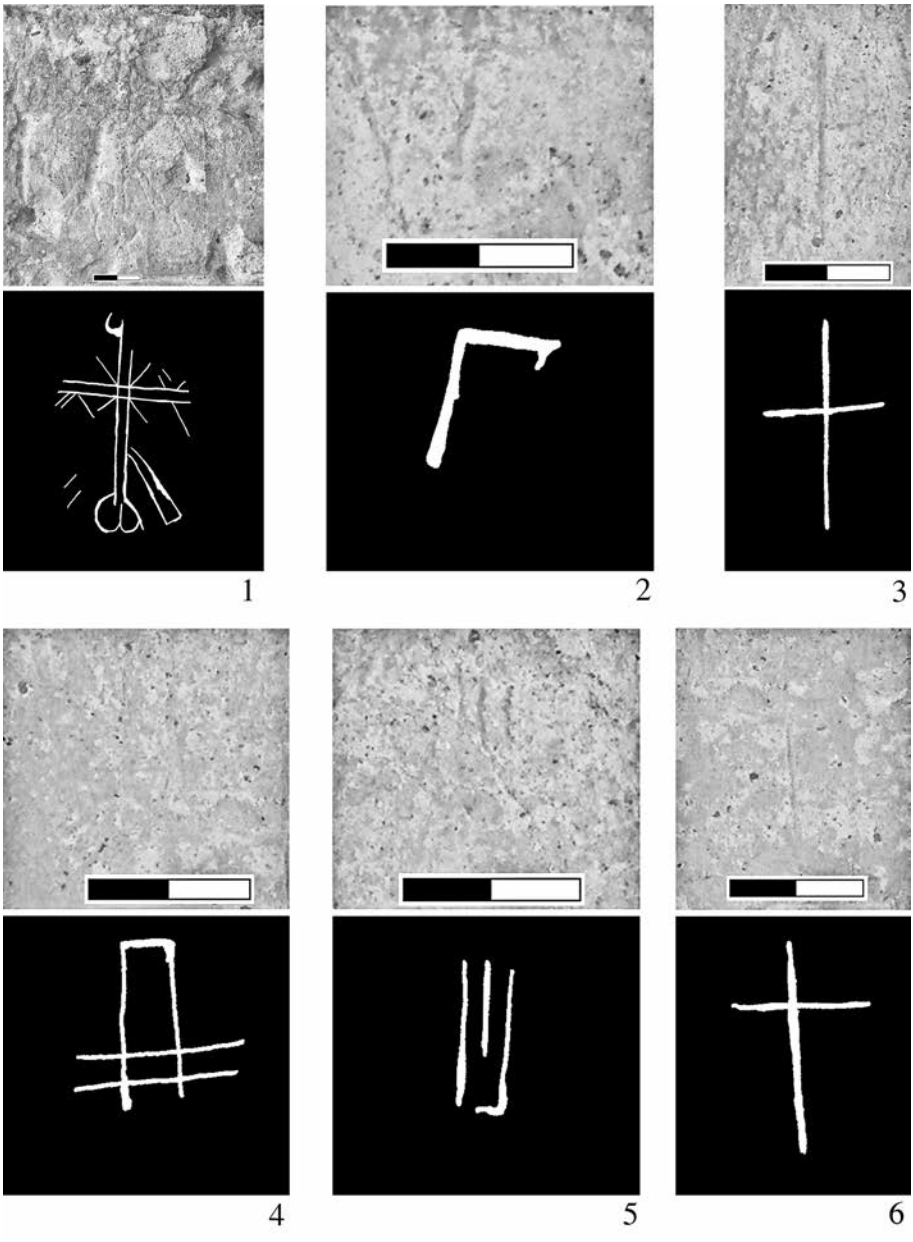

Таблиця XXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 127, **2** – № 128, **3** – № 129, **4** – № 130, **5** – № 131, **6** – № 132.

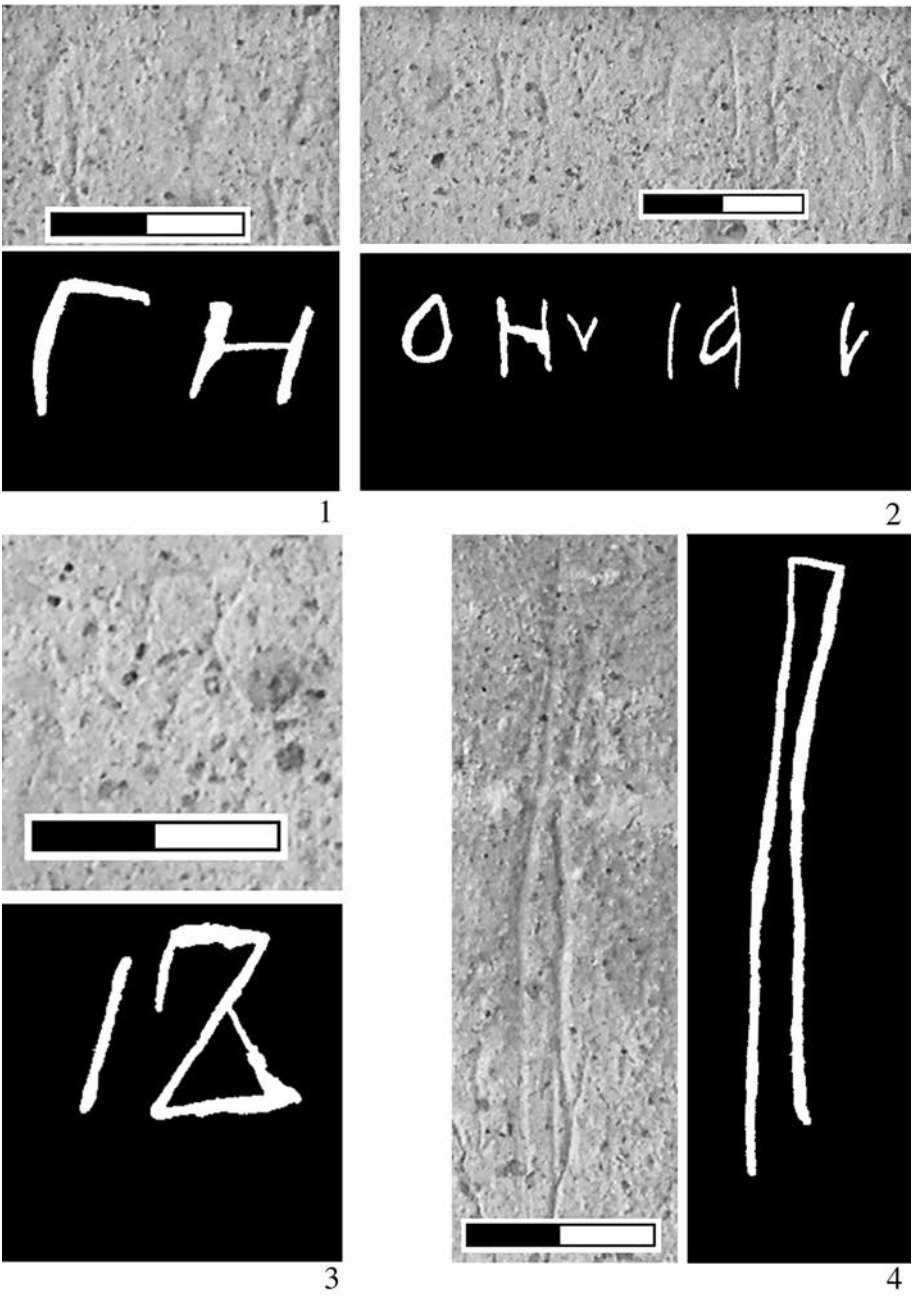

Таблиця XXIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 133, **2** – № 134, **3** – № 135, **4** – № 136.

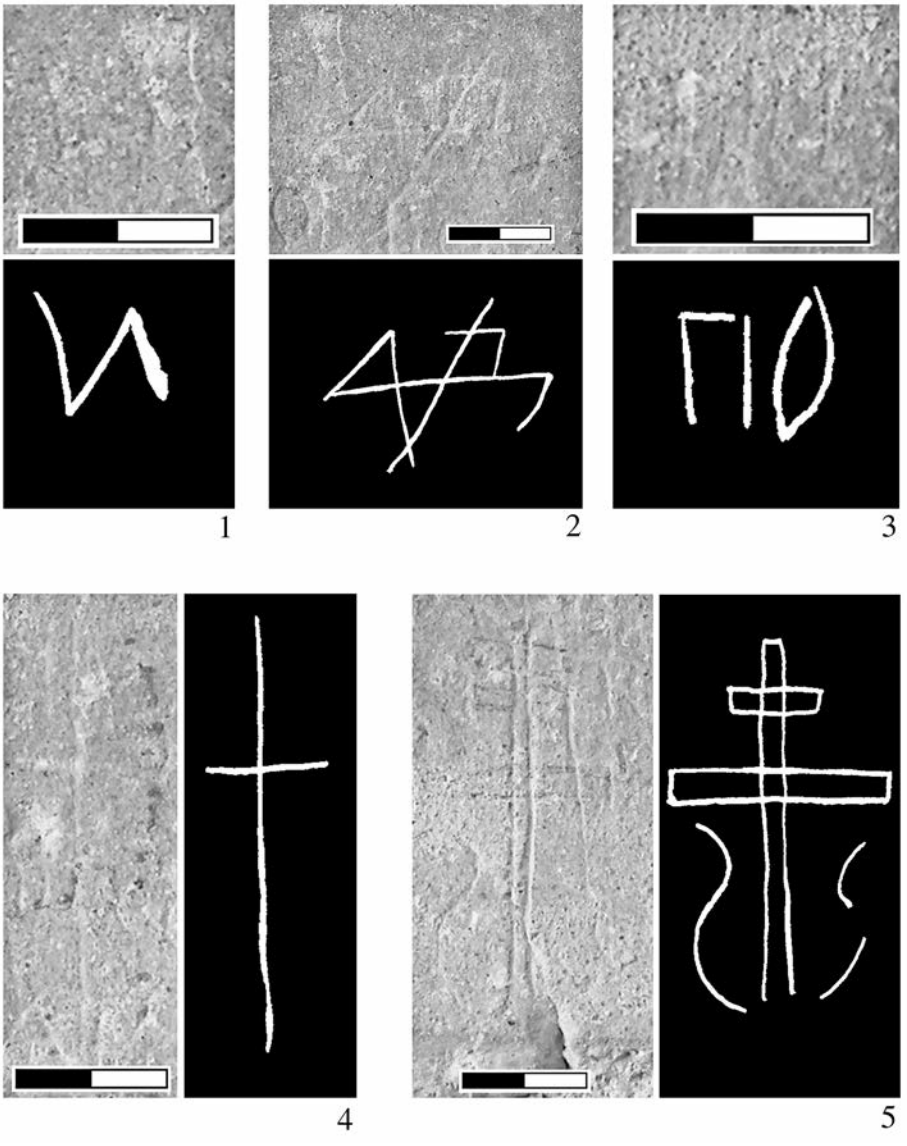

Таблиця XXX

Фото та прорис графіті: **1** – № 137, **2** – № 138, **3** – № 139, **4** – № 140, **5** – № 141 [365].

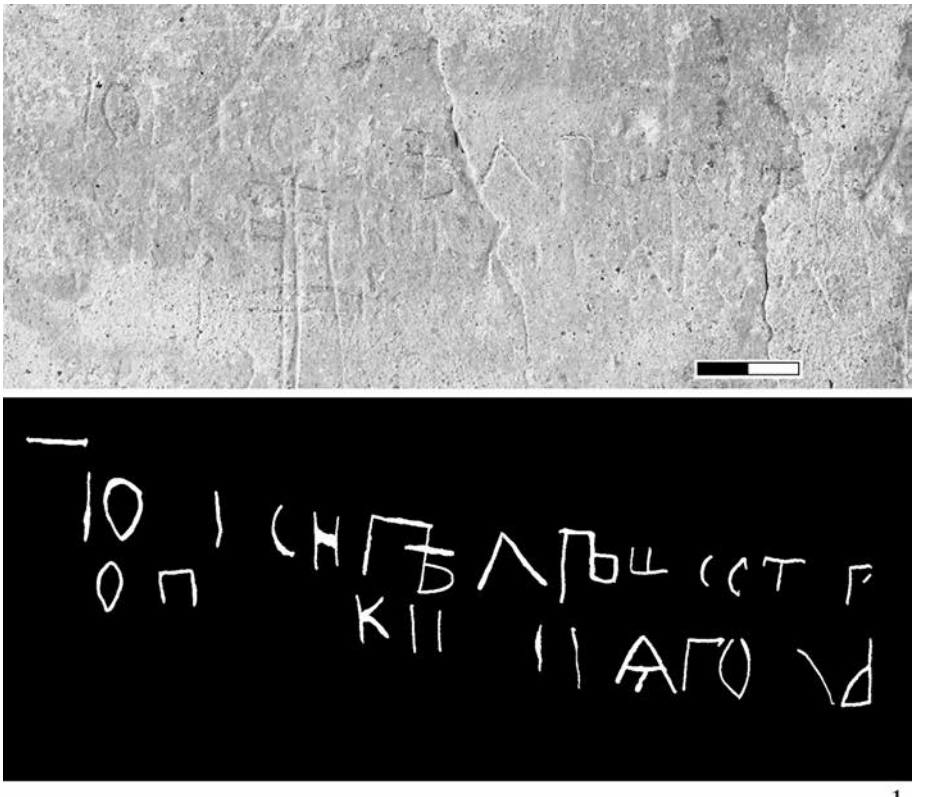

1

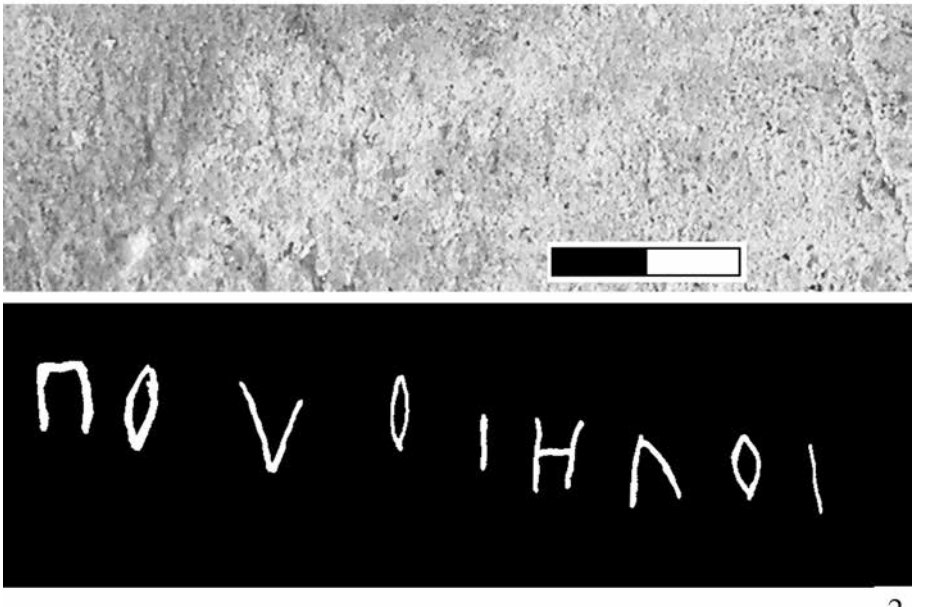

2

Таблиця XXXI

Фото та прорис графіті: **1** – № 142 [365], **2** – № 143 [370].

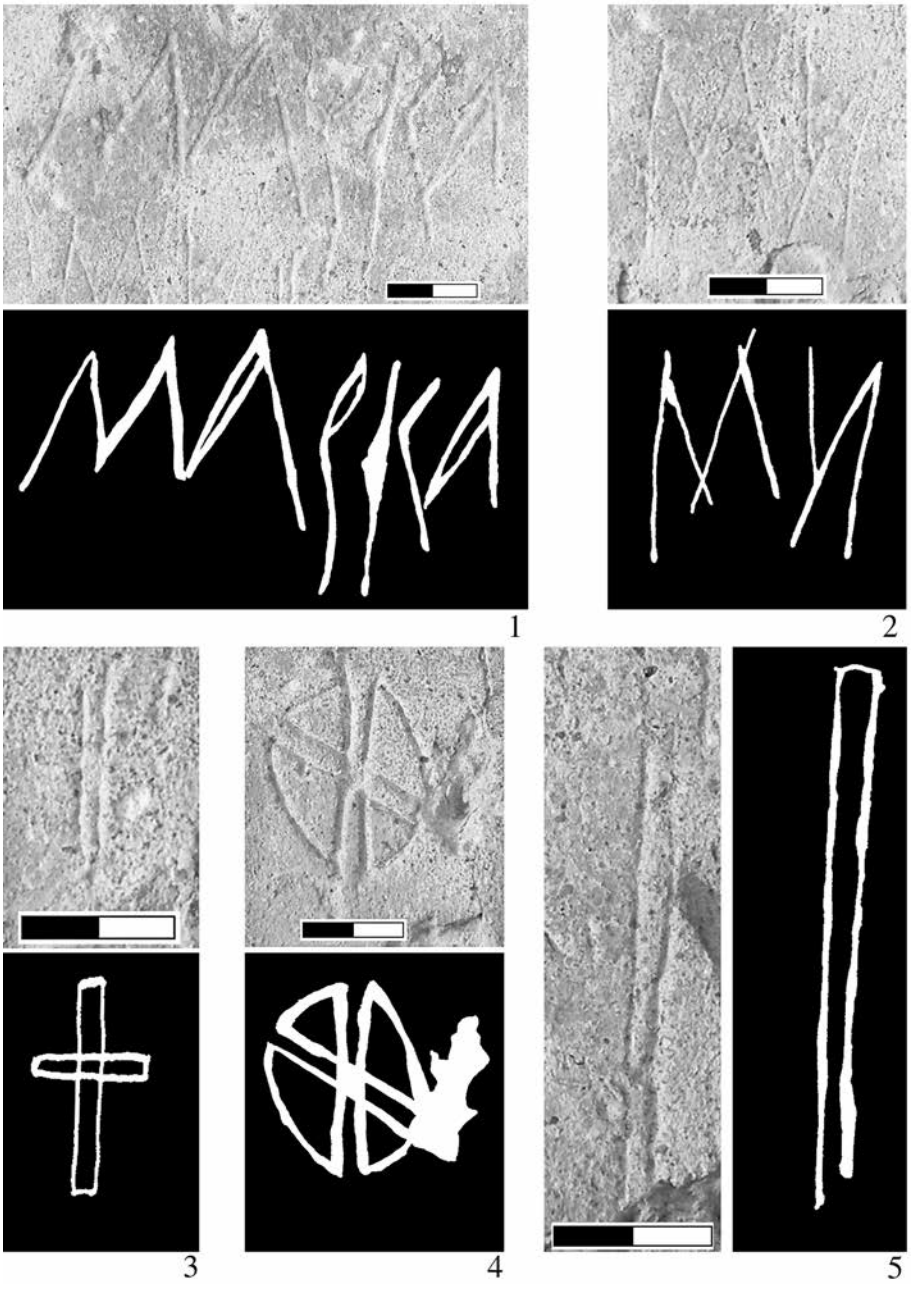

Таблиця XXXII

Фото та прорис графіті: **1** – № 144 [370], **2** – № 145 [370], **3** – № 146 [370], **4** – № 147 [370] , **5** – № 148.

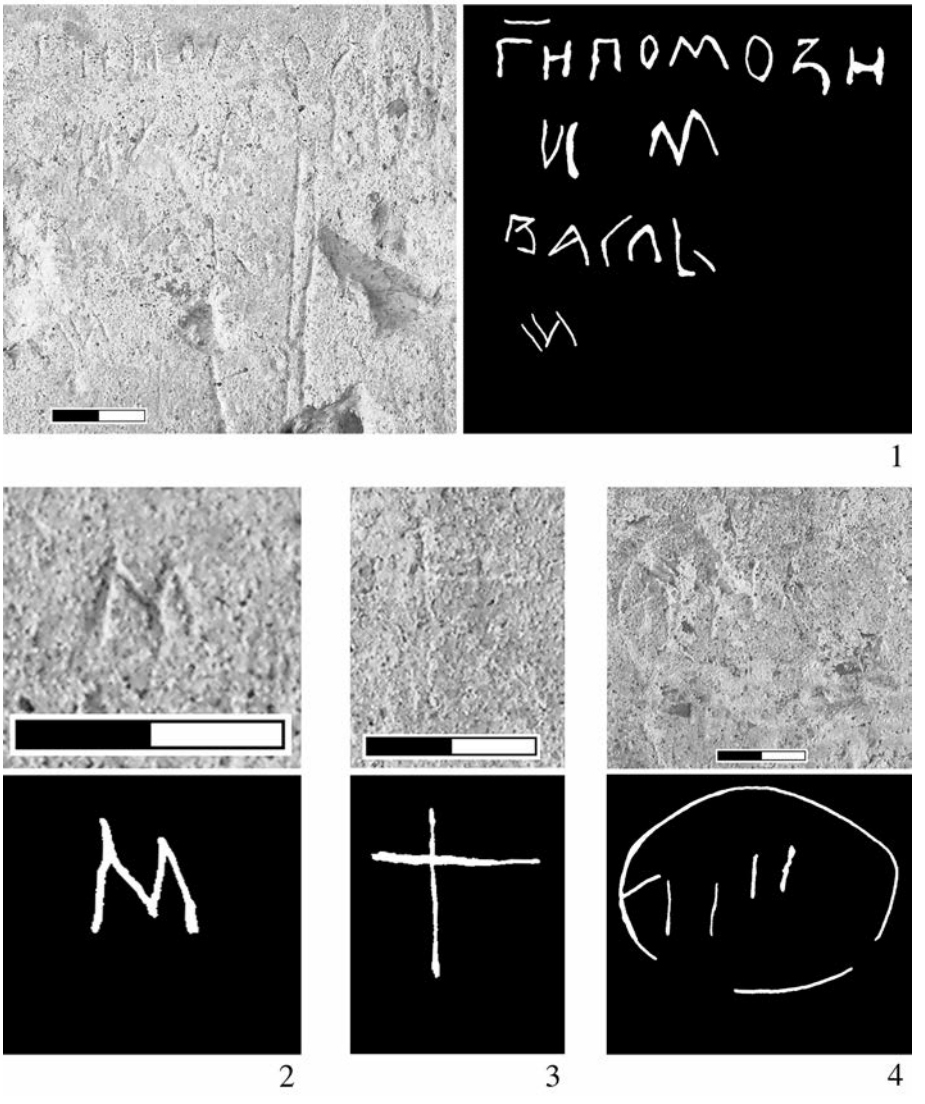

Таблиця XXXIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 149 [359], **2** – № 150, **3** – № 151, **4** – № 152.

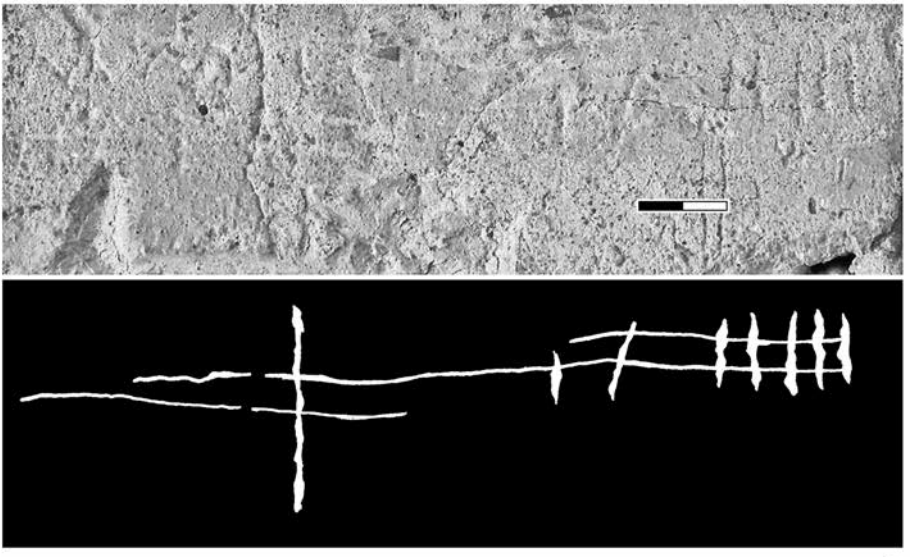

1

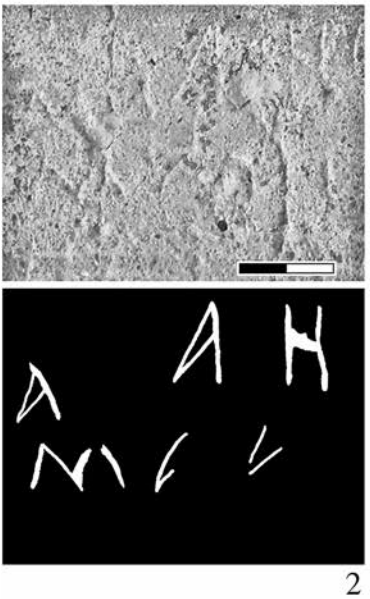

2

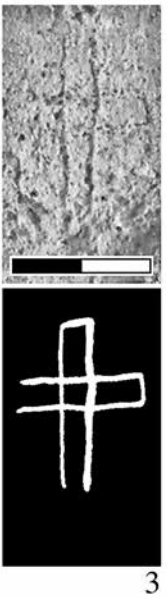

3

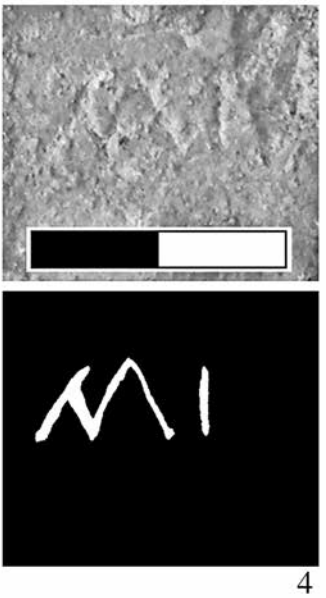

4

Таблиця XXXIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 153, **2** – № 154, **3** – № 155, **4** – № 156.

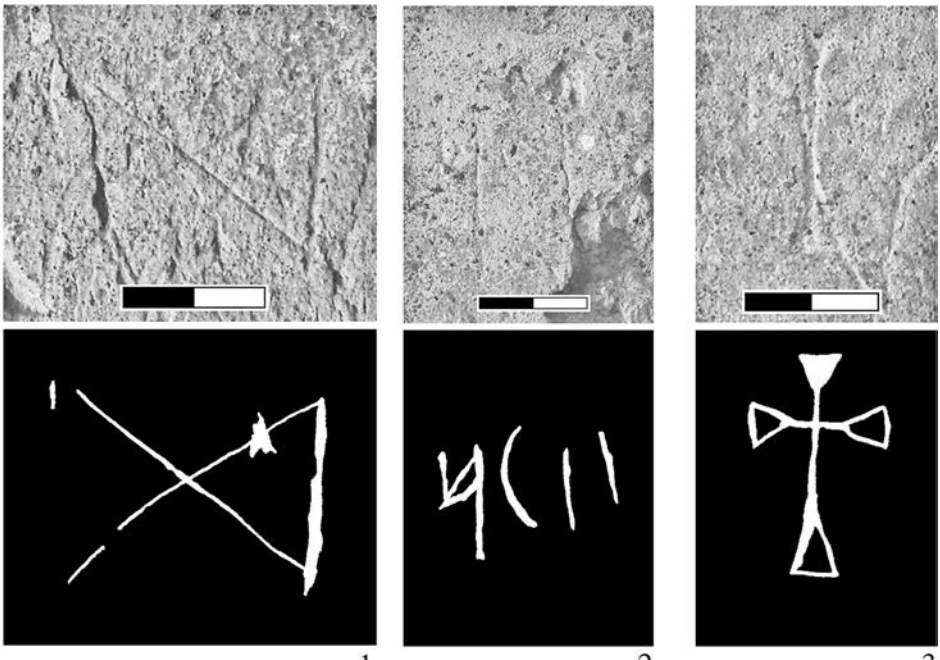

1 2 3

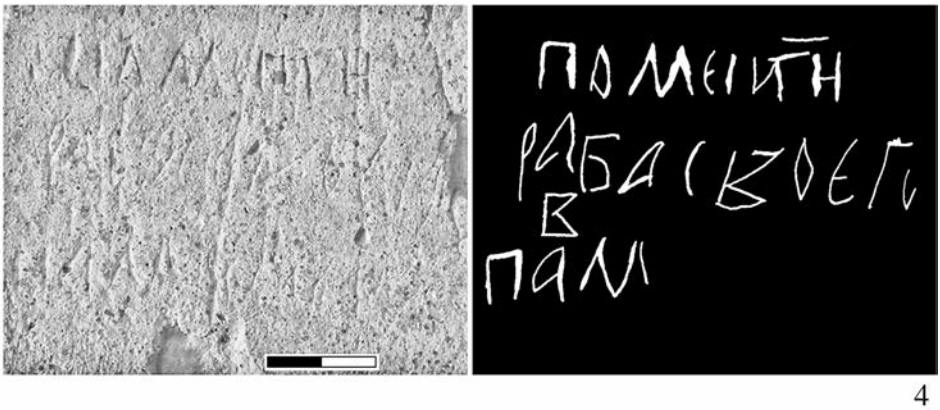

4

Таблиця XXXV

Фото та прорис графіті: **1** – № 157, **2** – № 158, **3** – № 159 [368], **4** – № 160 [369].

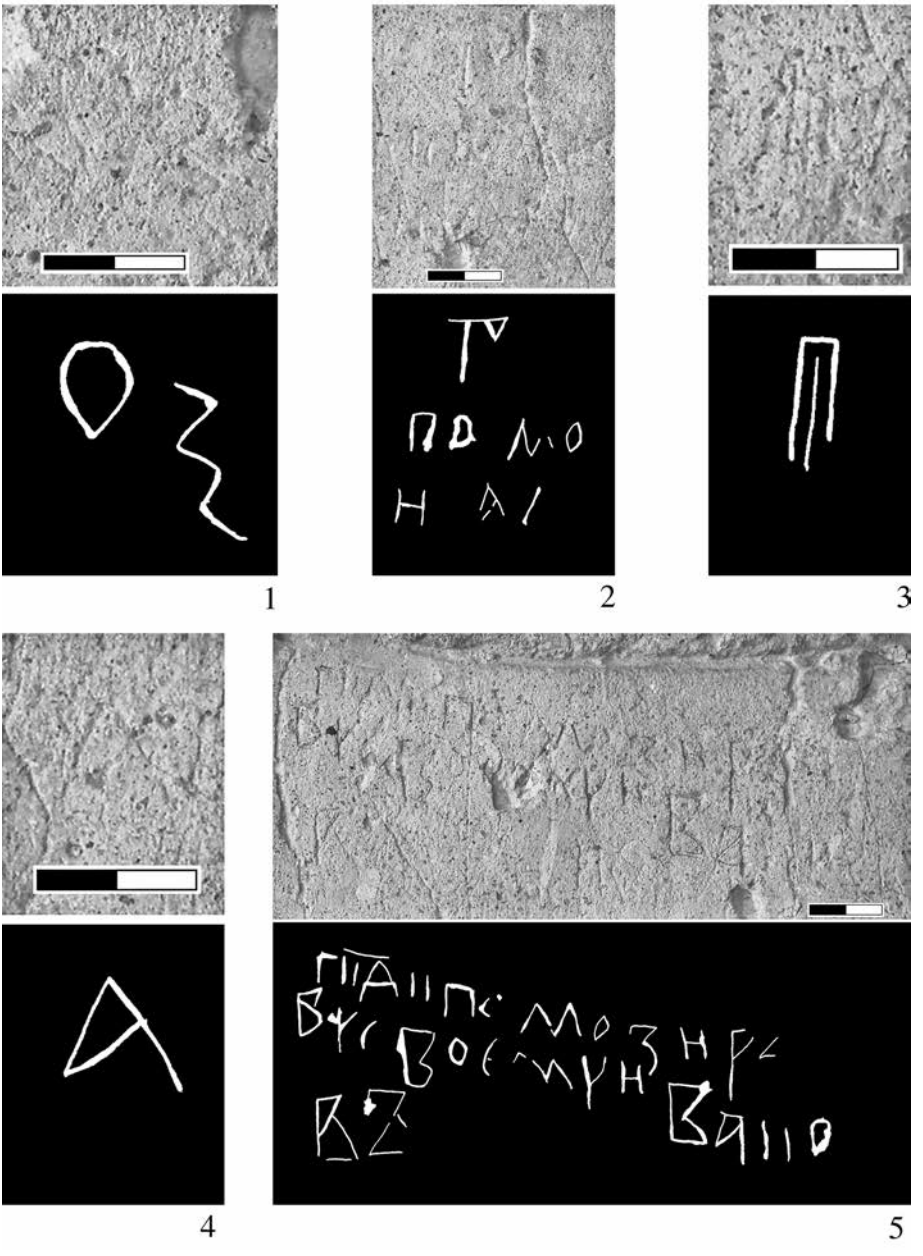

Таблиця XXXVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 161, **2** – № 162, **3** – № 163, **4** – № 164, **5** – № 165 [361].

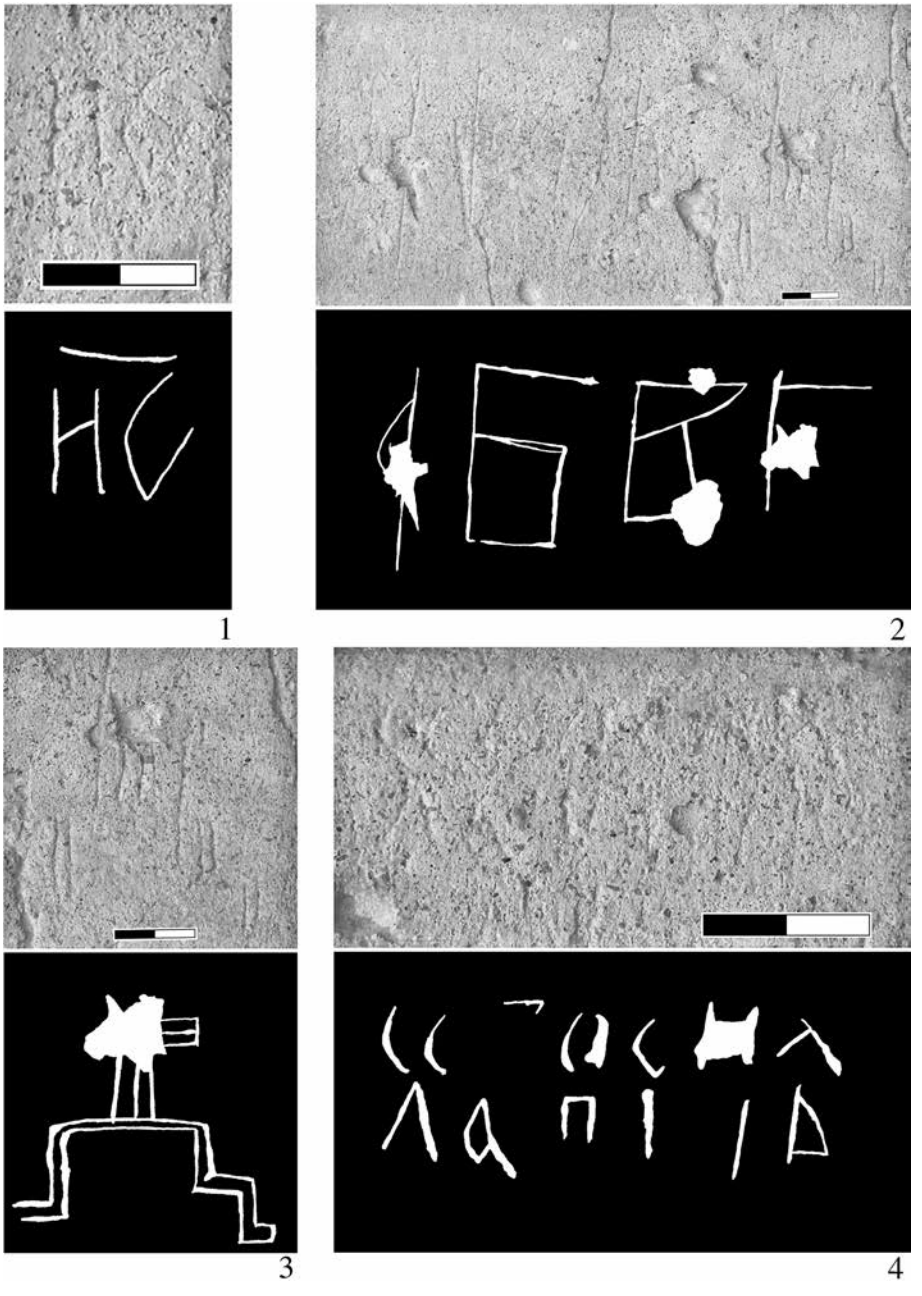

Таблиця XXXVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 166 [361], **2** – № 167 [367], **3** – № 168 [367], **4** – № 169.

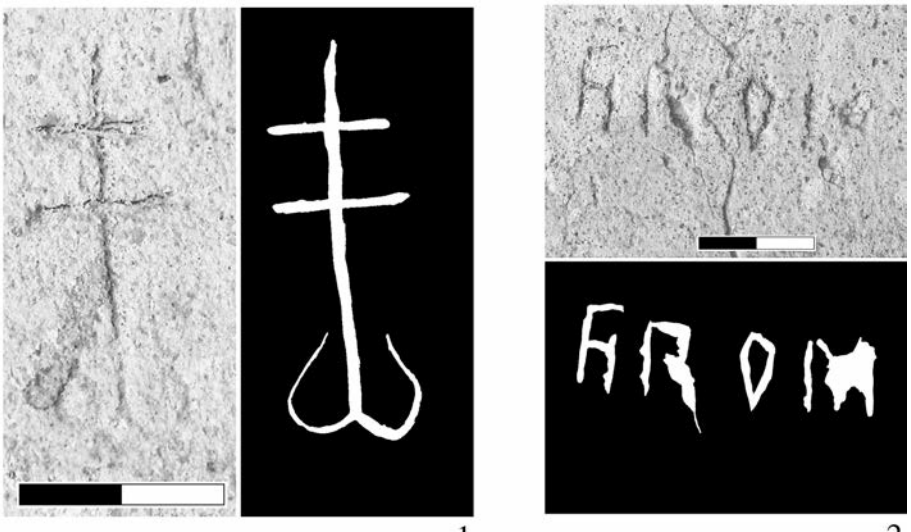

1

2

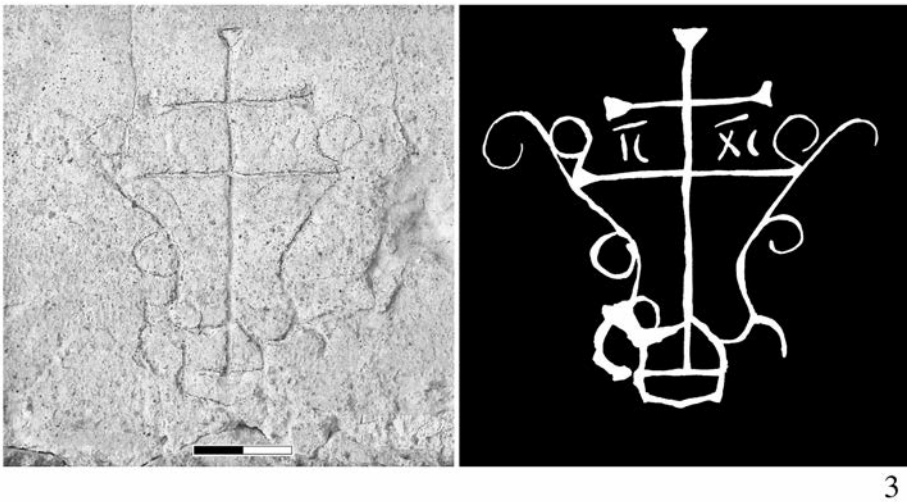

3

Таблиця XXXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 170, **2** – № 171 [367], **3** – № 172 [367].

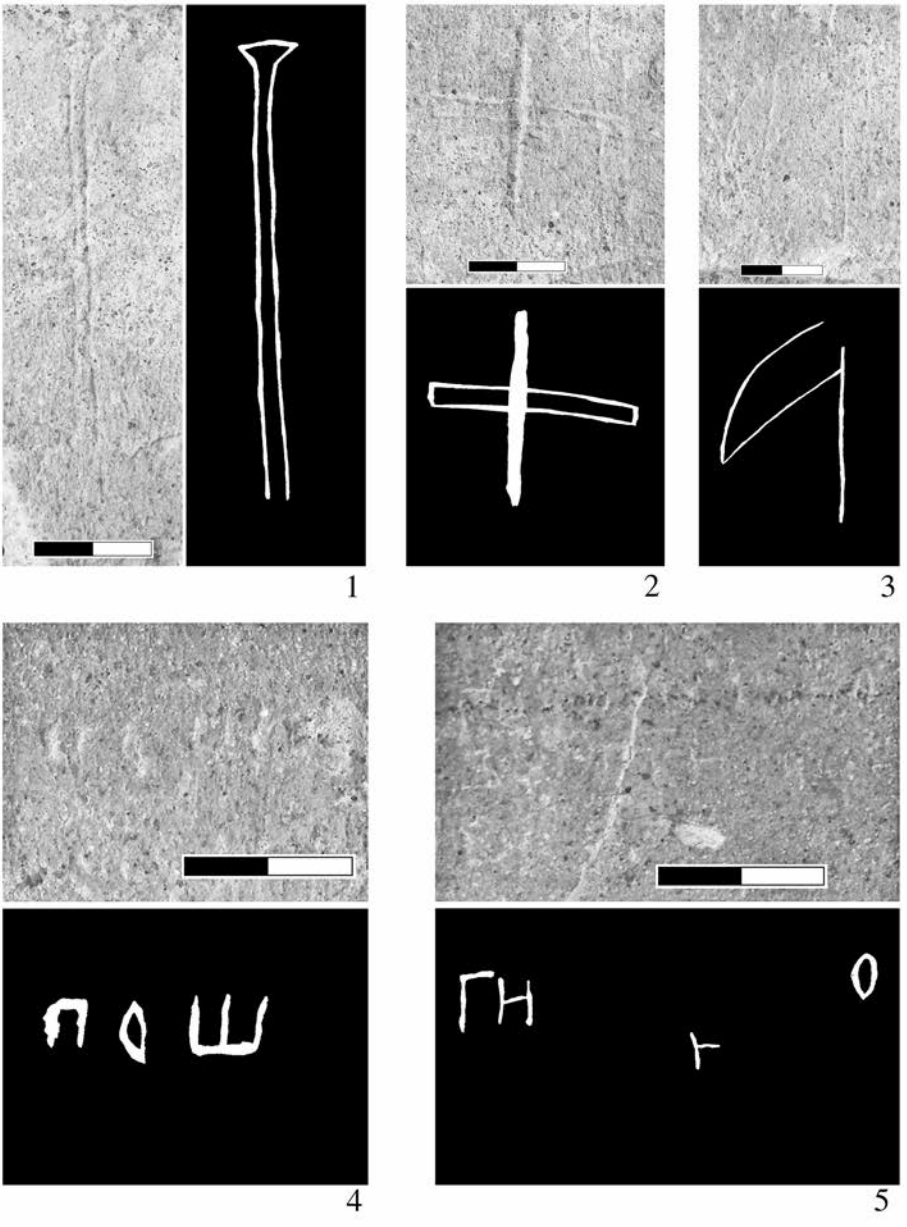

Таблиця XXXIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 173, **2** – № 174, **3** – № 175, **4** – № 176, **5** – № 177.

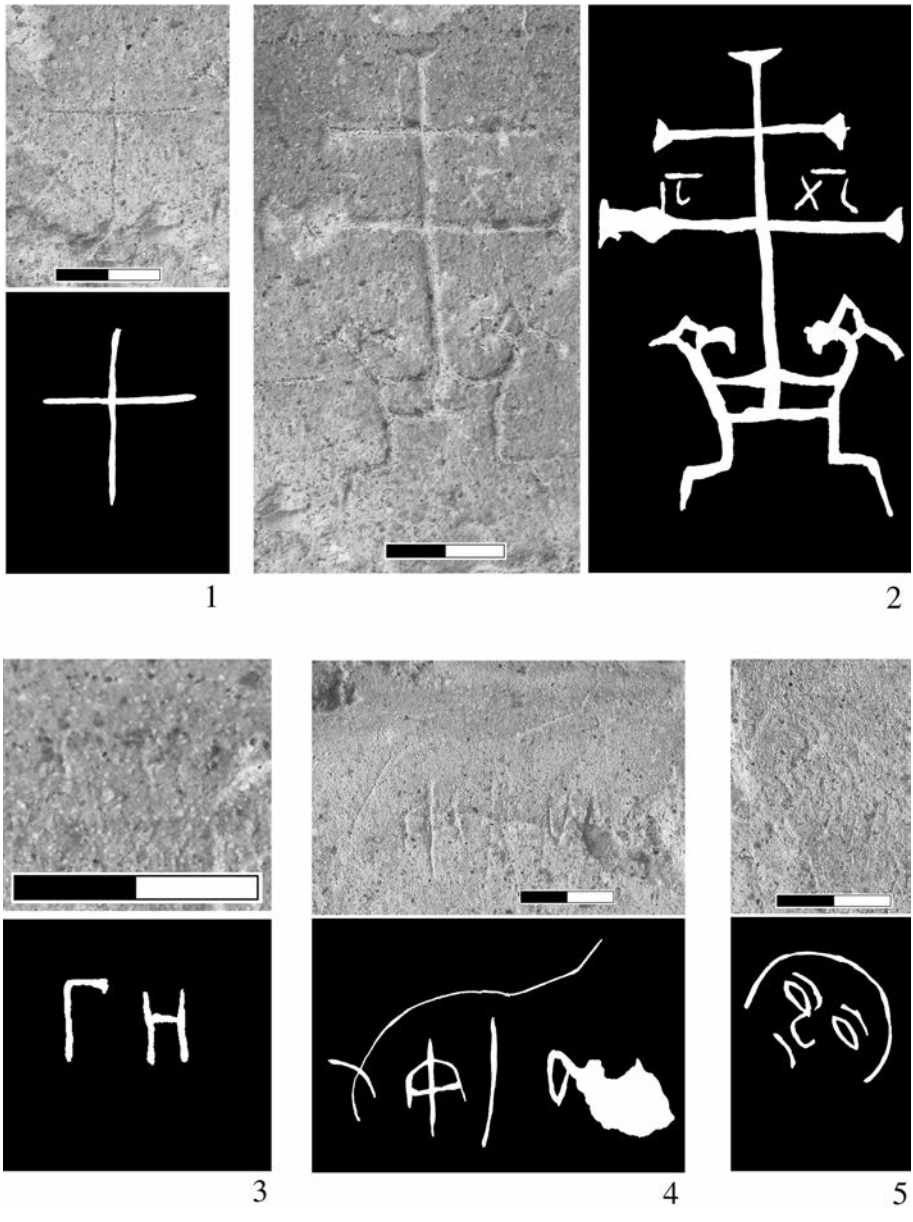

Таблиця XL

Фото та прорис графіті: **1** – № 178, **2** – № 179 [376], **3** – № 180, **4** – № 181 [368], **5** – № 182 [368].

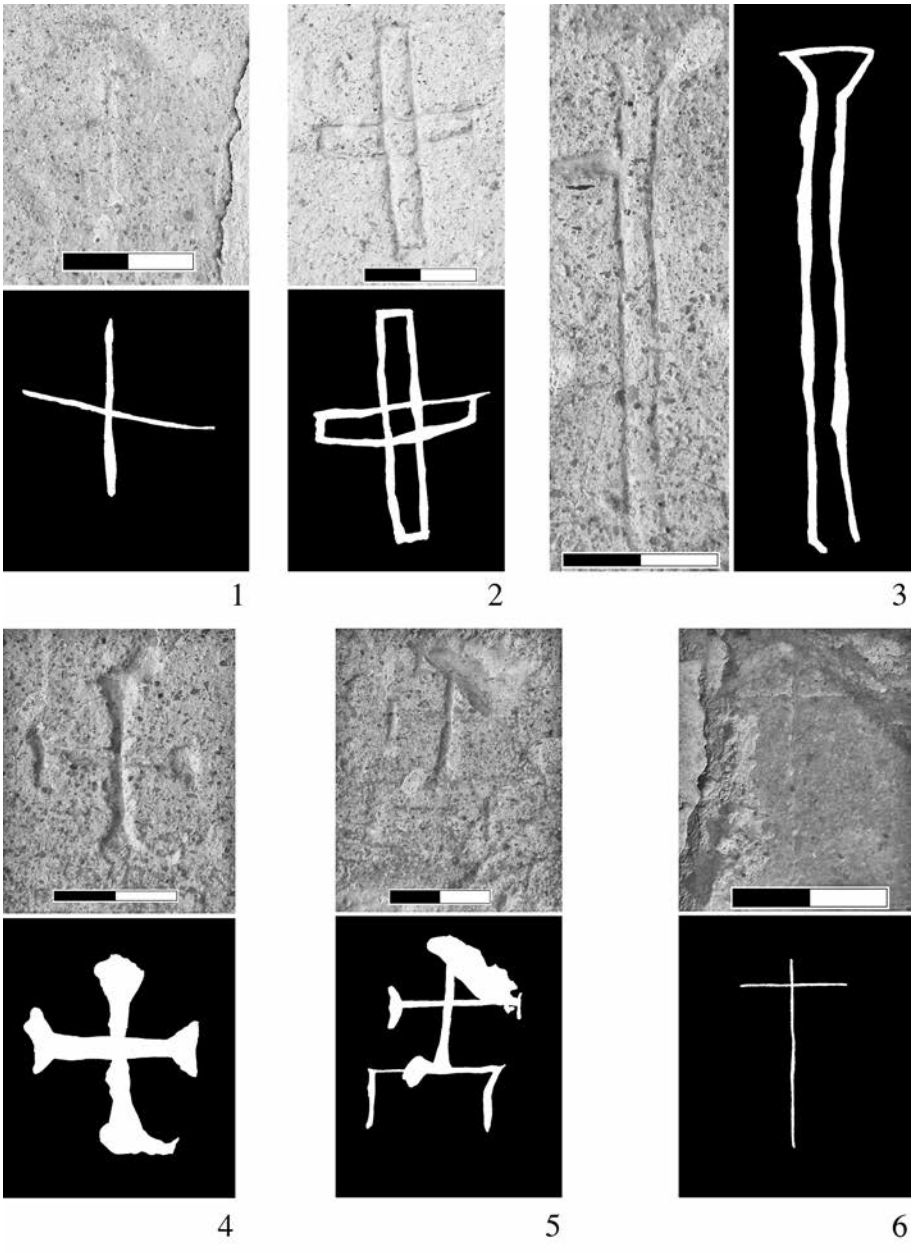

Таблиця XLI

Фото та прорис графіті: **1** – № 183, **2** – № 184, **3** – № 185, **4** – № 186, **5** – № 187, **6** – № 188.

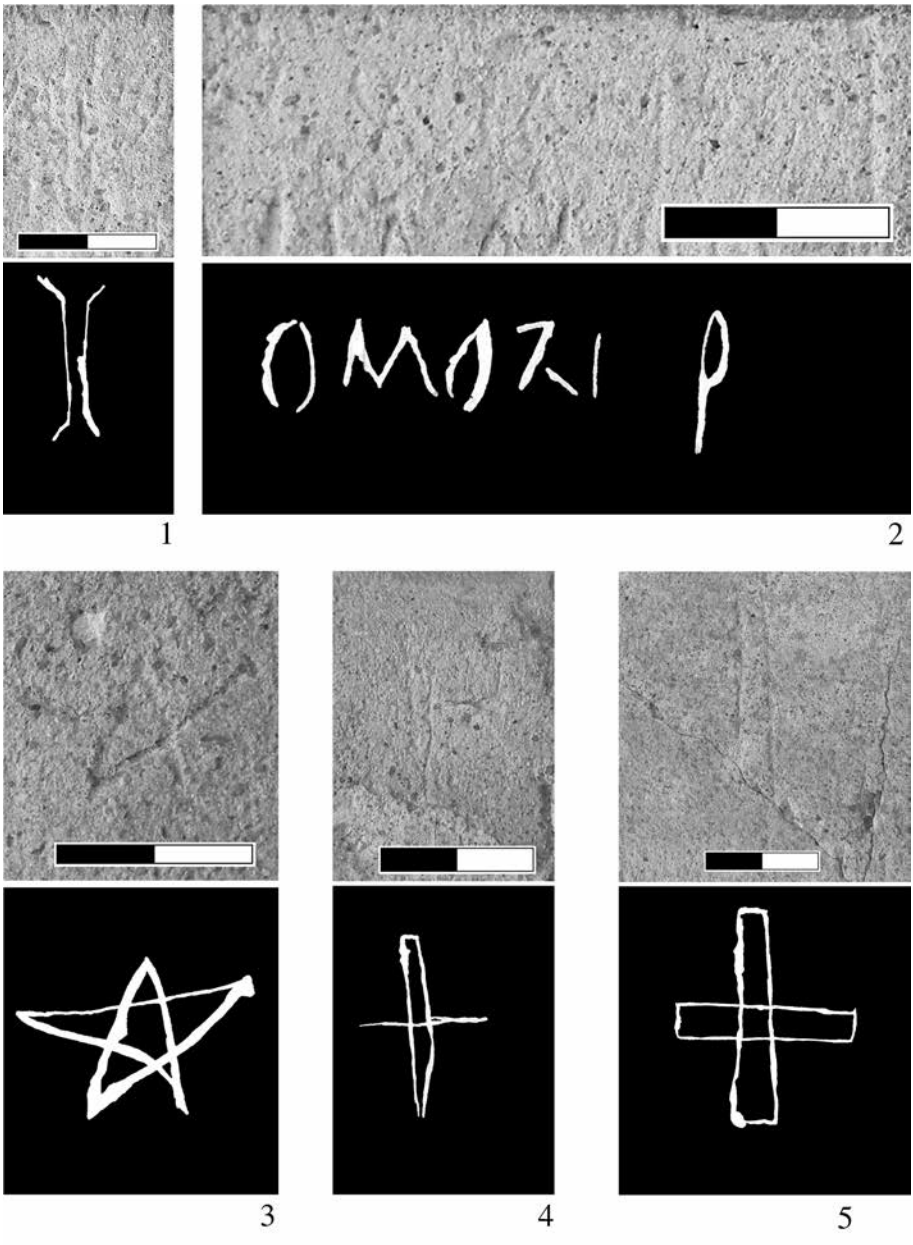

Таблиця XLII

Фото та прорис графіті: **1** – № 189 [369], **2** – № 190 [369], **3** – № 191 [373], **4** – № 192, **5** – № 193.

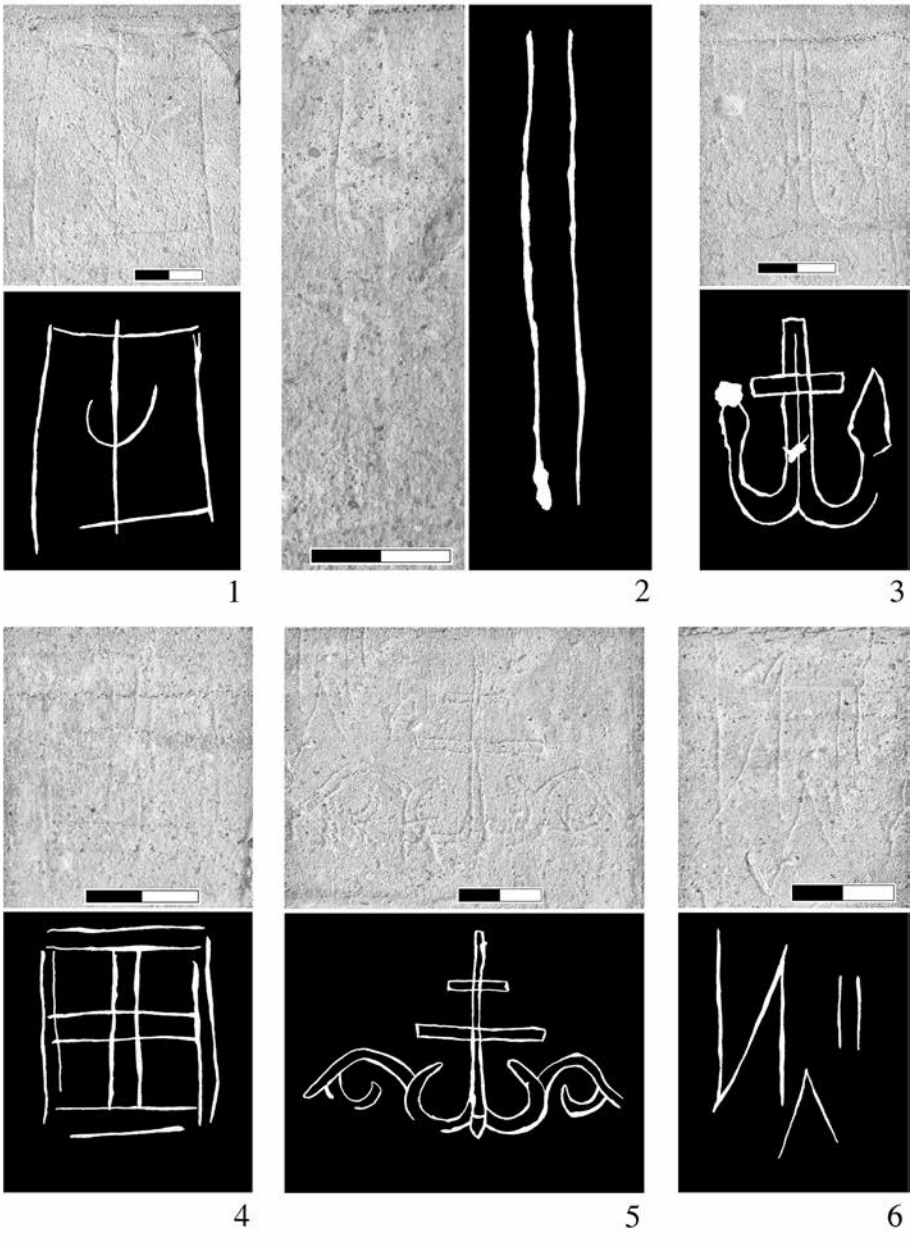

Таблиця XLIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 194, **2** – № 195, **3** – № 196 [375], **4** – № 197 [375], **5** – № 198 [375] , **6** – № 199.

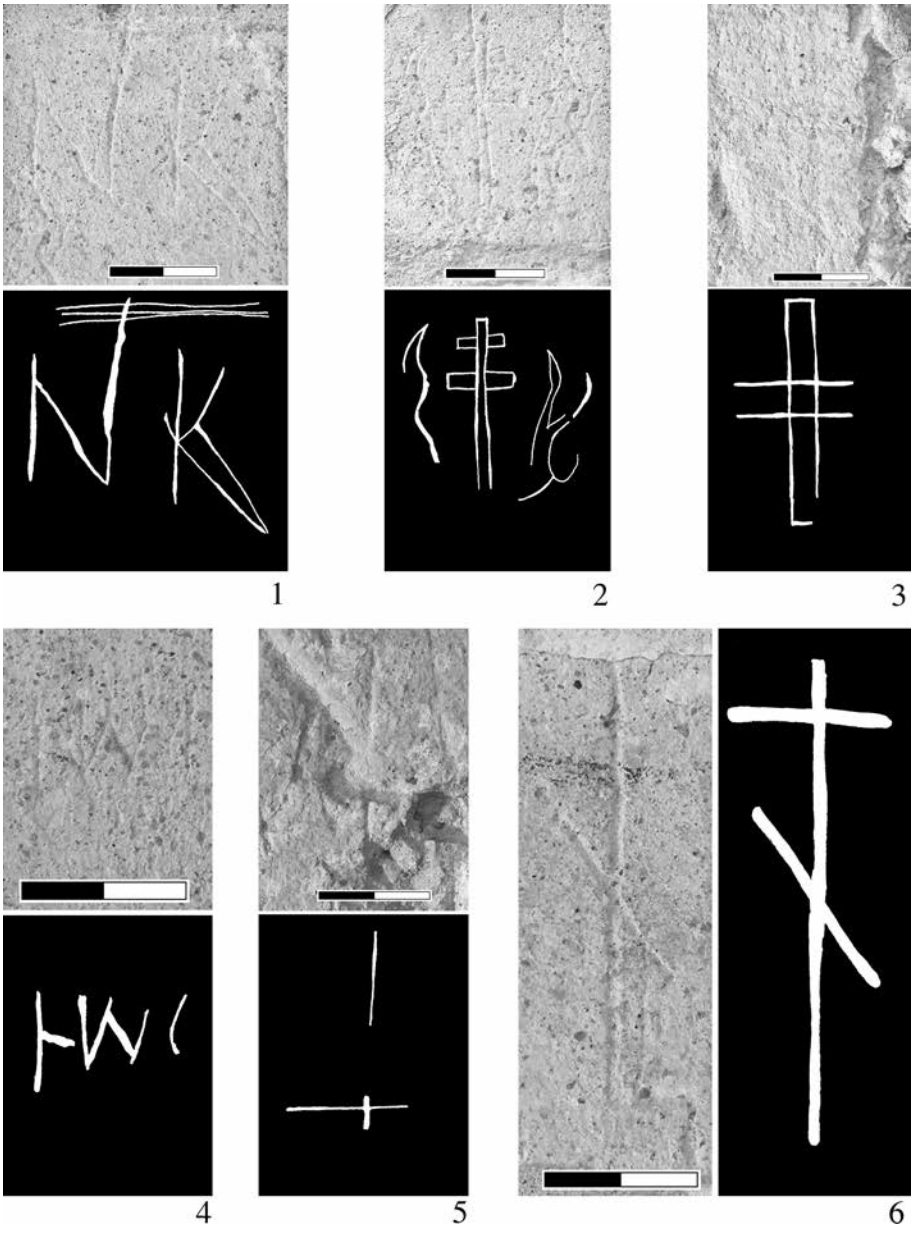

Таблиця XLIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 200 [374], **2** – № 201 [374], **3** – № 202, **4** – № 203, **5** – № 204 , **6** – № 205.

Таблиця XLV
Фото та прорис графіті № 200 [358].

1

2

Таблиця XLVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 207, **2** – № 208.

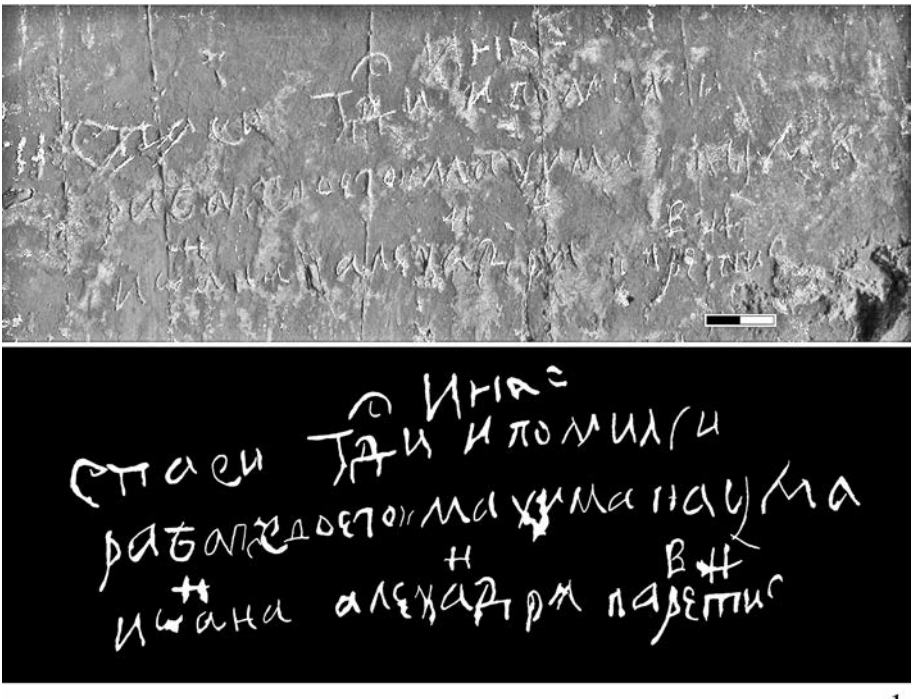

1

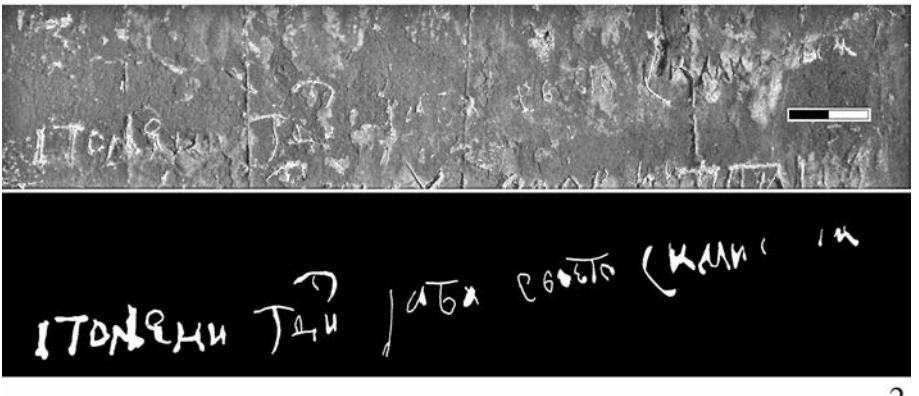

2

Таблиця XLVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 209, **2** – № 210.

1

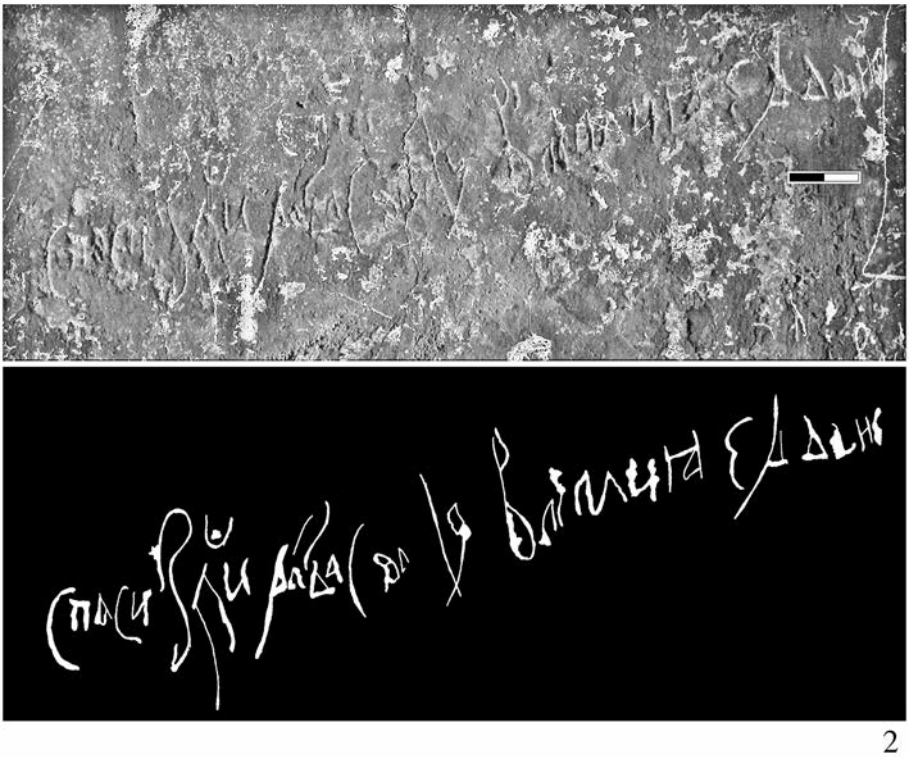

2

Таблиця XLVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 211, **2** – № 212.

1

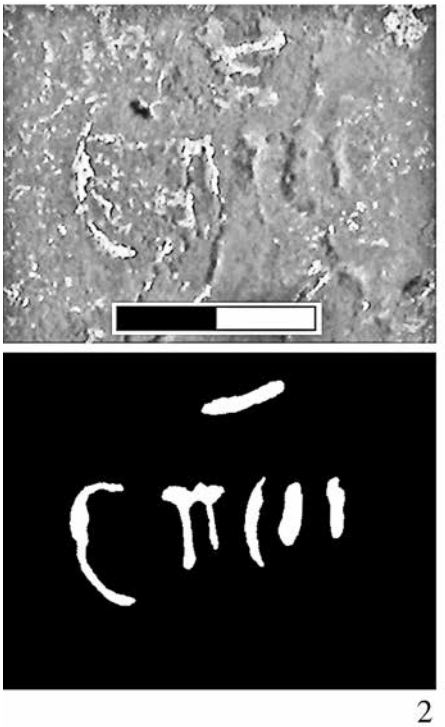

2

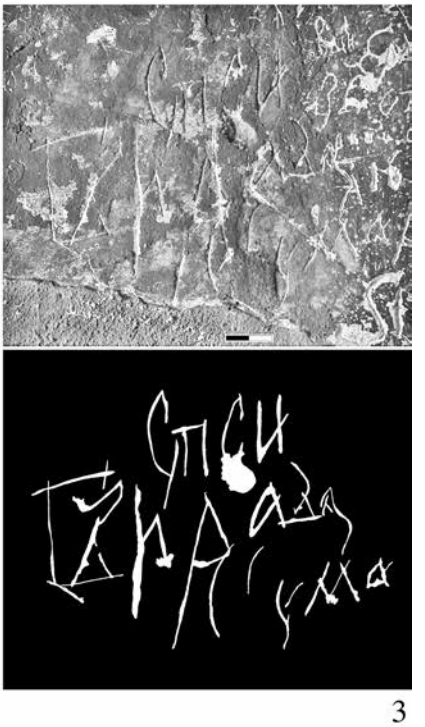

3

Таблиця XLIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 213, **2** – № 214, **3** – № 215.

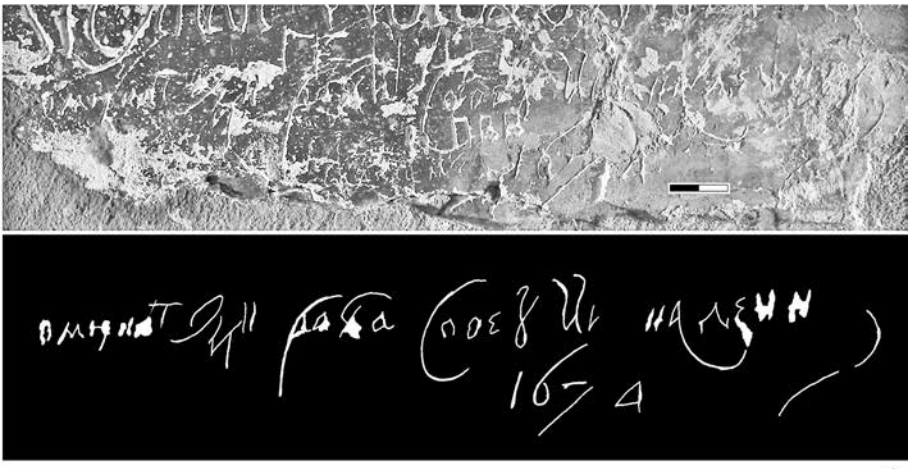

1

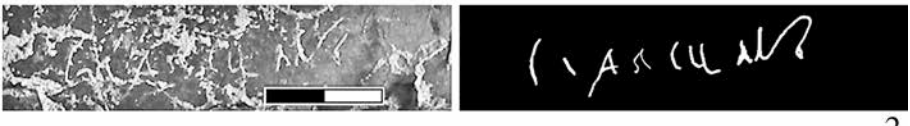

2

3

Таблиця L

Фото та прорис графіті: **1** – № 216, **2** – № 217, **3** – № 218.

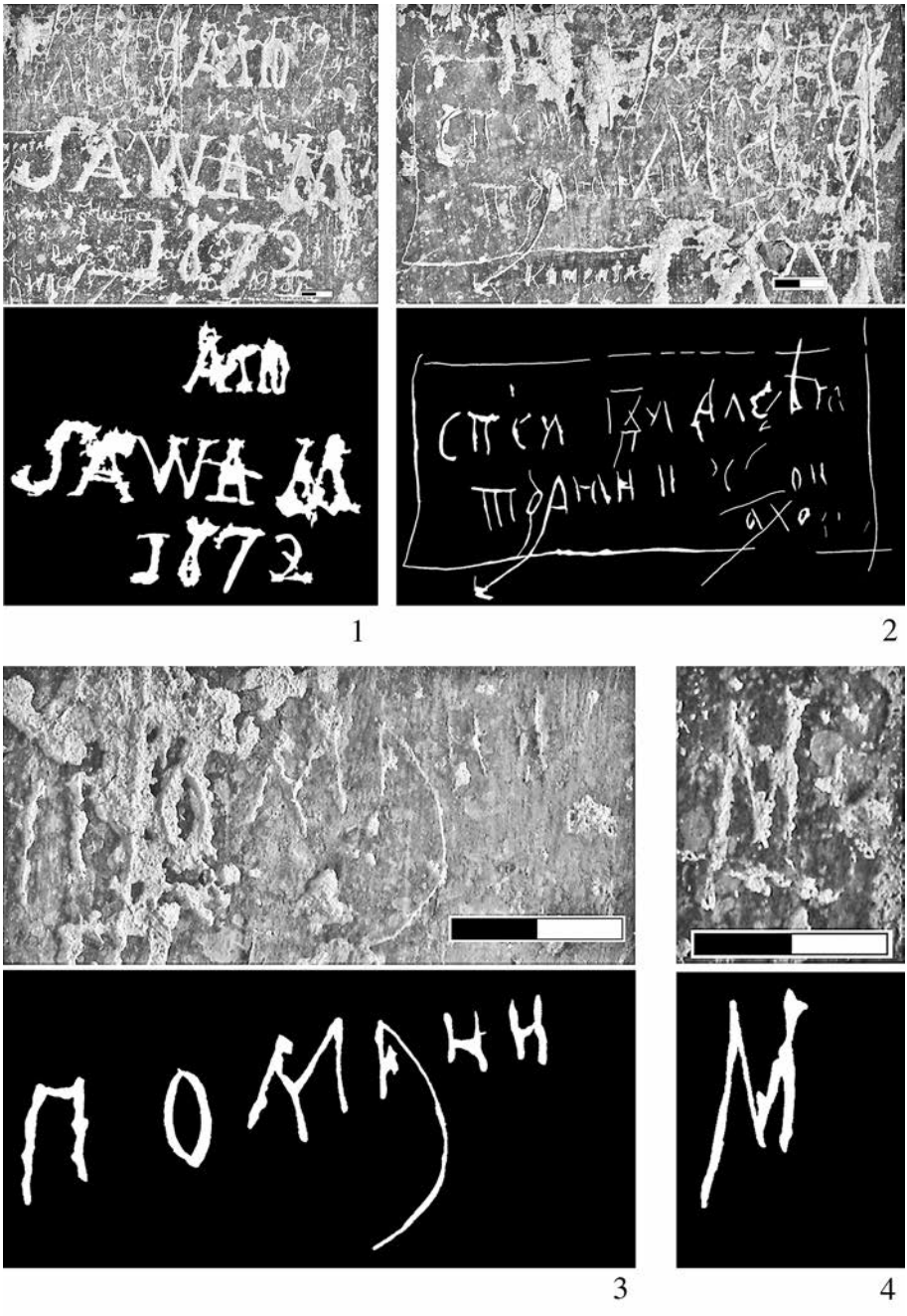

Таблиця LI

Фото та прорис графіті: **1** – № 219, **2** – № 220, **3** – № 221, **4** – № 222.

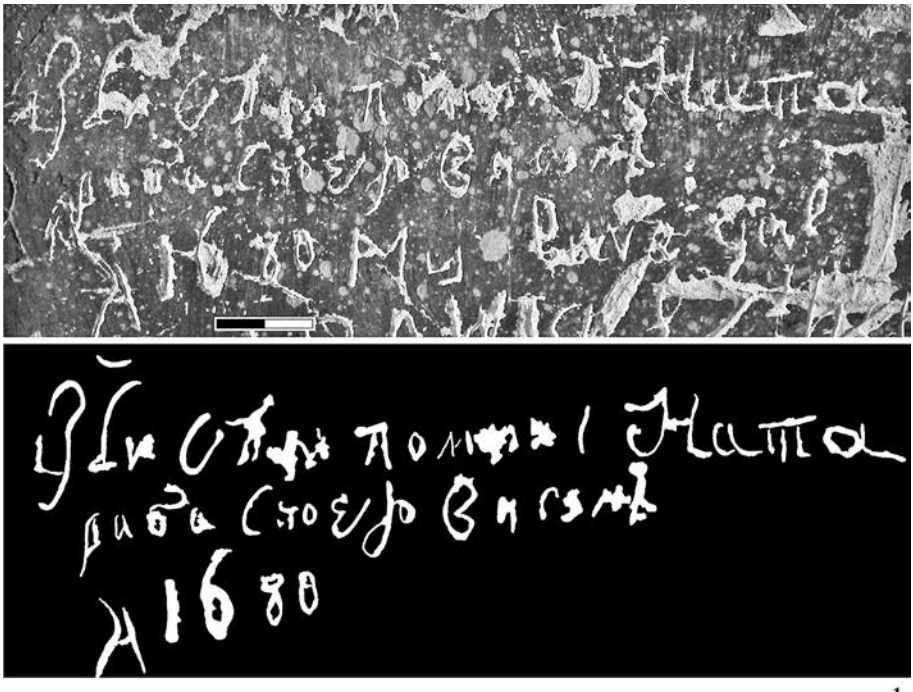

1

2

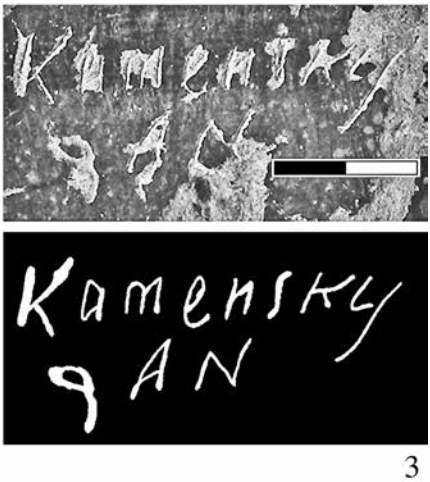

3

Таблиця LII

Фото та прорис графіті: **1** – № 223, **2** – № 224, **3** – № 225.

1

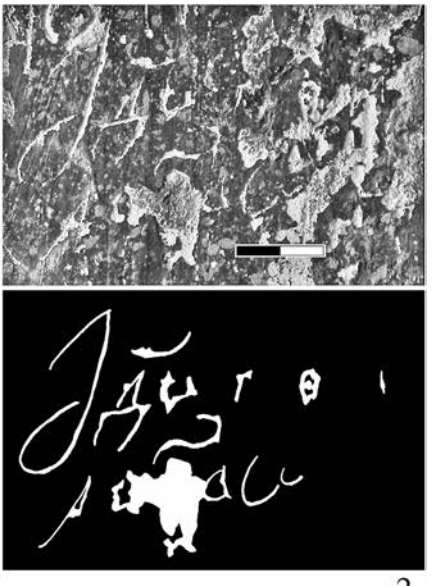

2

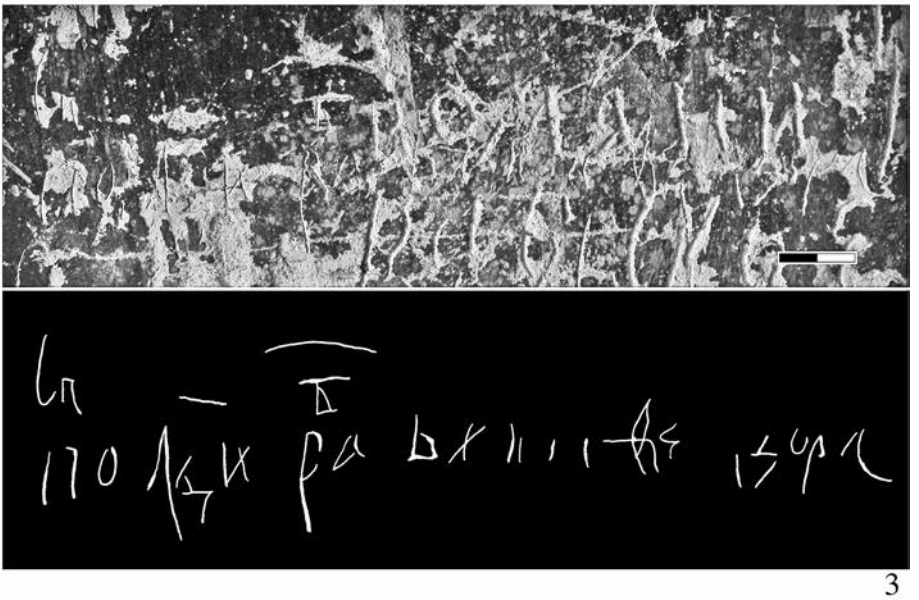

3

Таблиця LIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 226, **2** – № 227, **3** – № 228.

1 2 3

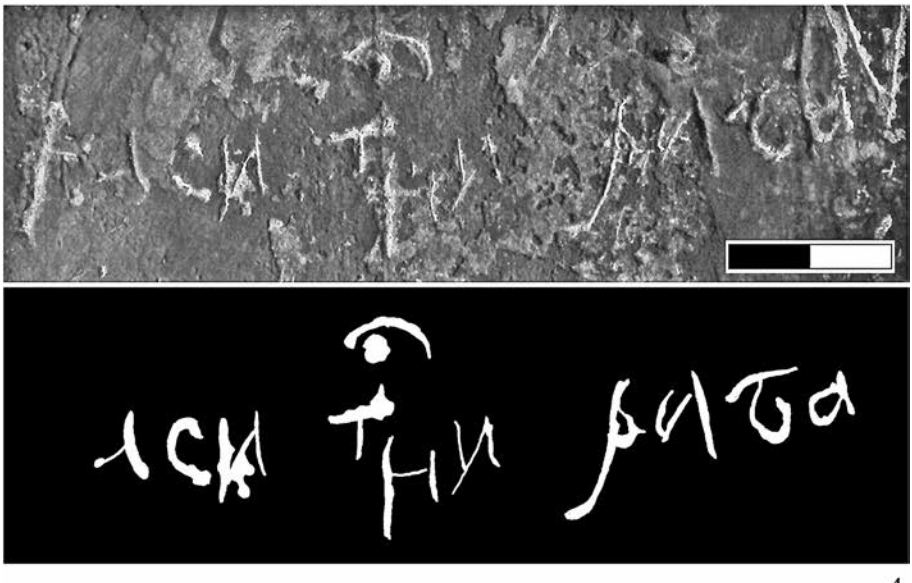

4

Таблиця LIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 229, **2** – № 230, **3** – № 231, **4** – № 232.

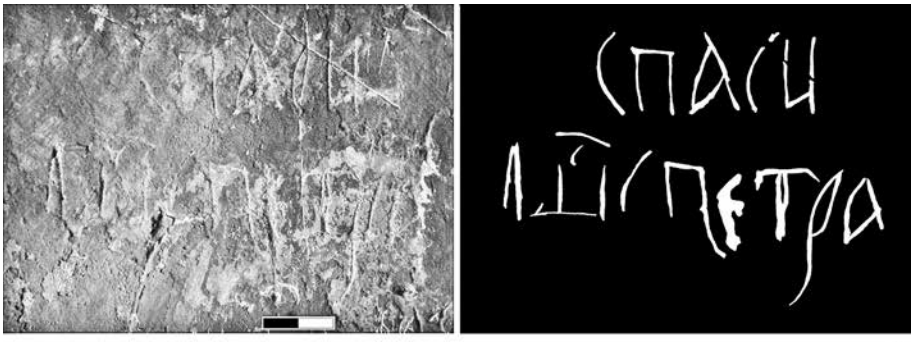

1

2

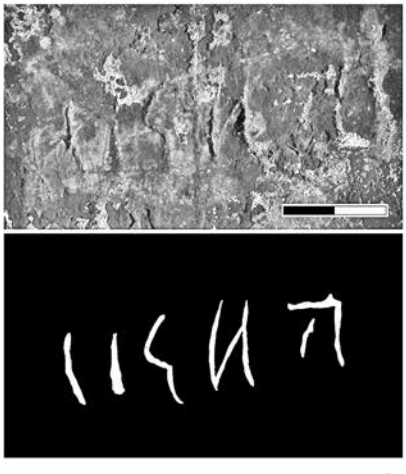

3

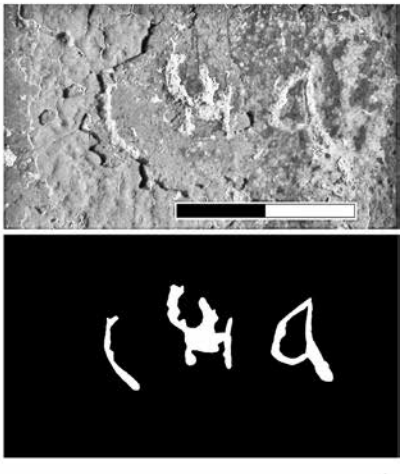

4

Таблиця LV

Фото та прорис графіті: **1** – № 233, **2** – № 234, **3** – № 235, **4** – № 236.

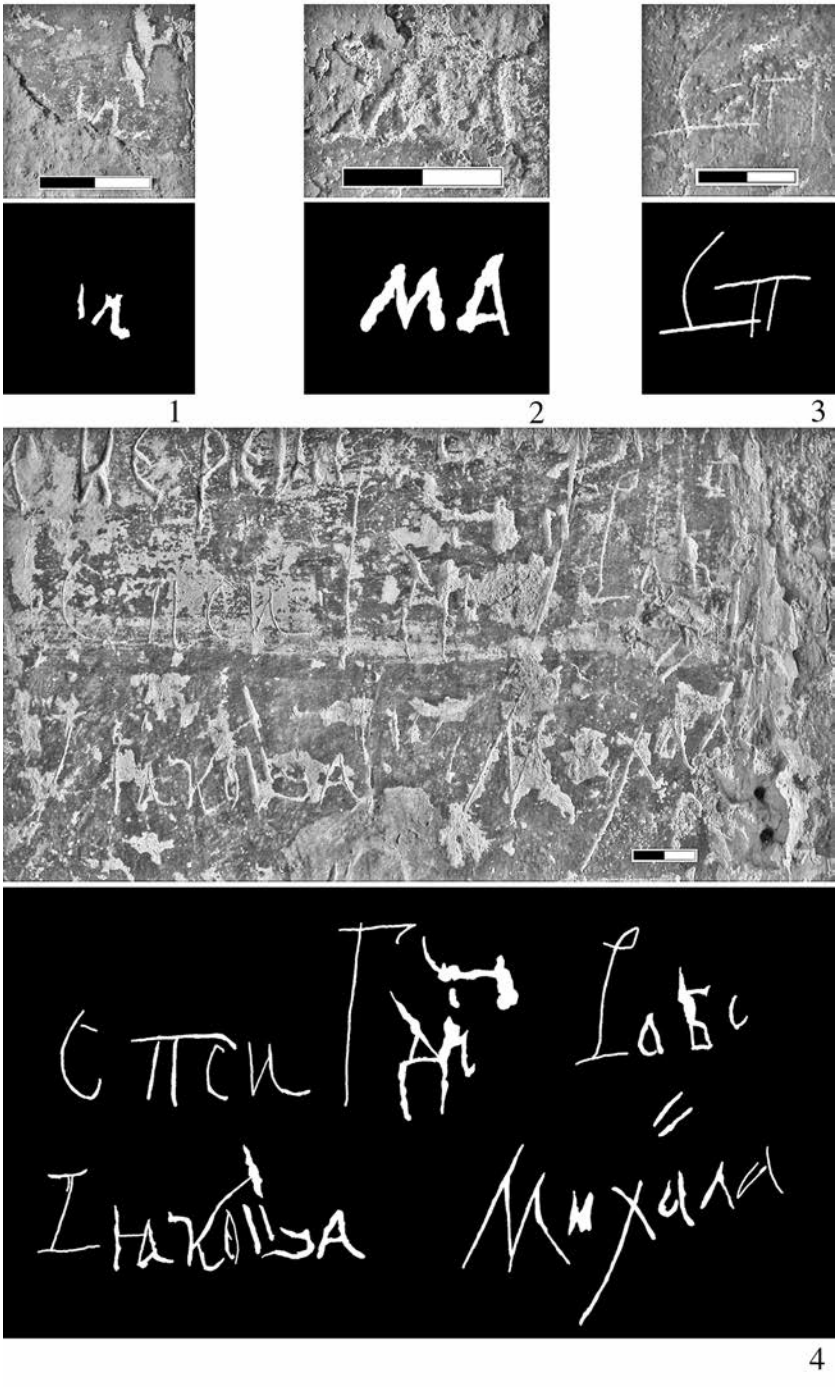

Таблиця LVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 237, **2** – № 238, **3** – № 239, **4** – № 240.

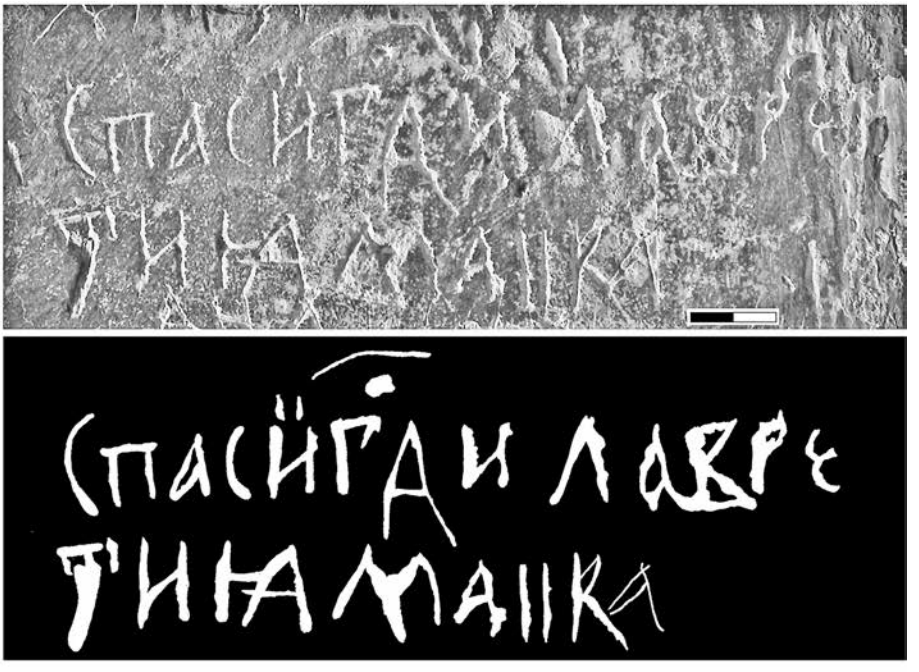

1

2

Таблиця LVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 241, **2** – № 242.

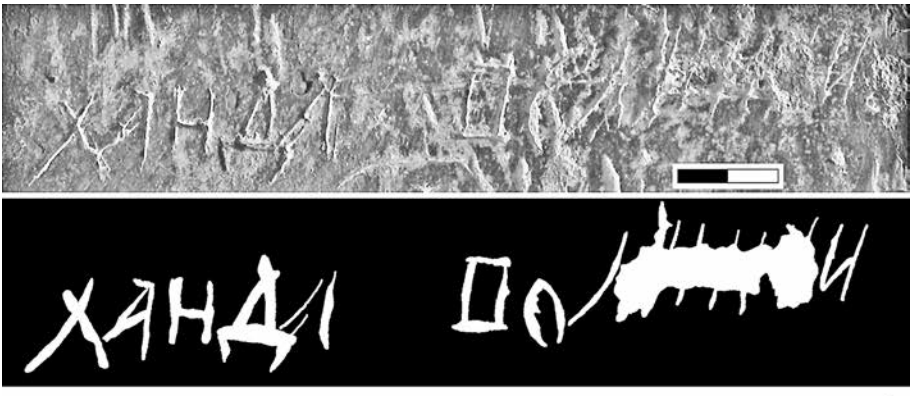

1

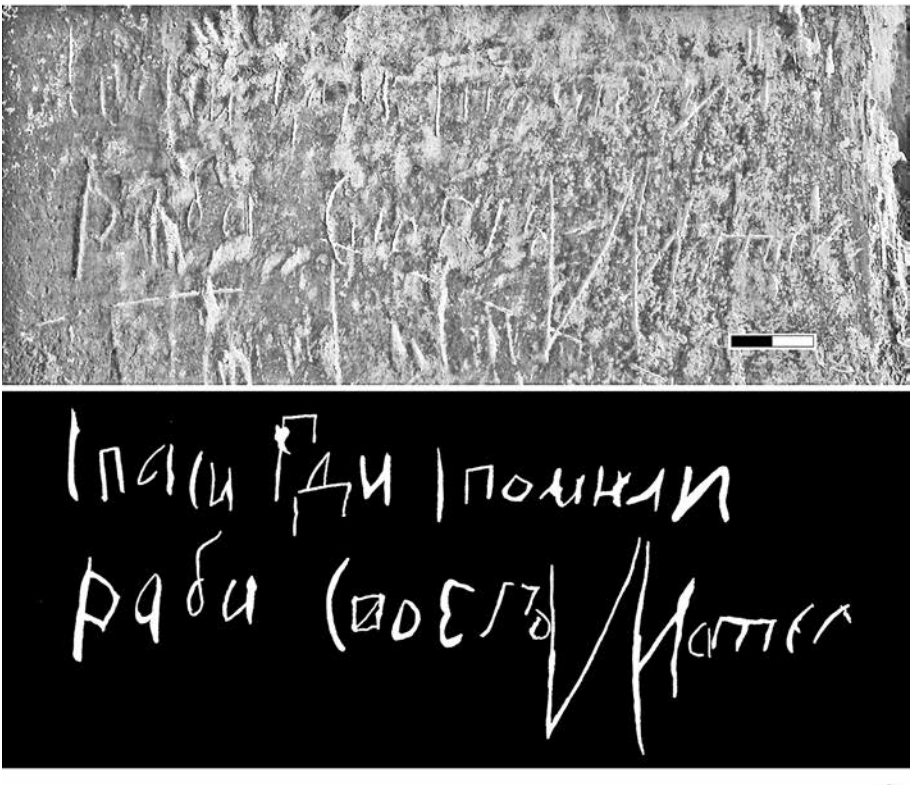

2

Таблиця LVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 243, **2** – № 244.

1

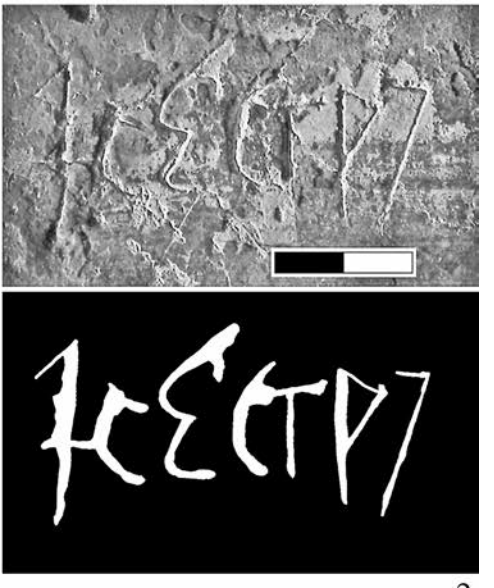

2

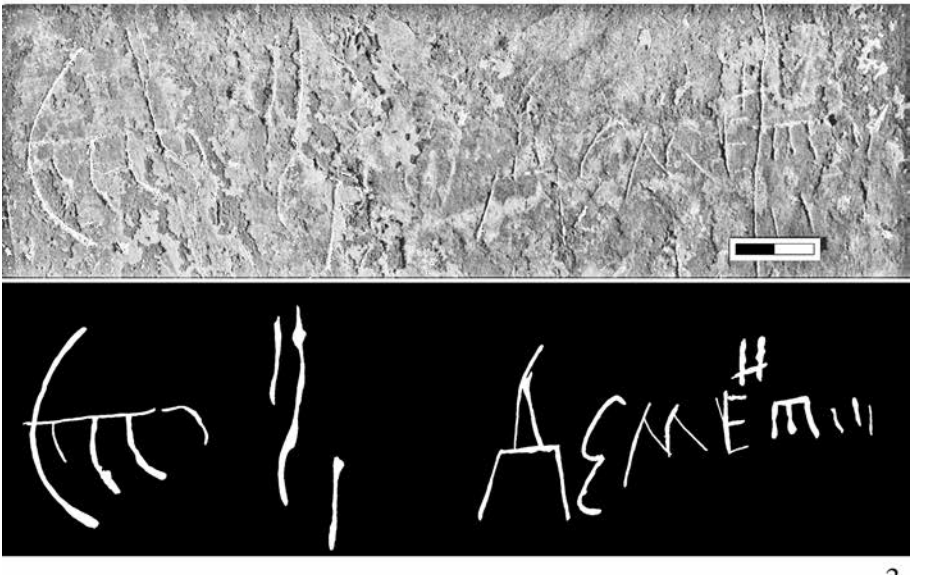

3

Таблиця LIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 245, **2** – № 246, **3** – № 247.

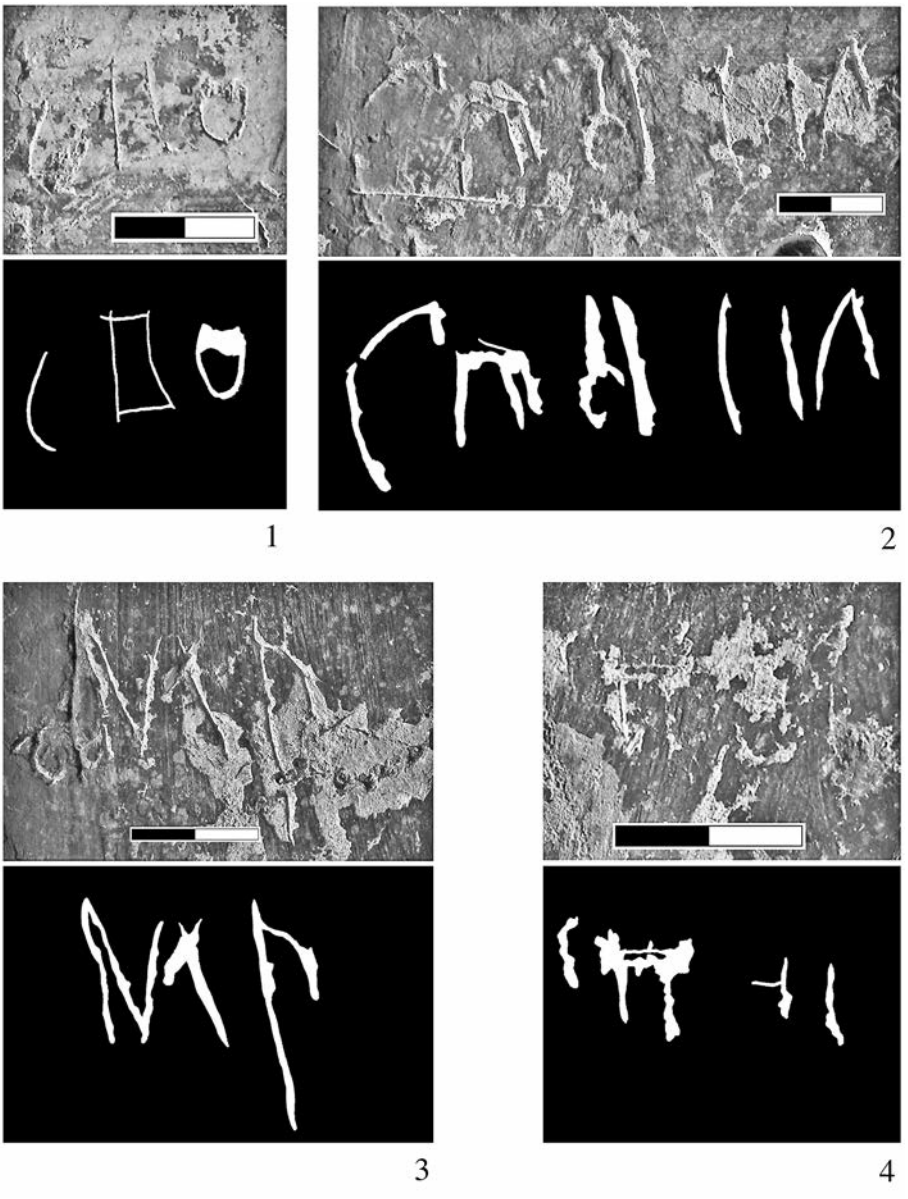

Таблиця LX

Фото та прорис графіті: **1** – № 248, **2** – № 249, **3** – № 250, **4** – № 251.

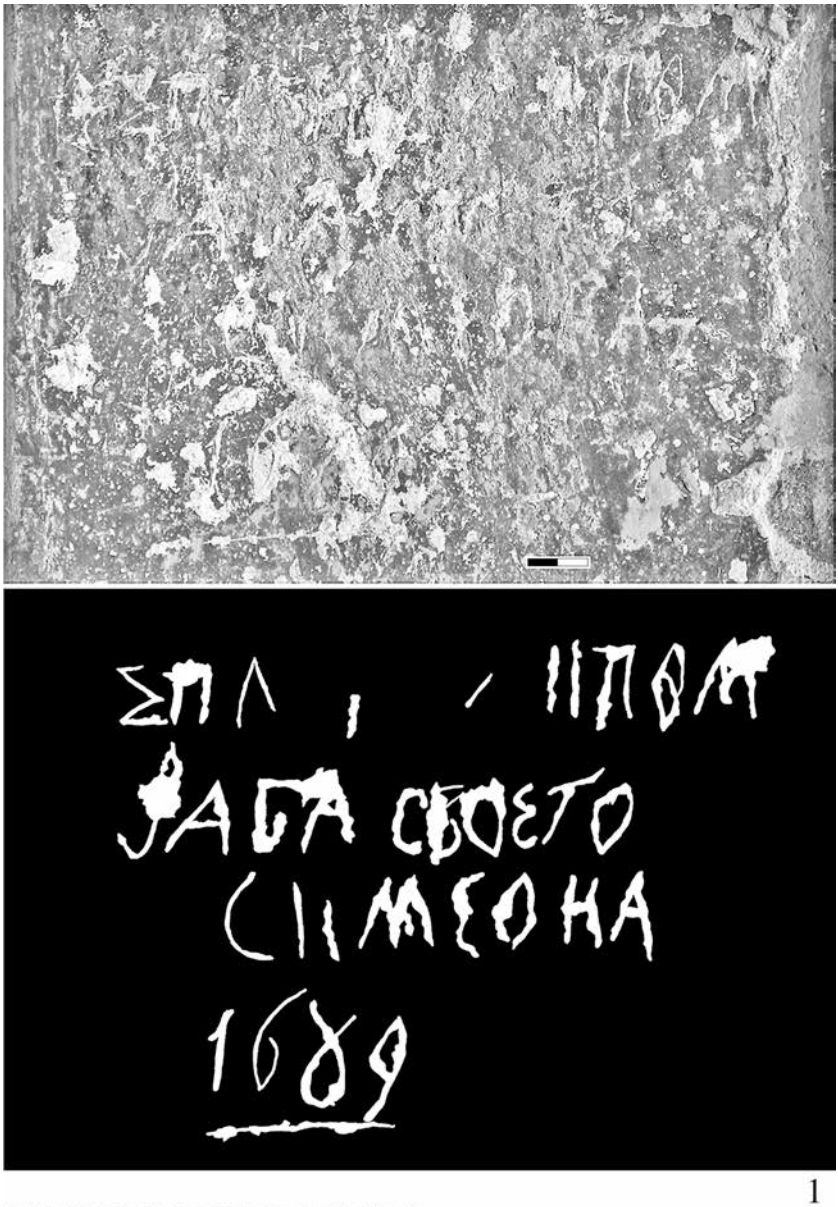

1

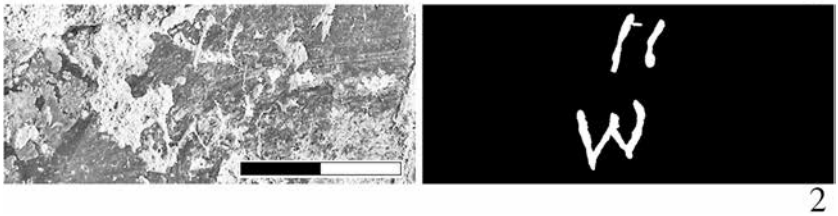

2

Таблиця LXI

Фото та прорис графіті: **1** – № 252, **2** – № 253.

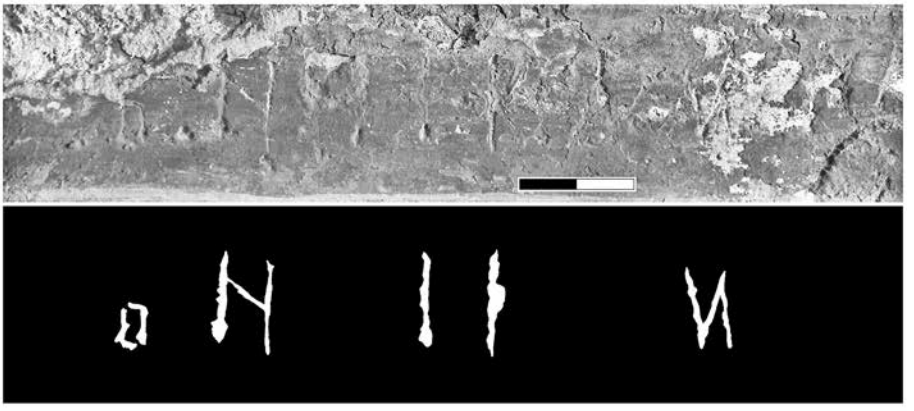

1

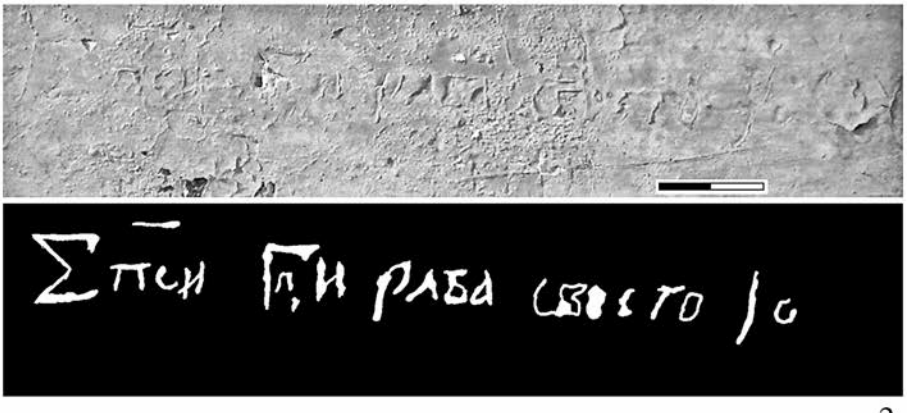

2

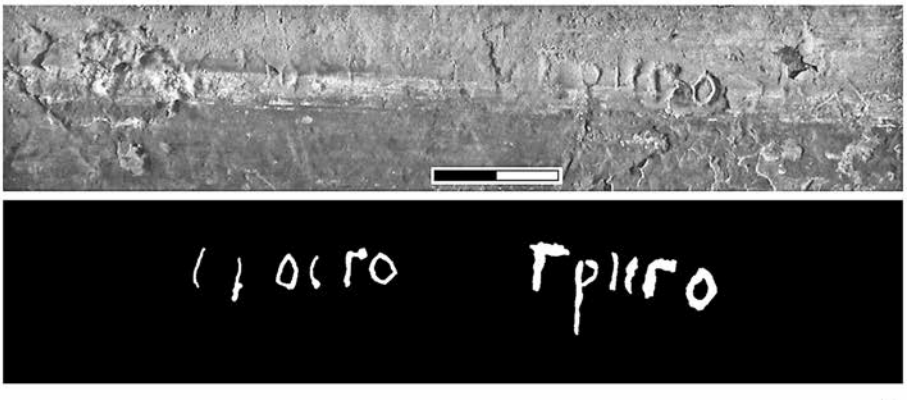

3

Таблиця LXII

Фото та прорис графіті: **1** – № 254, **2** – № 255, **3** – № 256.

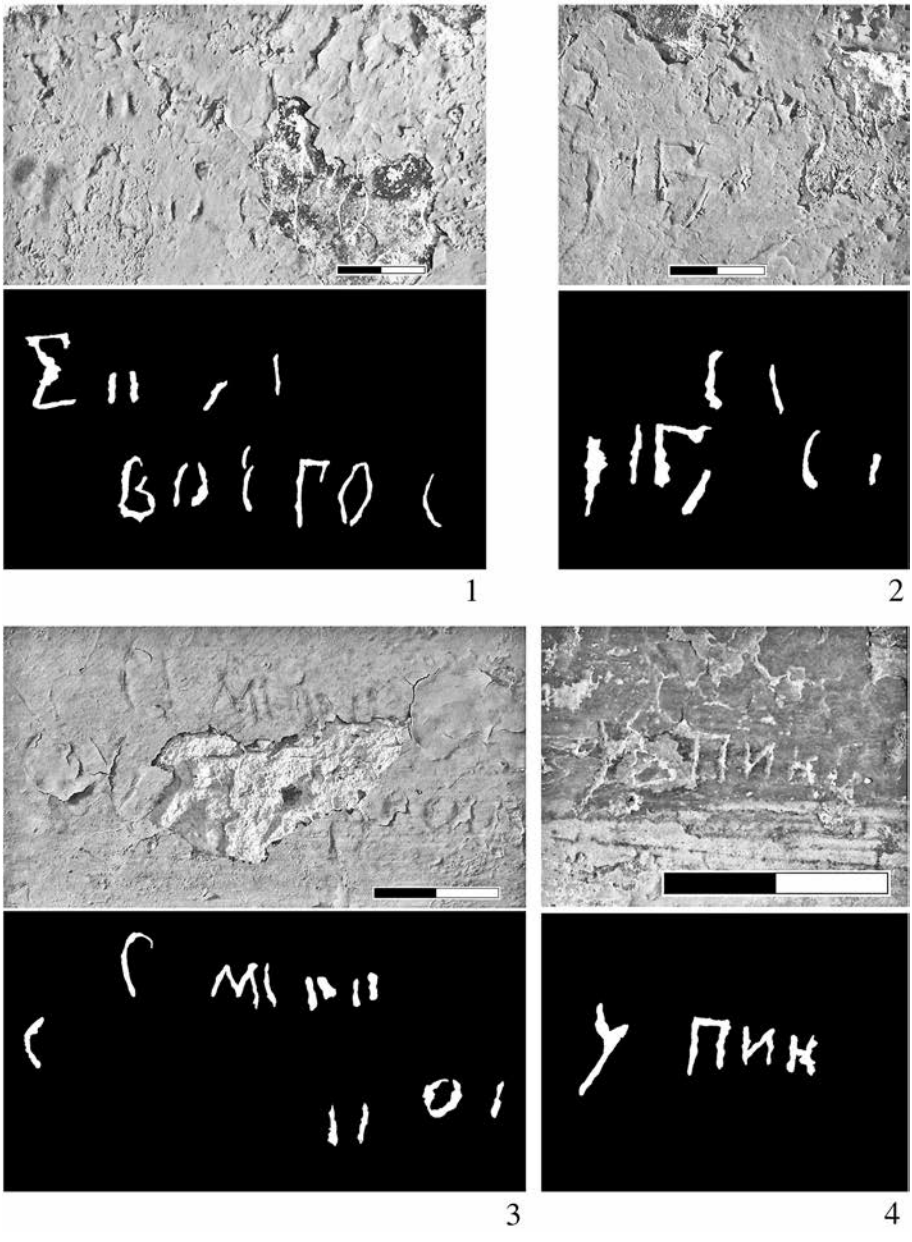

Таблиця LXIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 257, **2** – № 258, **3** – № 259, **4** – № 260.

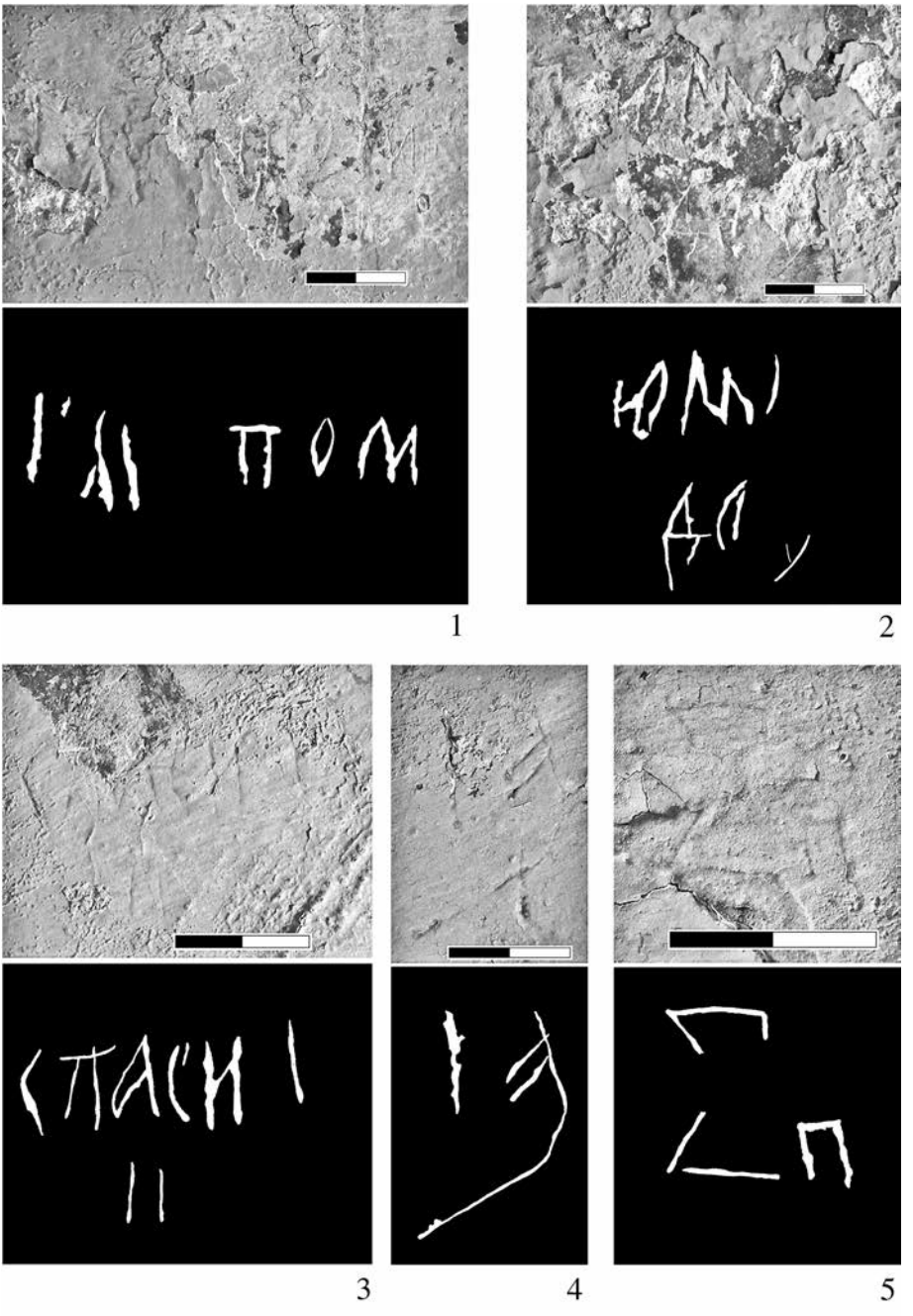

Таблиця LXIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 261, **2** – № 262, **3** – № 263, **4** – № 264, **5** – № 265.

1

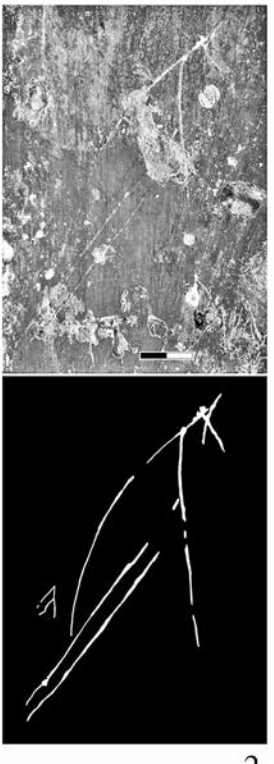

2

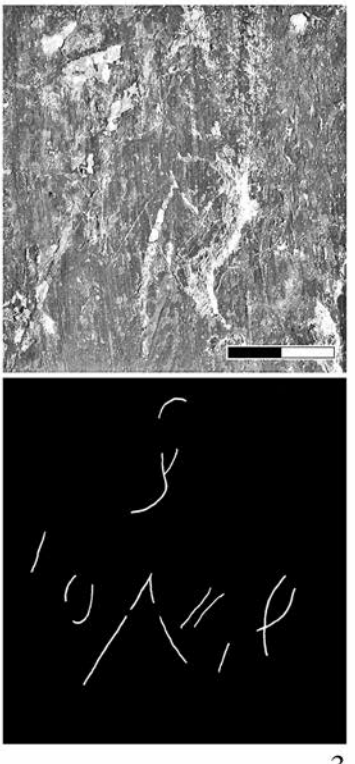

3

4

Таблиця LXV

Фото та прорис графіті: **1** – № 266, **2** – № 267, **3** – № 268, **4** – № 269.

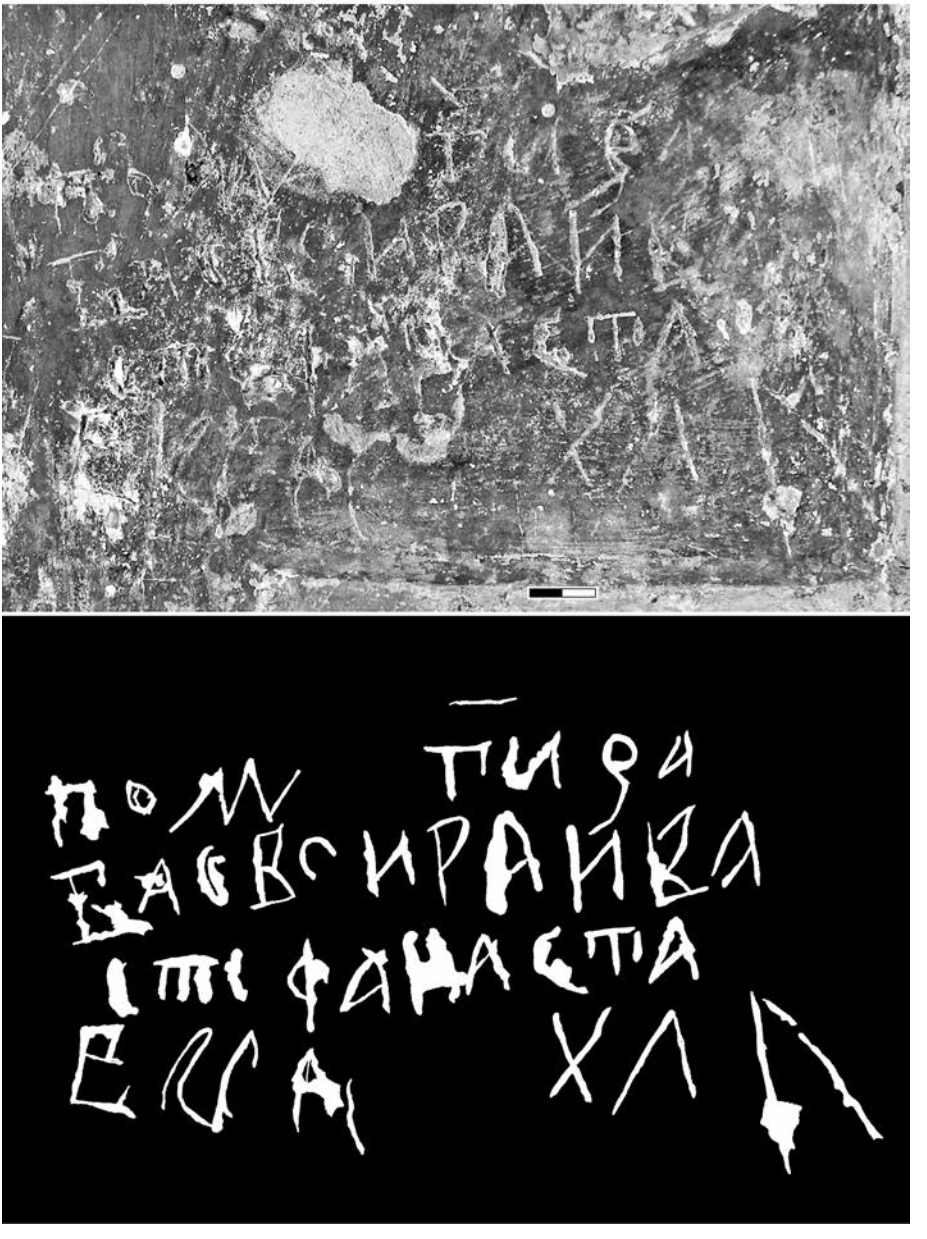

Таблиця LXVI
Фото та прорис графіті № 270.

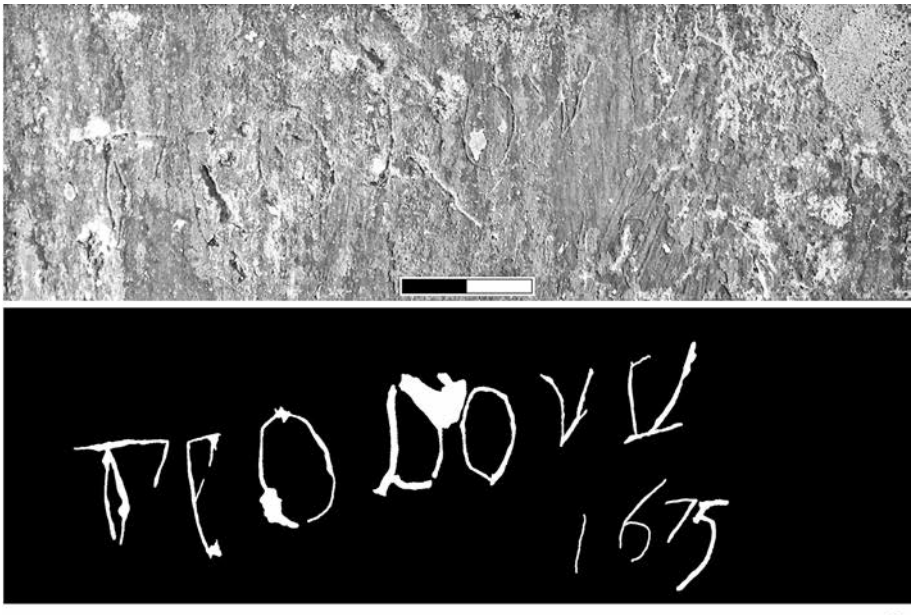

1

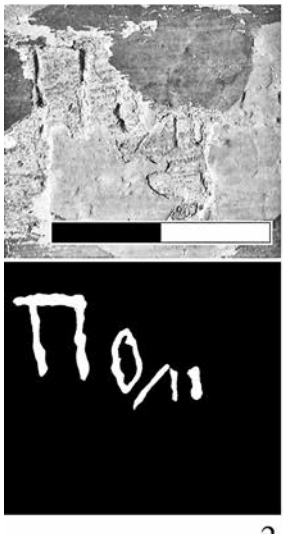

2

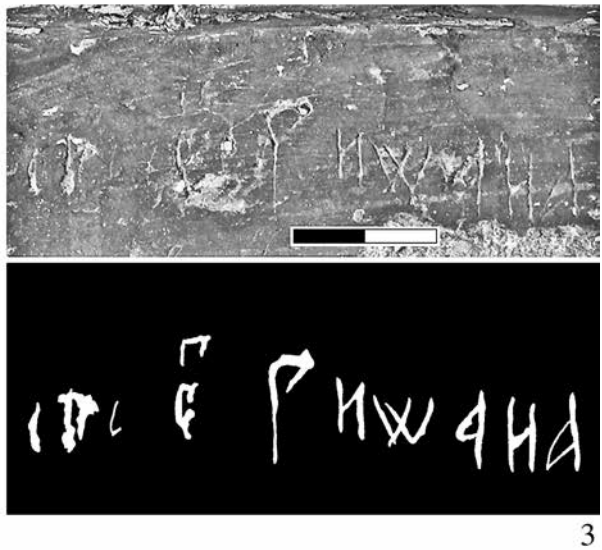

3

Таблиця LXVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 271, **2** – № 272, **3** – № 273.

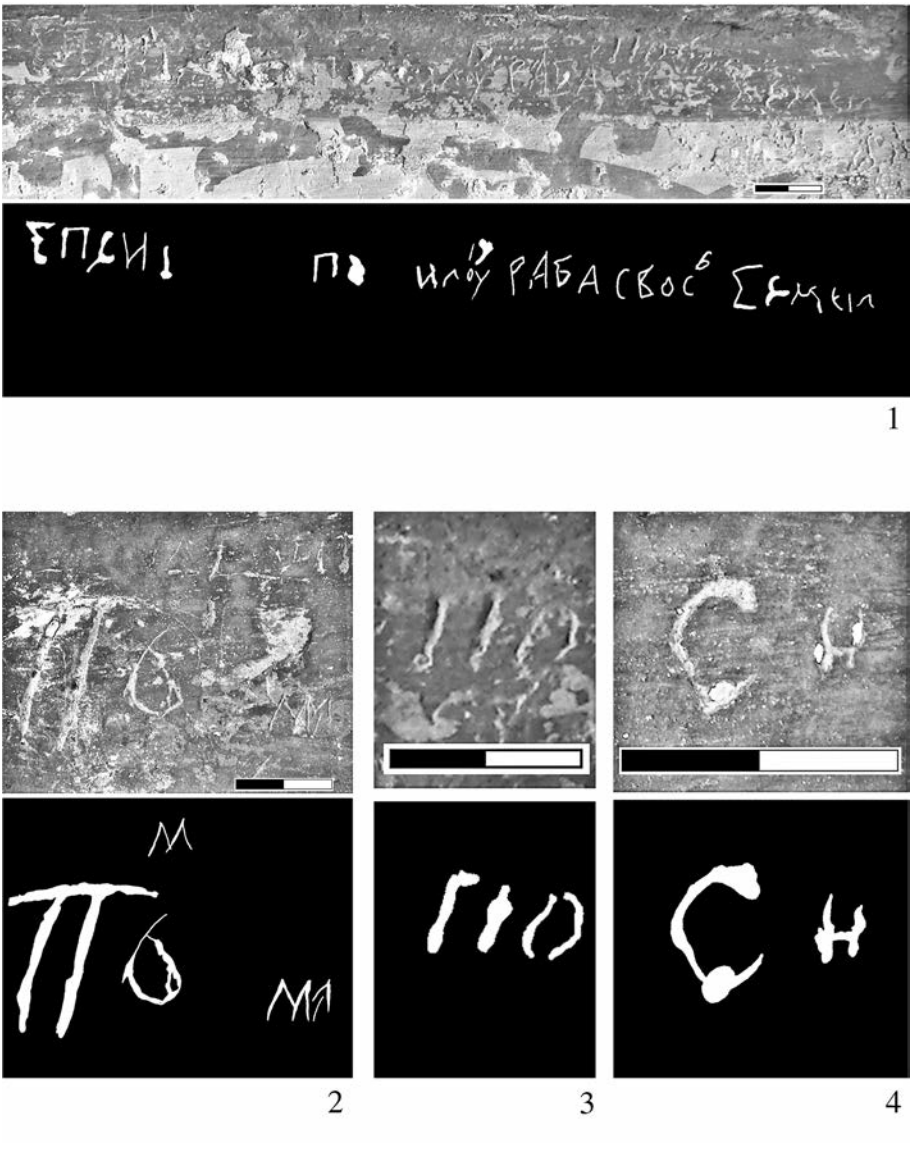

Таблиця LXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 274, **2** – № 275, **3** – № 276, **4** – № 277.

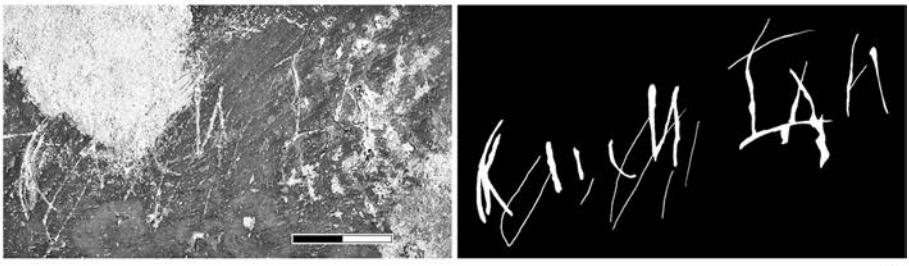

1

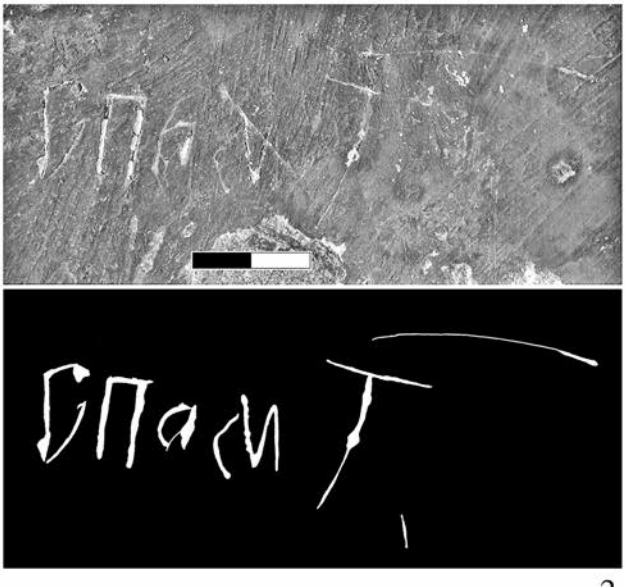

2

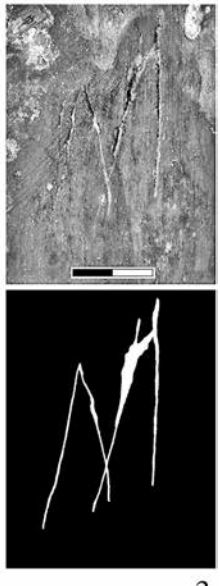

3

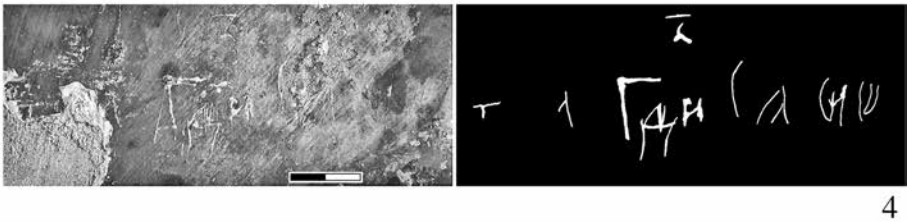

4

Таблиця LXIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 278, **2** – № 279, **3** – № 280, **4** – № 281.

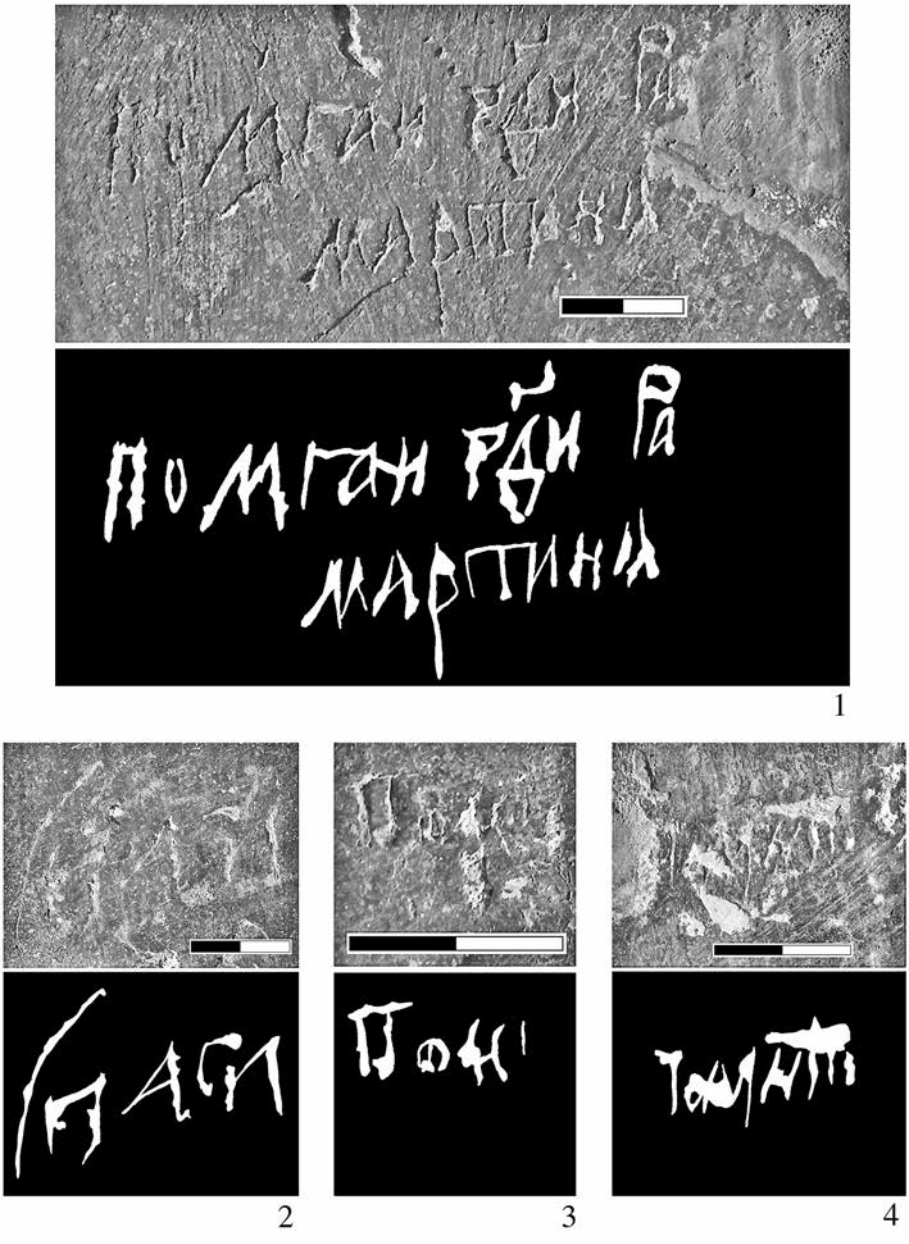

Таблиця LXX

Фото та прорис графіті: **1** – № 282, **2** – № 283, **3** – № 284, **4** – № 285.

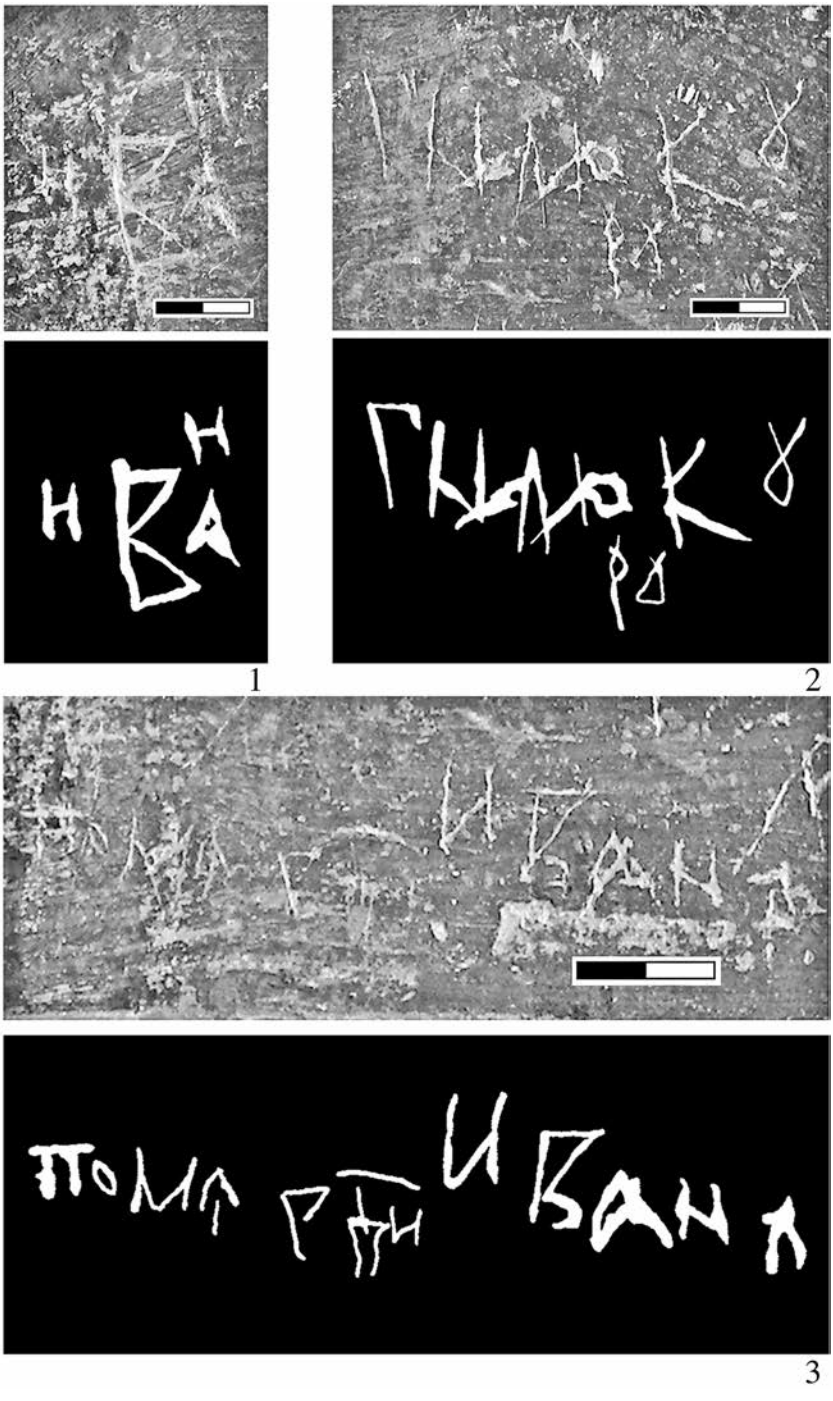

Таблиця LXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 286, **2** – № 287, **3** – № 288.

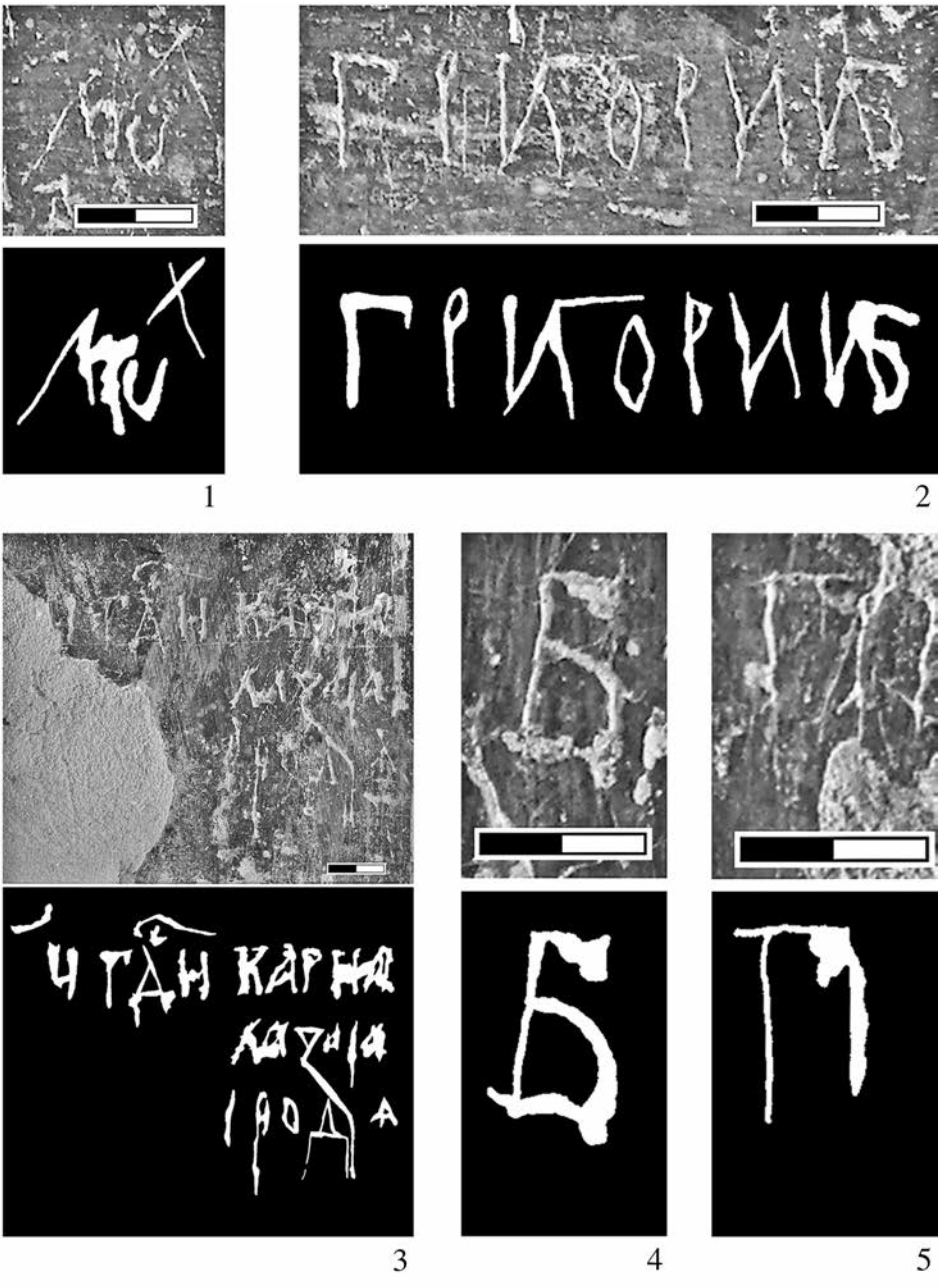

Таблиця LXXII

Фото та прорис графіті: **1** – № 289, **2** – № 290, **3** – № 291, **4** – № 292, **5** – № 293.

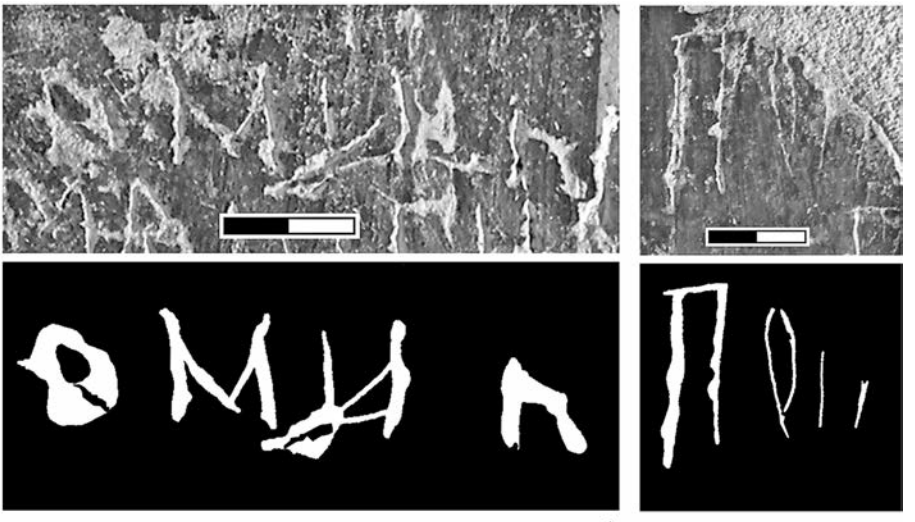

1 2

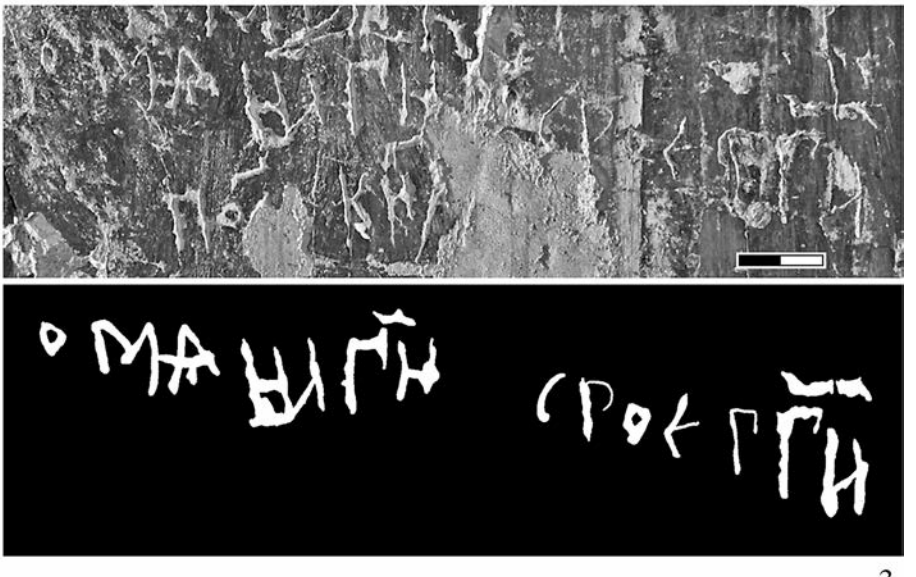

3

Таблиця LXXIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 294, **2** – № 295, **3** – № 296.

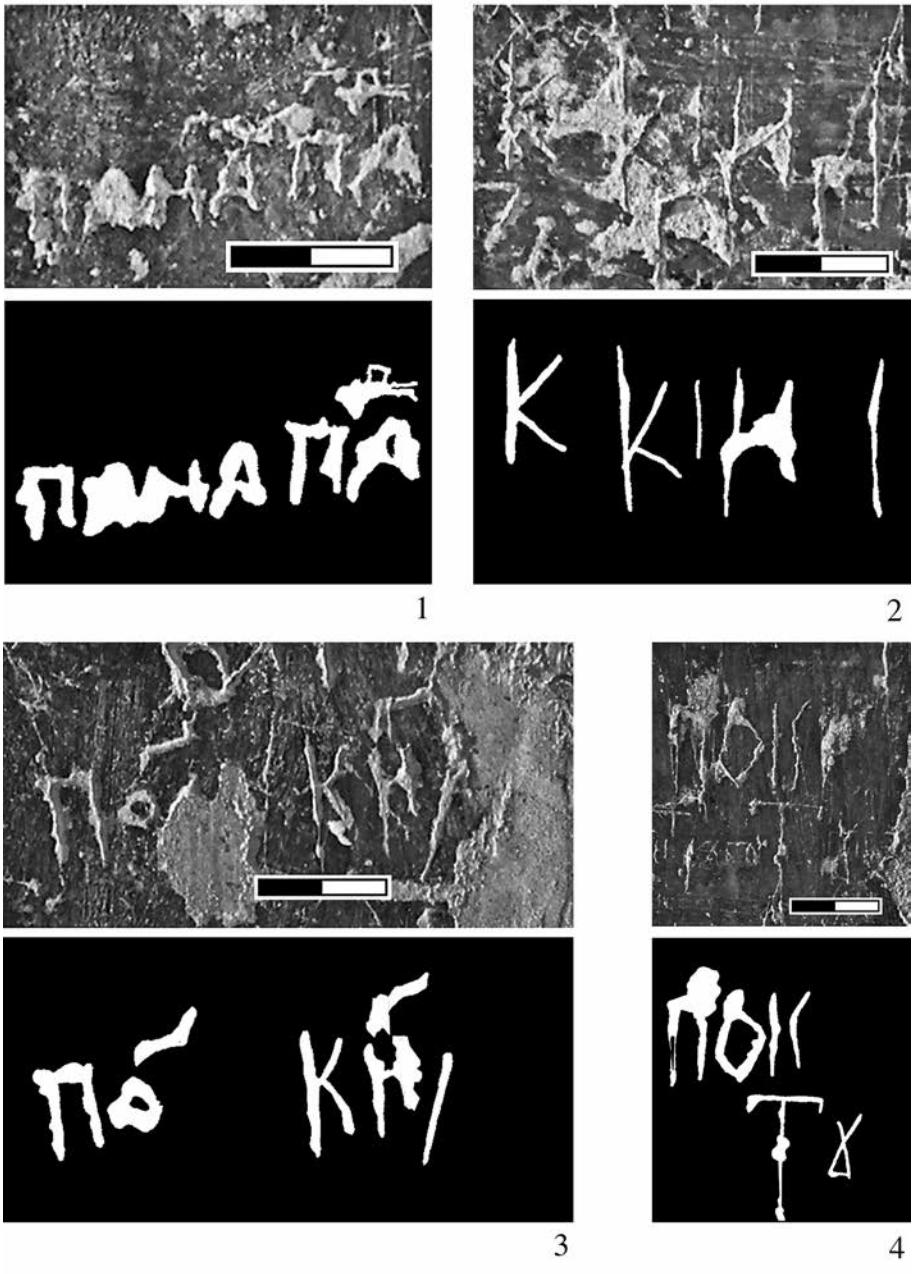

Таблиця LXXIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 297, **2** – № 298, **3** – № 299, **4** – № 300.

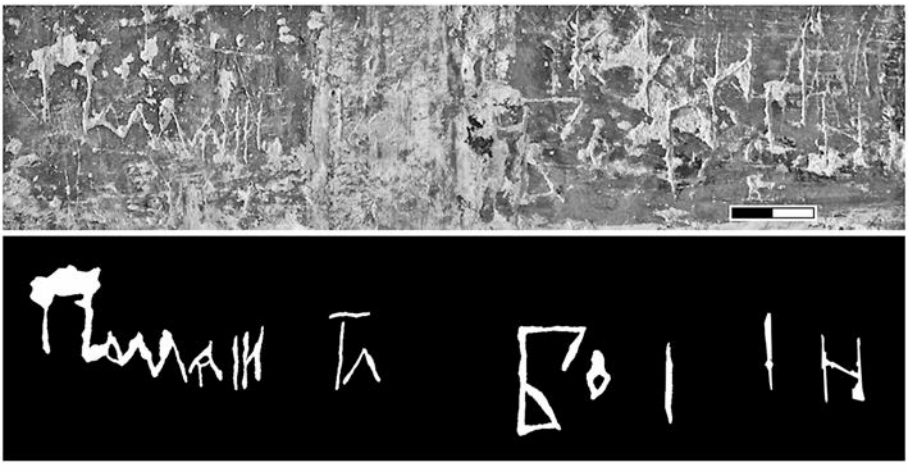

1

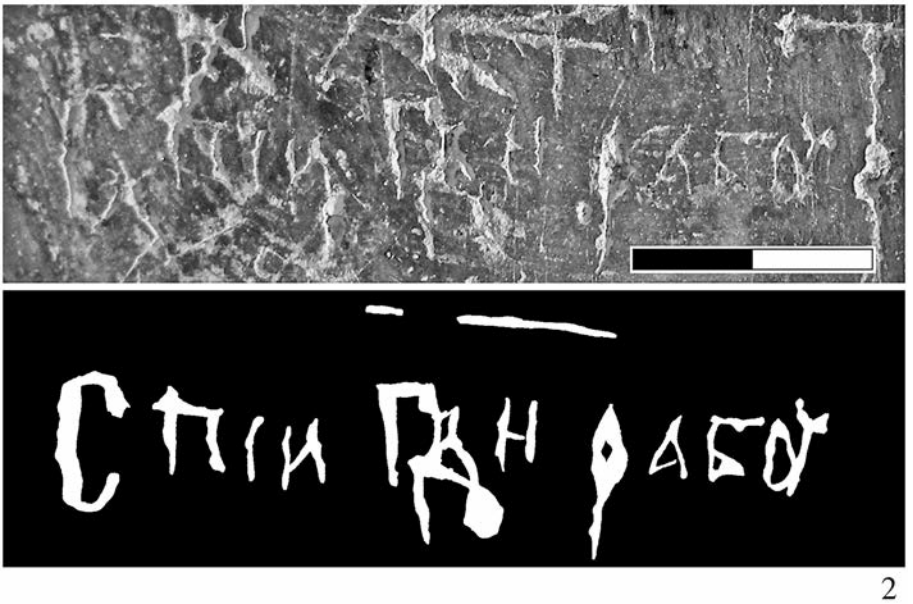

2

Таблиця LXXV

Фото та прорис графіті: **1** – № 301, **2** – № 302.

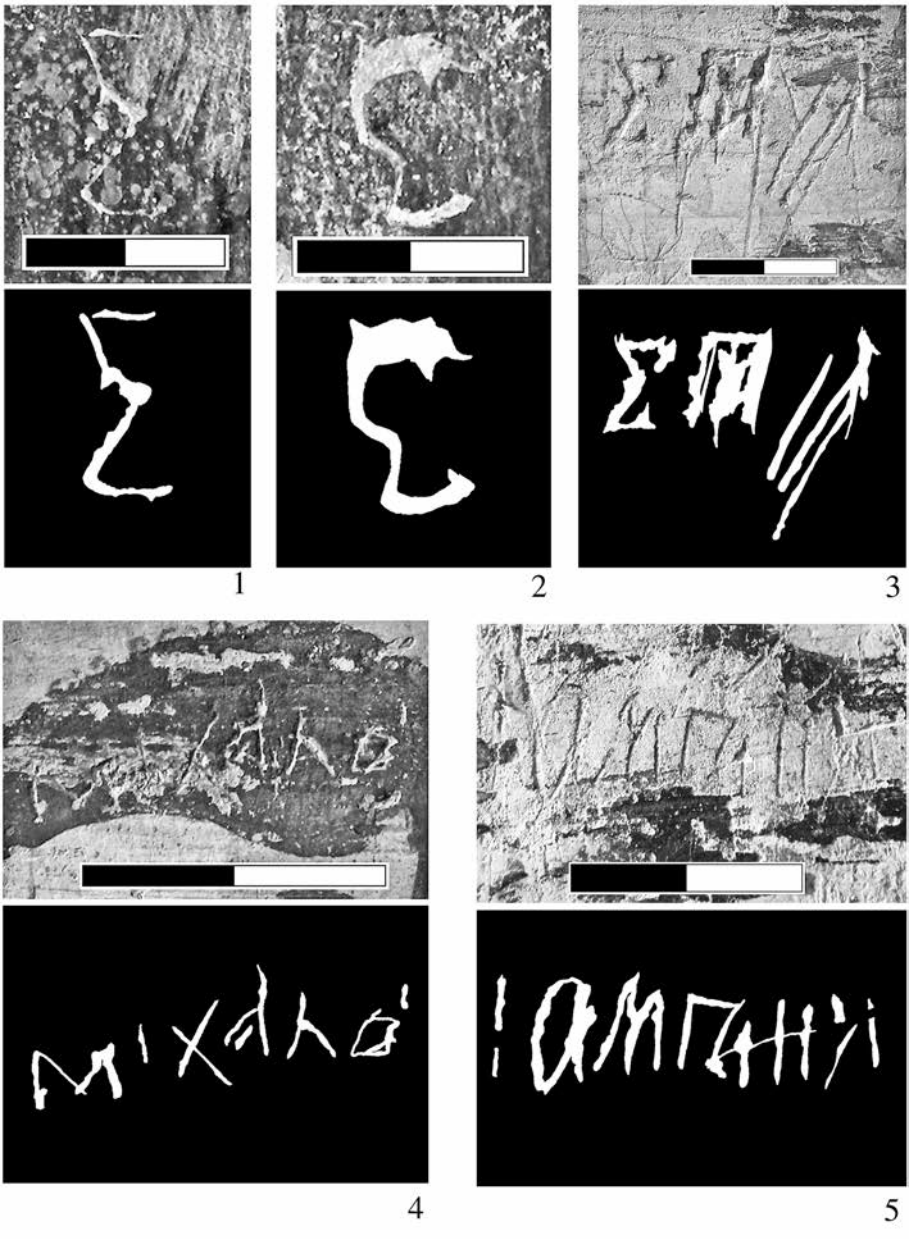

Таблиця LXXVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 303, **2** – № 304, **3** – № 305, **4** – № 306, **5** – № 307.

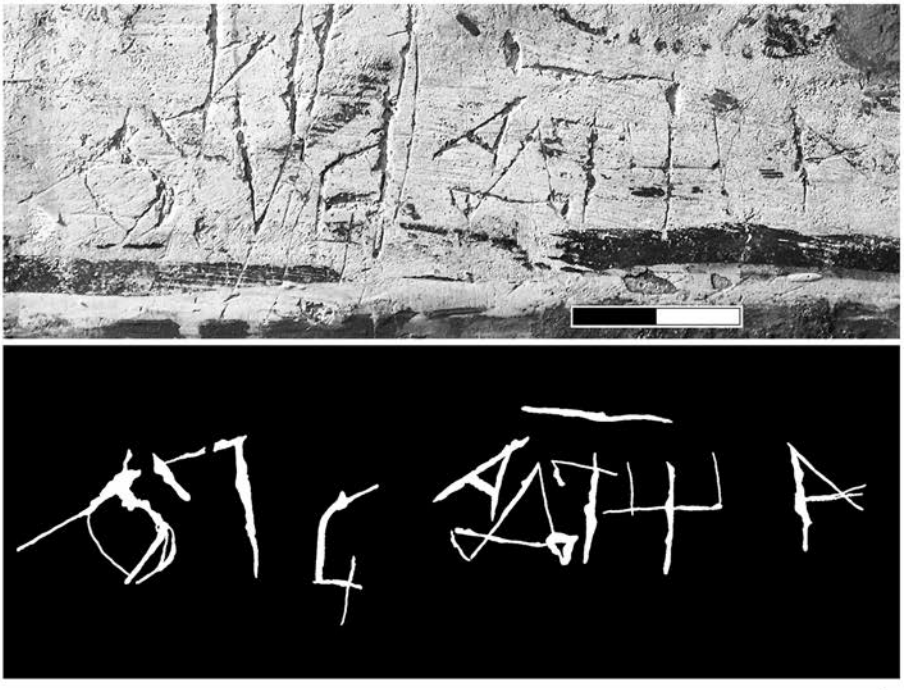

1

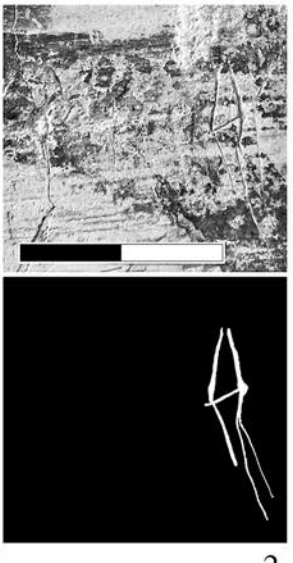

2

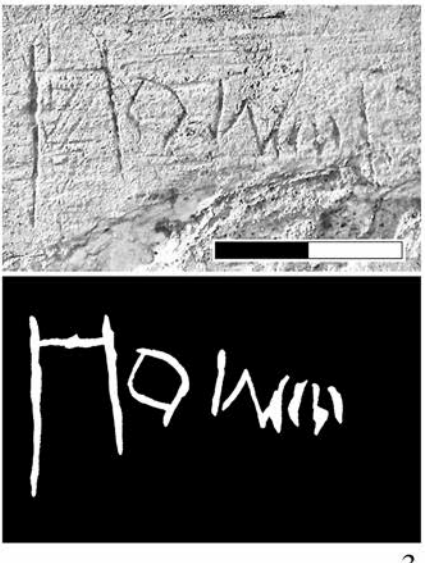

3

Таблиця LXXVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 308, **2** – № 309, **3** – № 310.

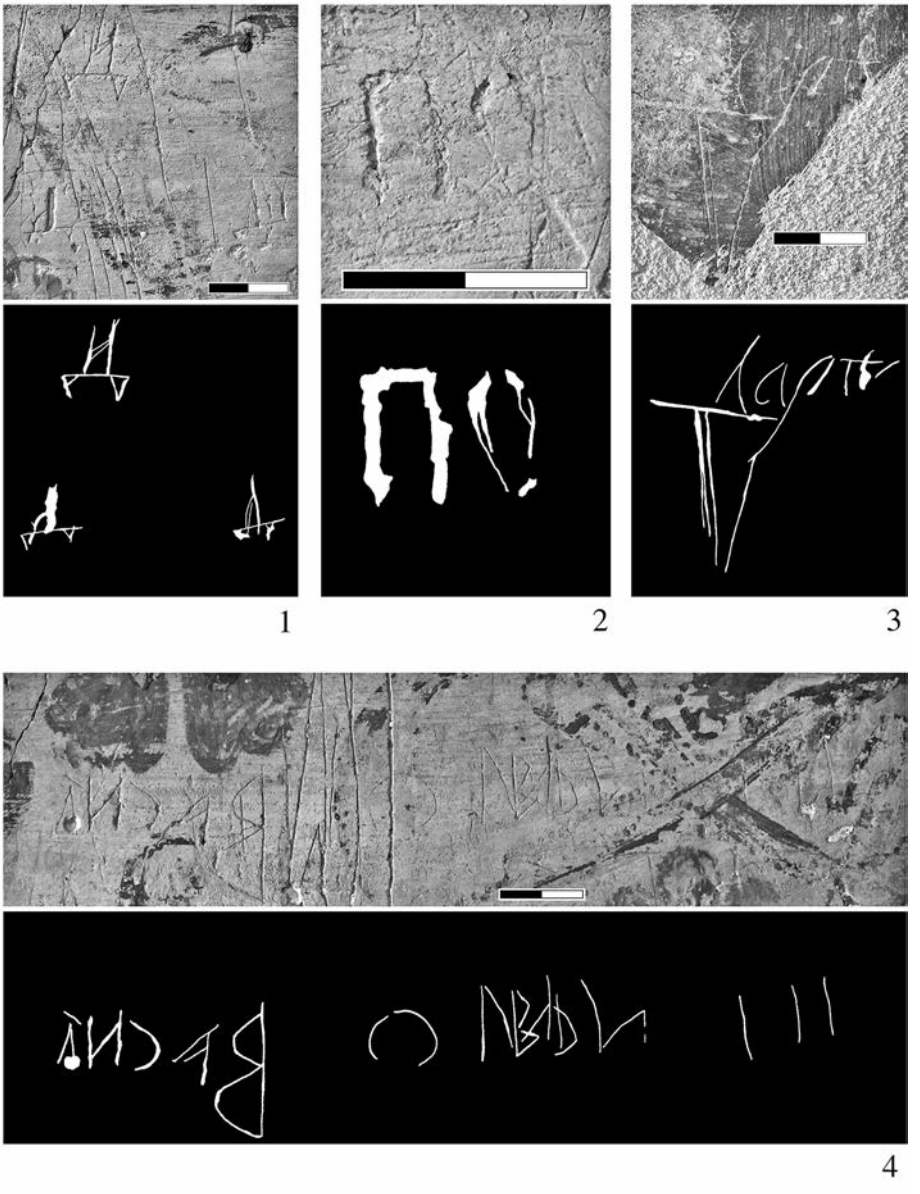

Таблиця LXXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 311, **2** – № 312, **3** – № 313, **4** – № 314.

Таблиця LXXIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 315, **2** – № 316, **3** – № 317, **4** – № 318.

1

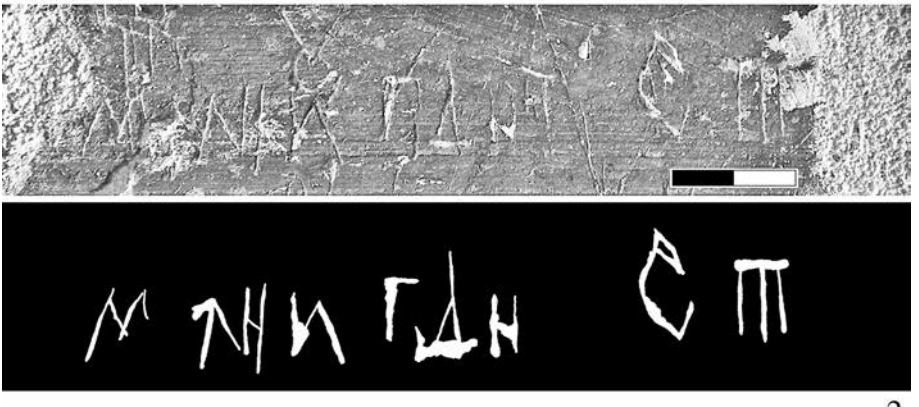

2

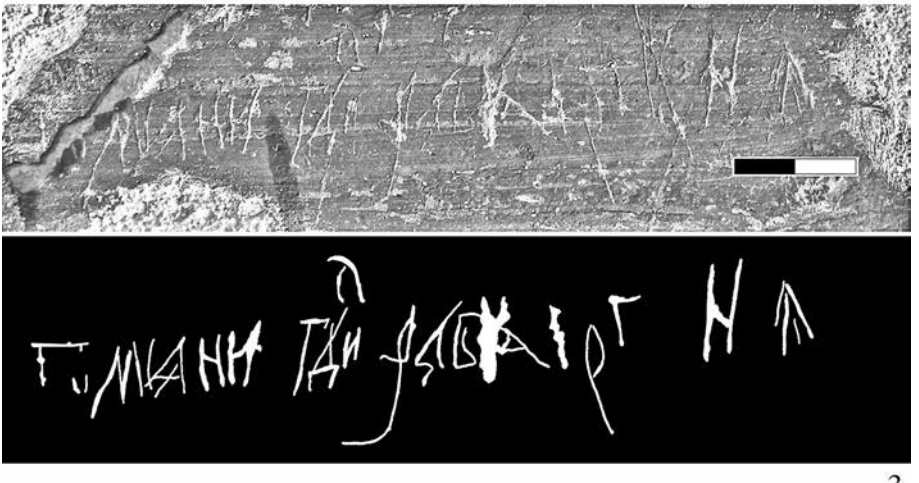

3

Таблиця LXXX

Фото та прорис графіті: **1** – № 319, **2** – № 320, **3** – № 321.

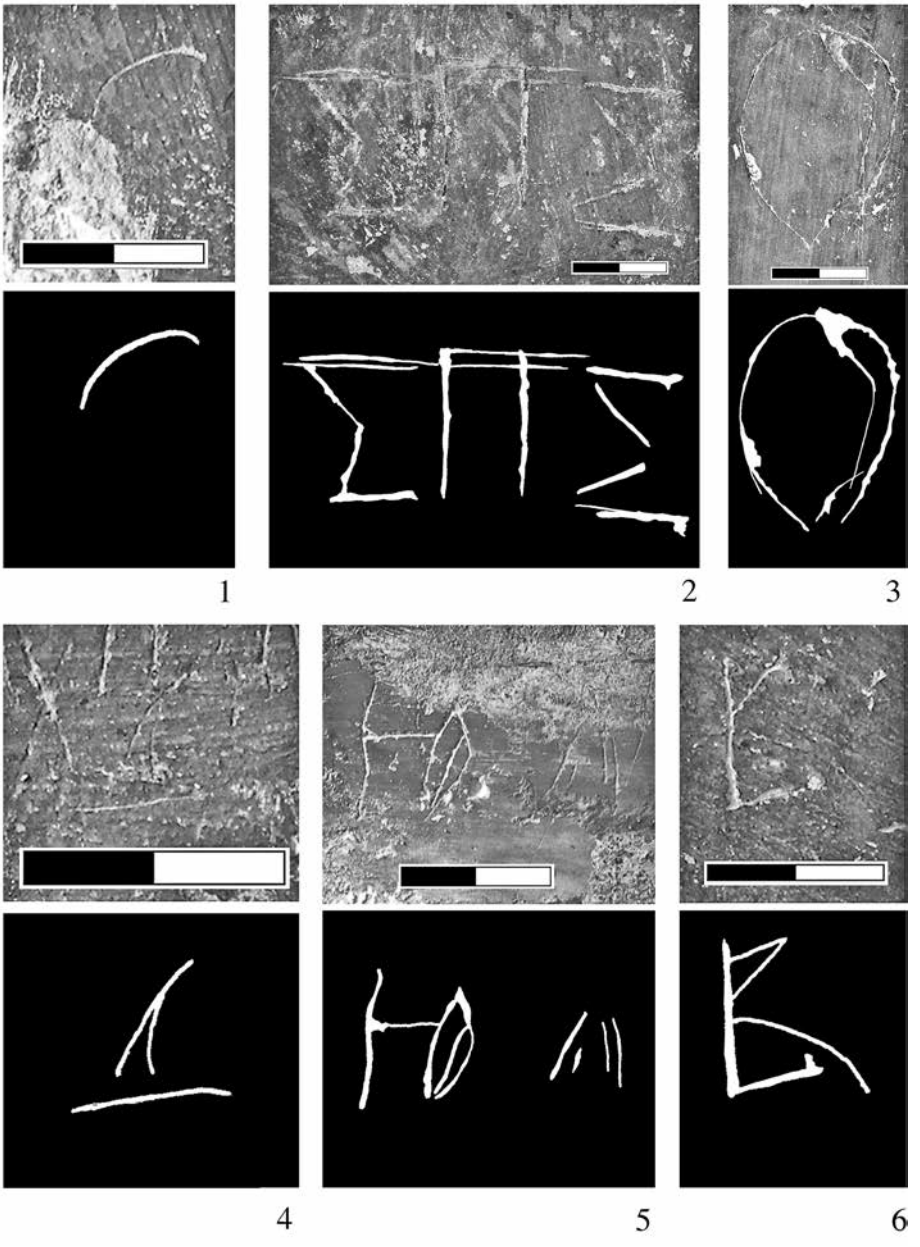

Таблиця LXXXI

Фото та прорис графіті: **1** – № 322, **2** – № 323, **3** – № 324, **4** – № 325, **5** – № 326, **6** – № 327.

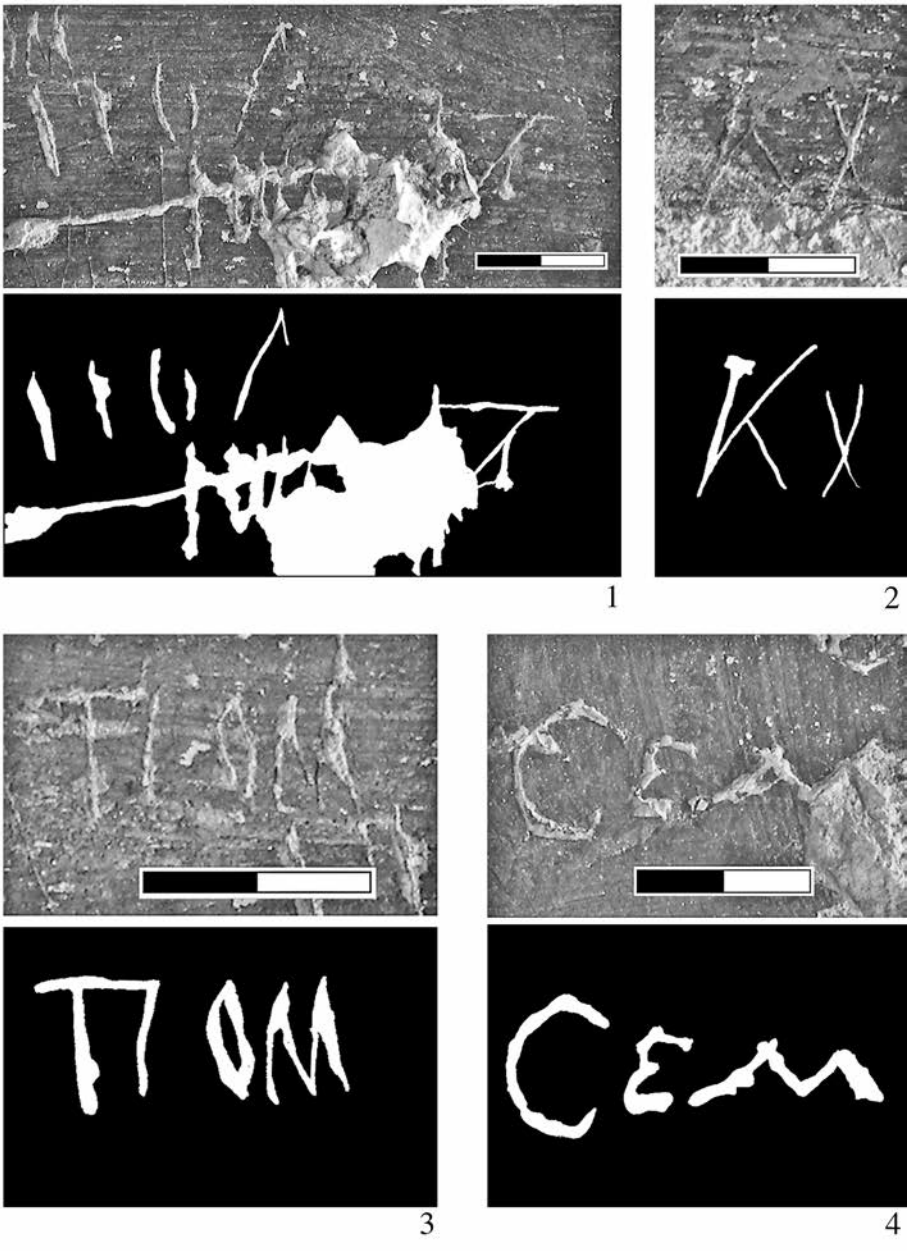

Таблиця LXXXII

Фото та прорис графіті: **1** – № 328, **2** – № 329, **3** – № 330, **4** – № 331.

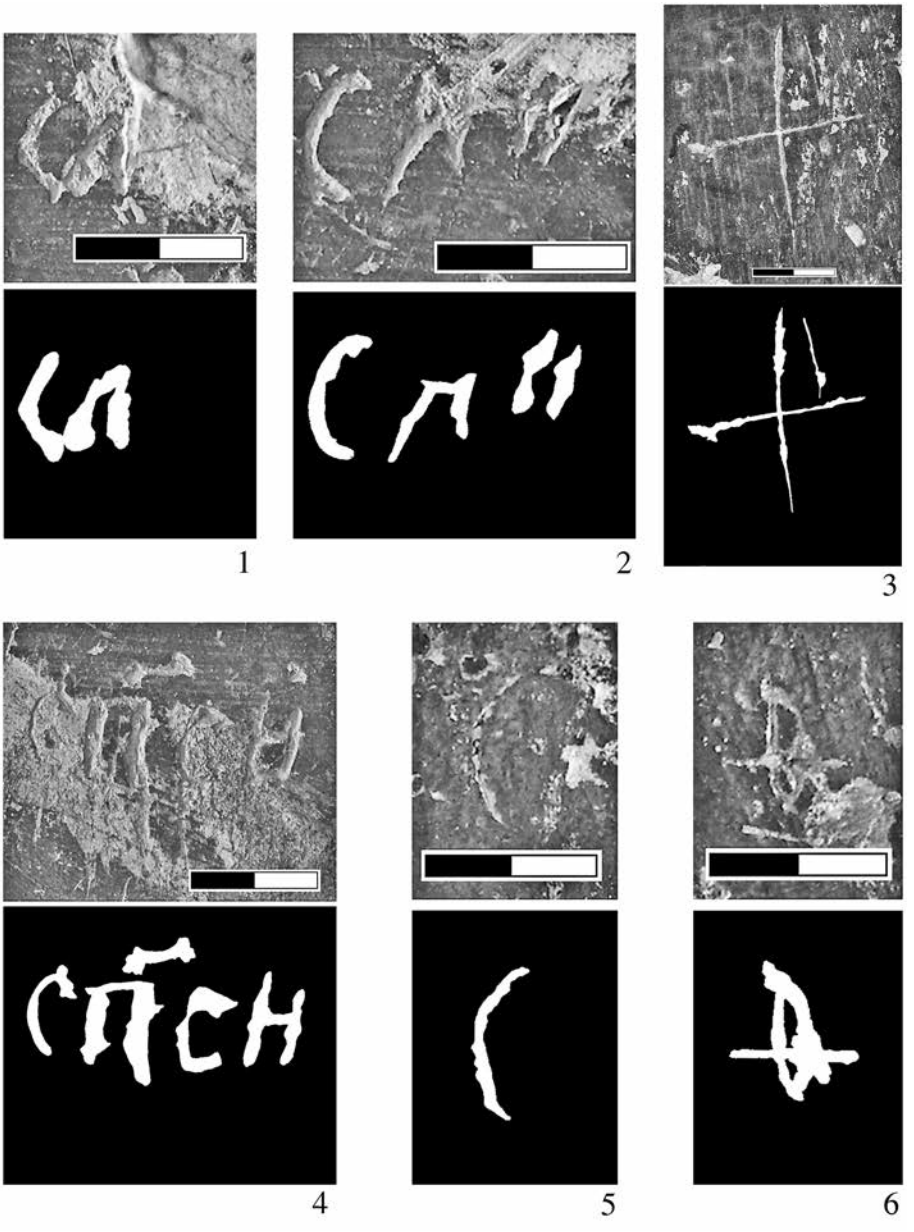

Таблиця LXXXIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 332, **2** – № 333, **3** – № 334, **4** – № 335, **5** – № 336, **6** – № 337.

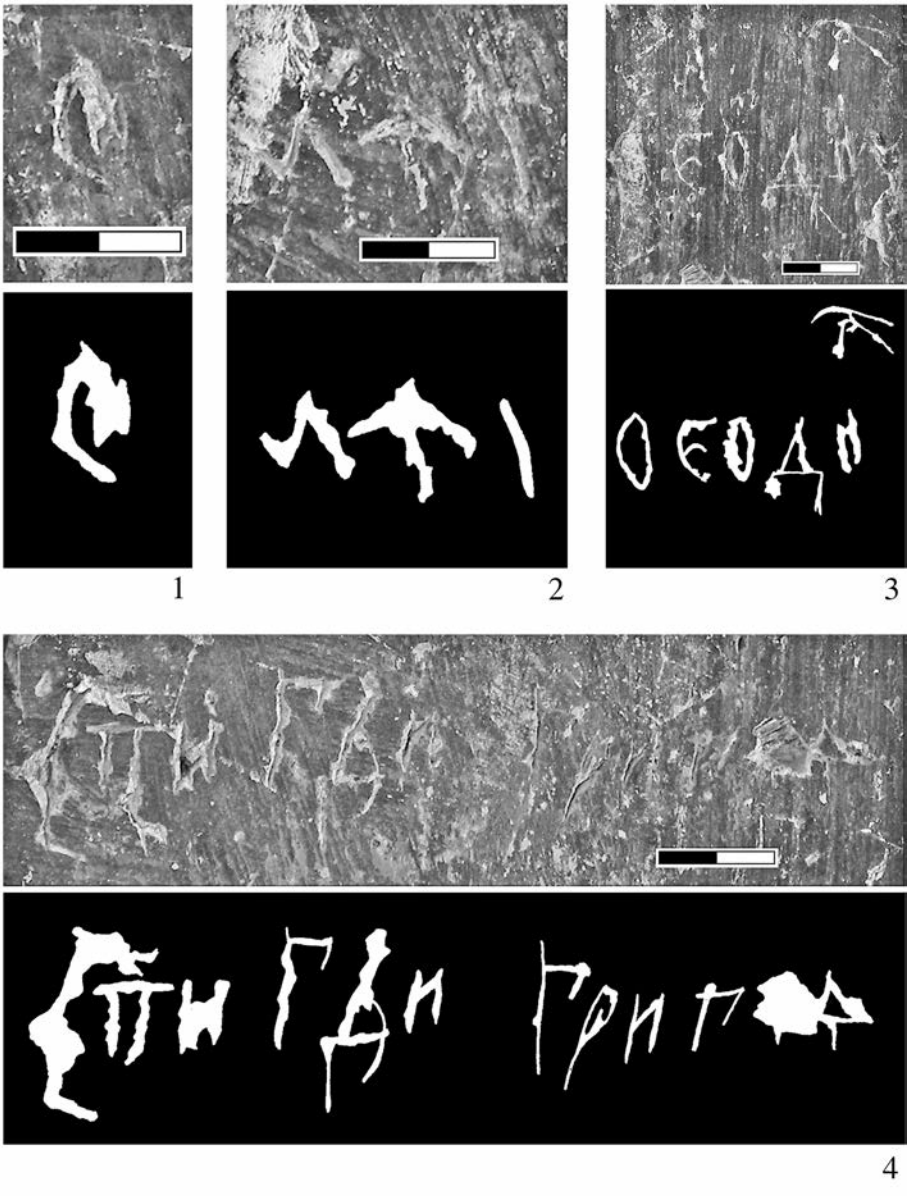

Таблиця LXXXIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 338, **2** – № 339, **3** – № 340, **4** – № 341.

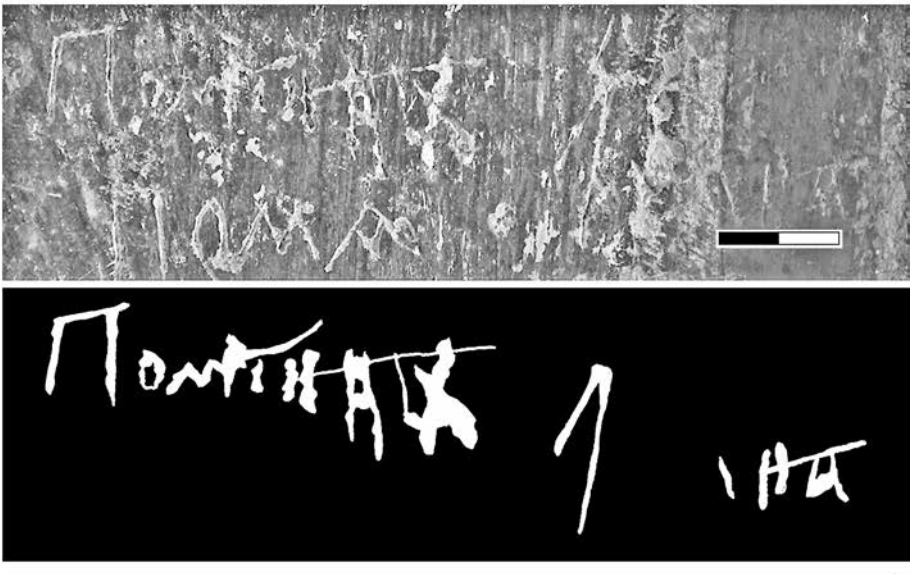

1

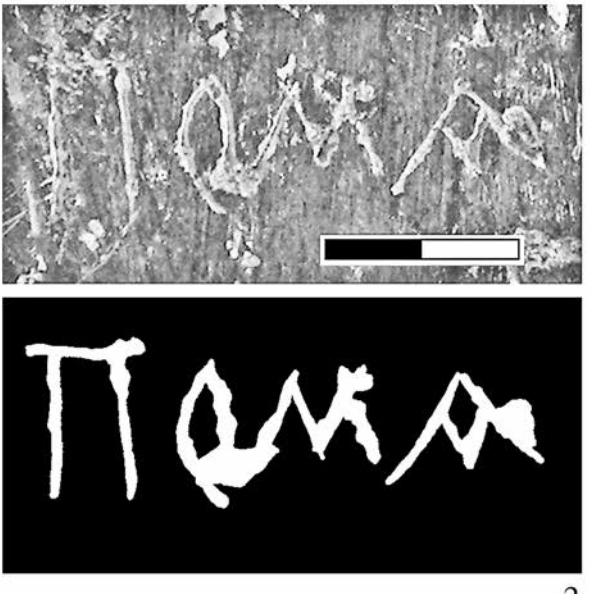

2

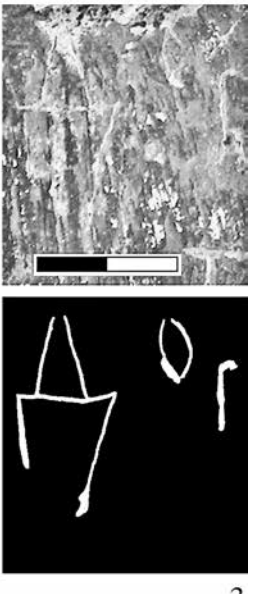

3

Таблиця LXXXV

Фото та прорис графіті: **1** – № 342, **2** – № 343, **3** – № 344.

1

2

Таблиця LXXXVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 345, **2** – № 346.

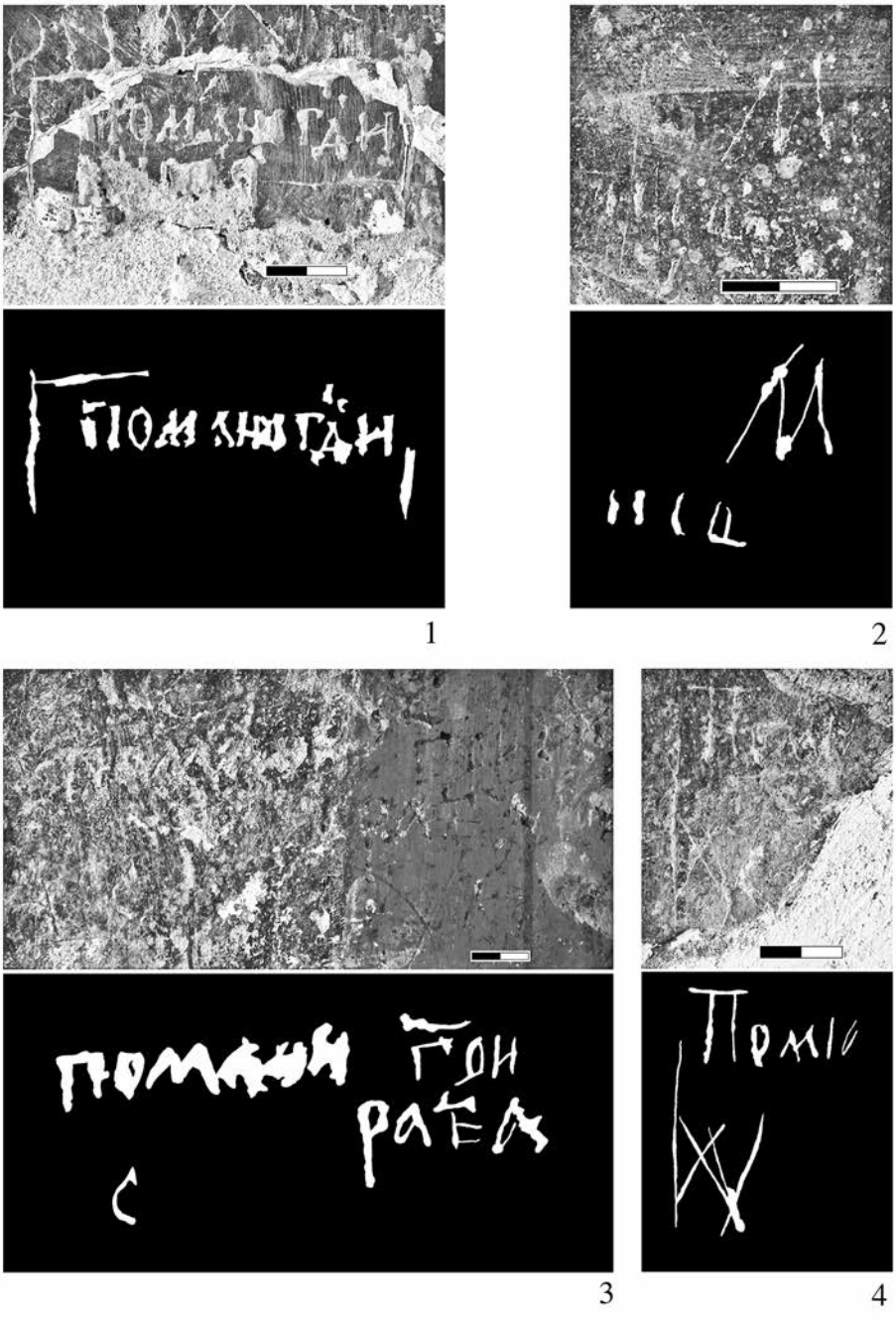

Таблиця LXXXVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 347, **2** – № 348, **3** – № 349, **4** – № 350.

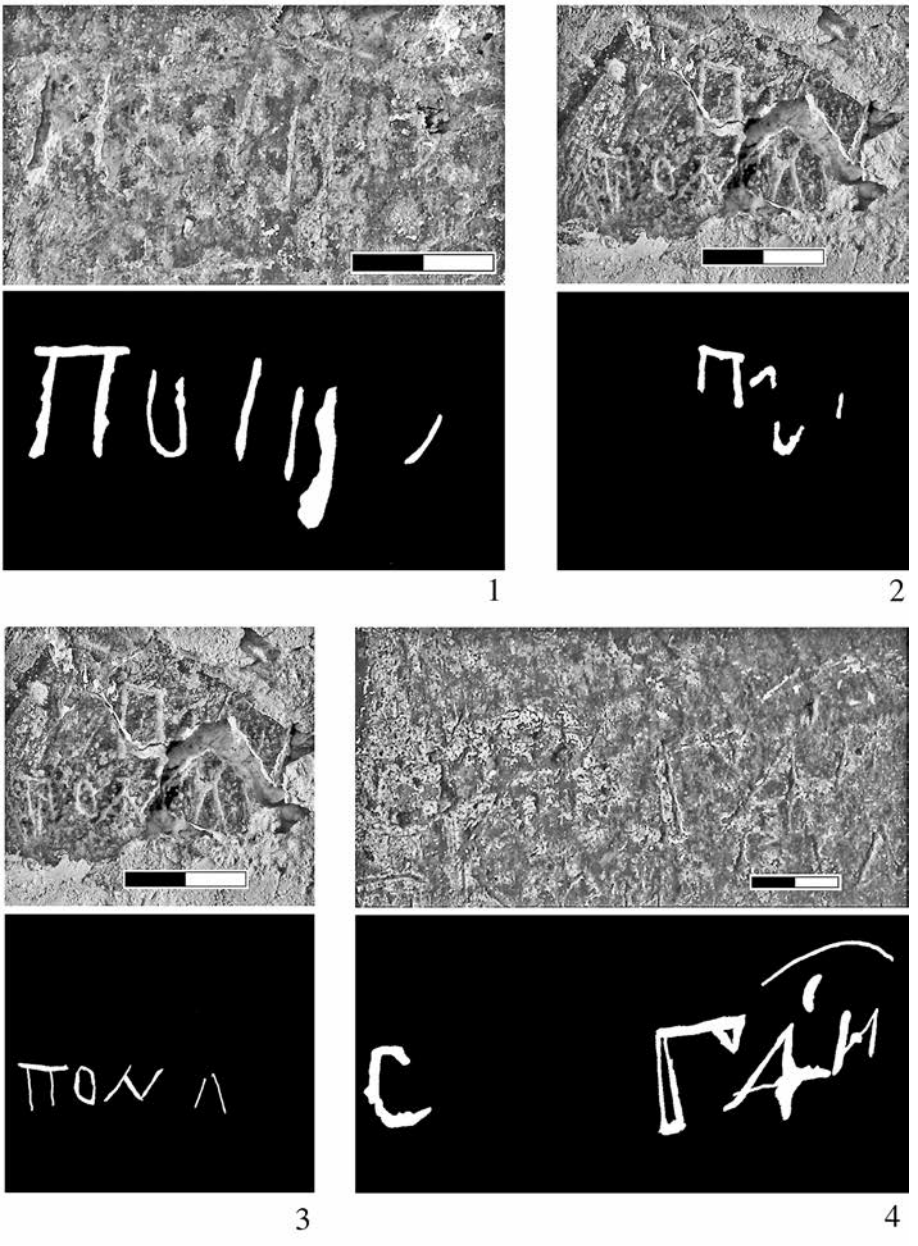

Таблиця LXXXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 351, **2** – № 352, **3** – № 353, **4** – № 354.

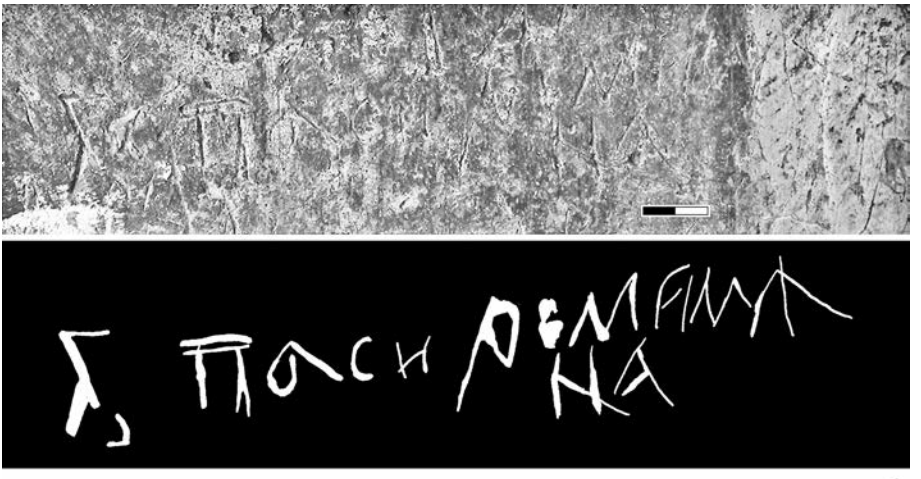

1

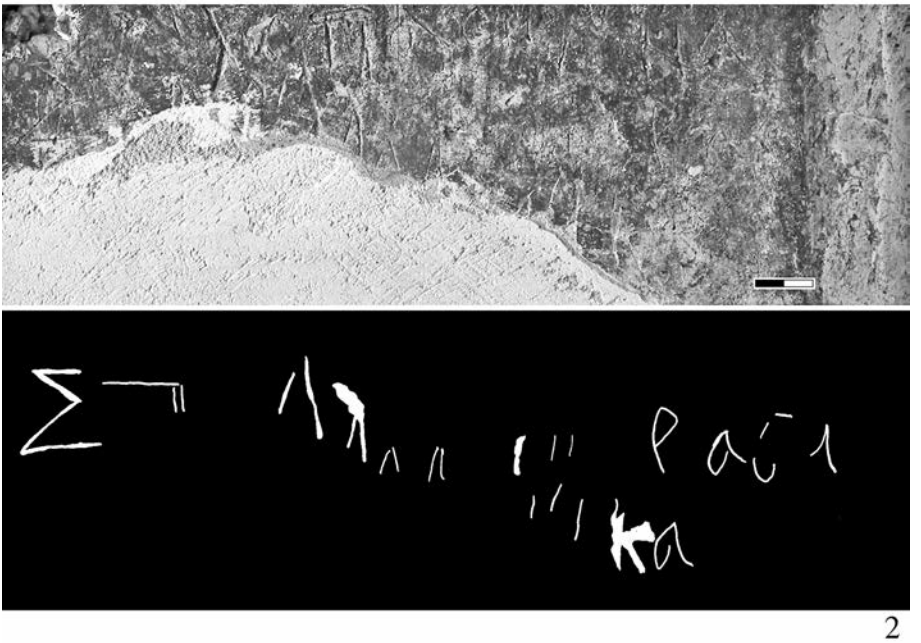

2

Таблиця LXXXIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 355 та 355а, **2** – № 356.

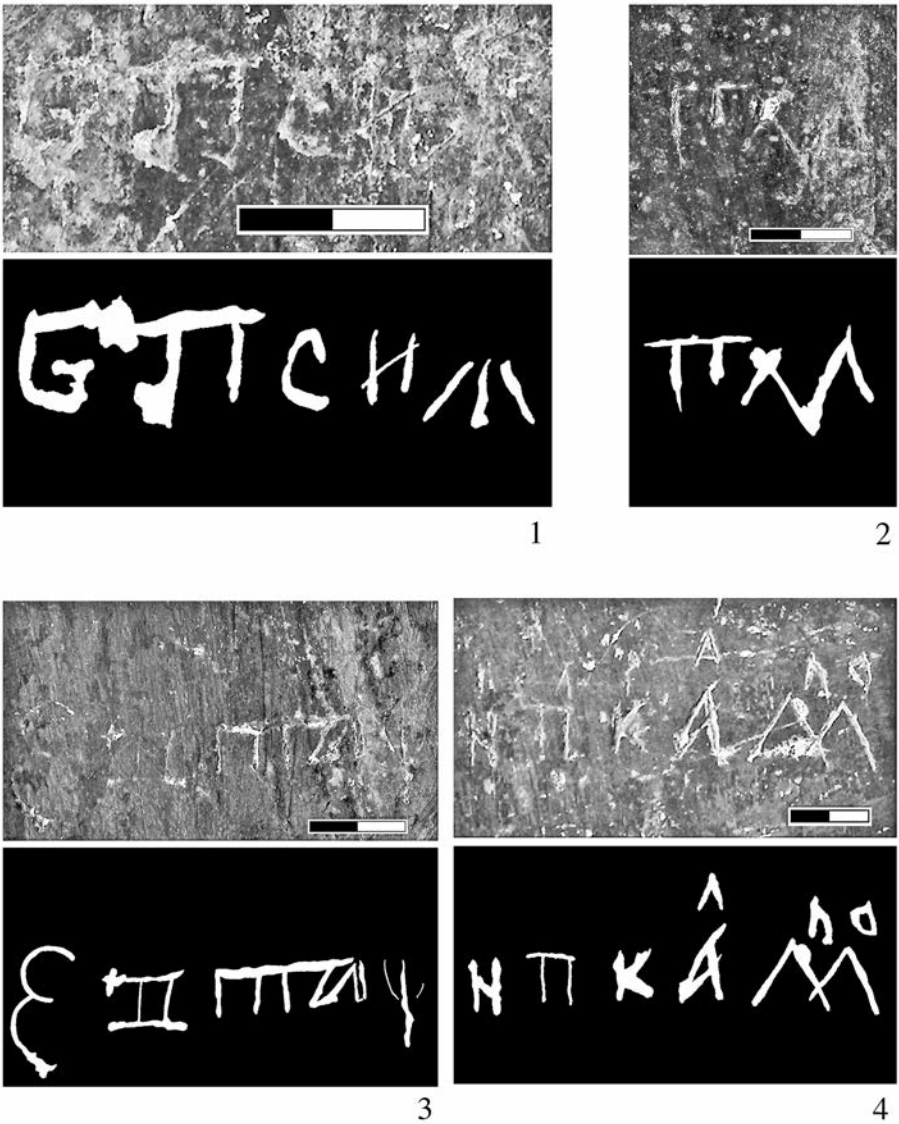

Таблиця XC

Фото та прорис графіті: **1** – № 357, **2** – № 358, **3** – № 359, **4** – № 360.

1

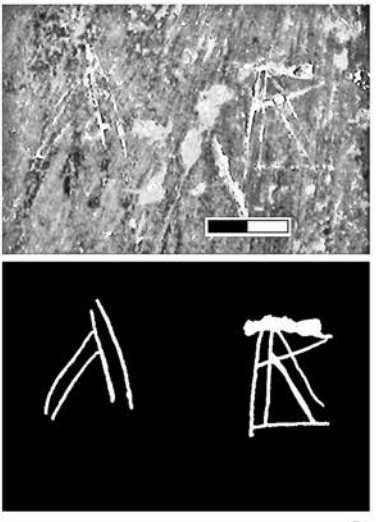

2

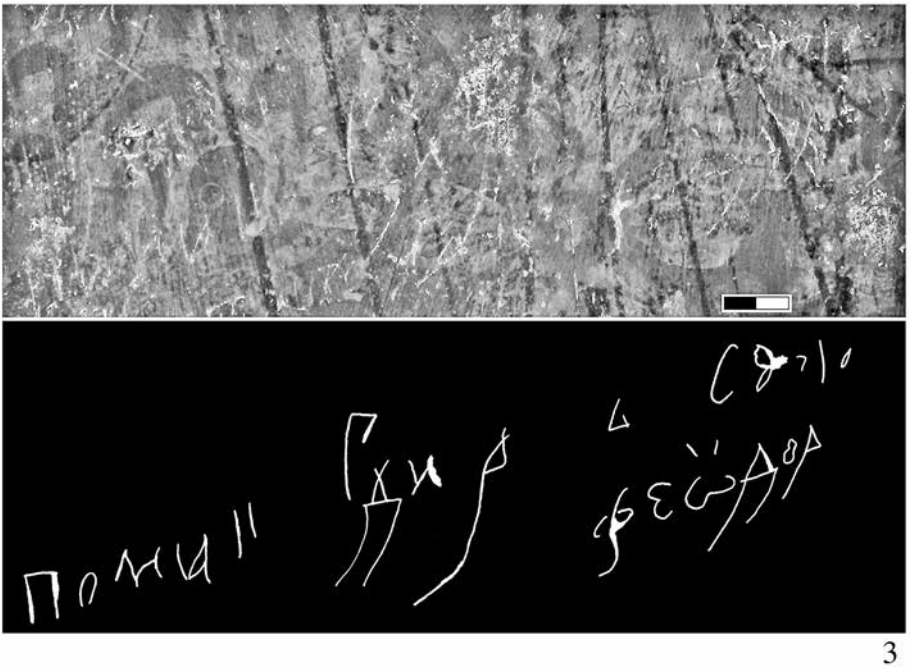

3

Таблиця XCI

Фото та прорис графіті: **1** – № 361, **2** – № 362, **3** – № 363.

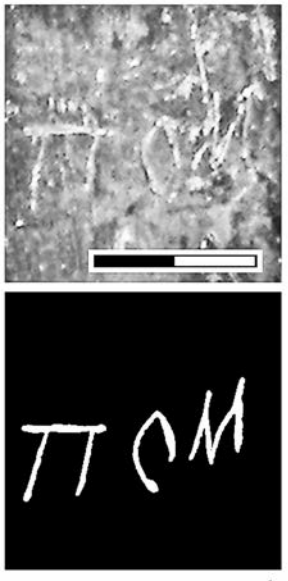

1

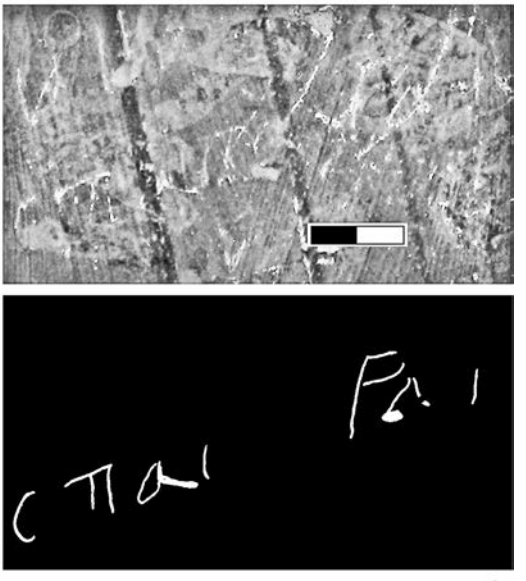

2

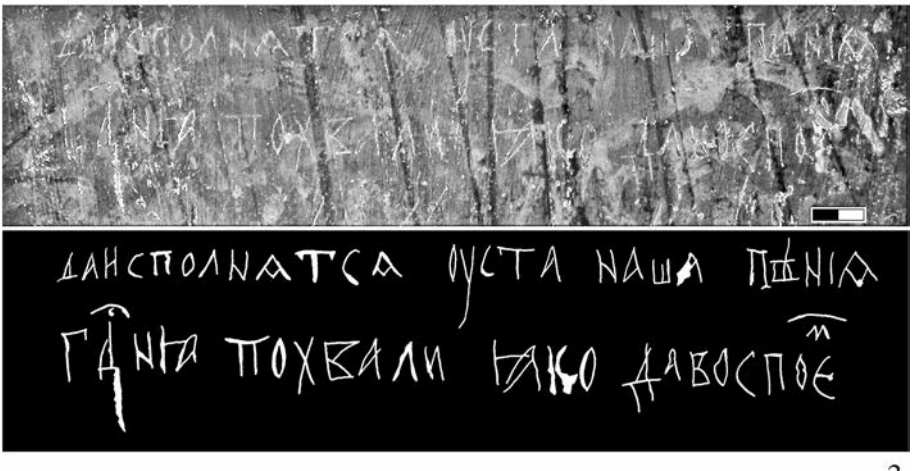

3

Таблиця XCII

Фото та прорис графіті: **1** – № 364, **2** – № 365, **3** – № 366.

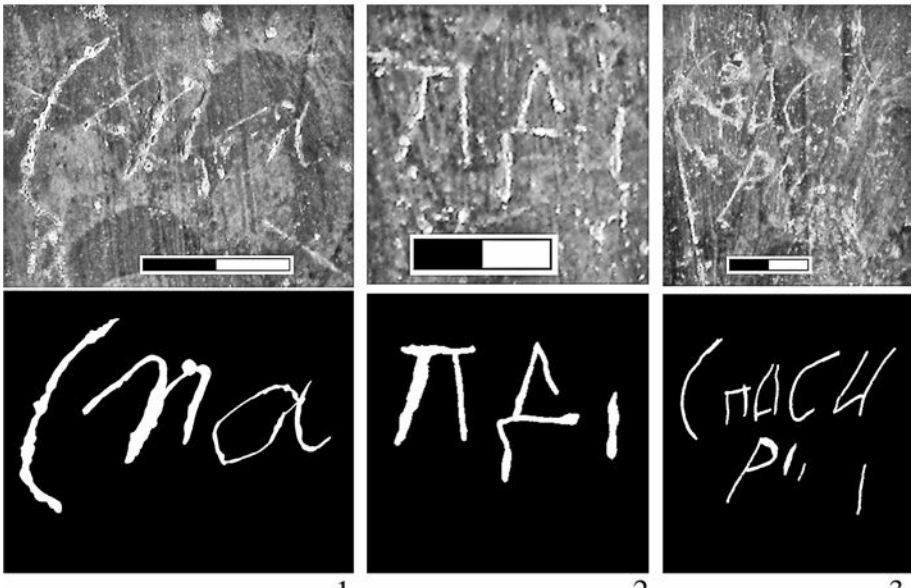

1 2 3

4

Таблиця XCIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 367, **2** – № 368, **3** – № 369, **4** – № 370.

1

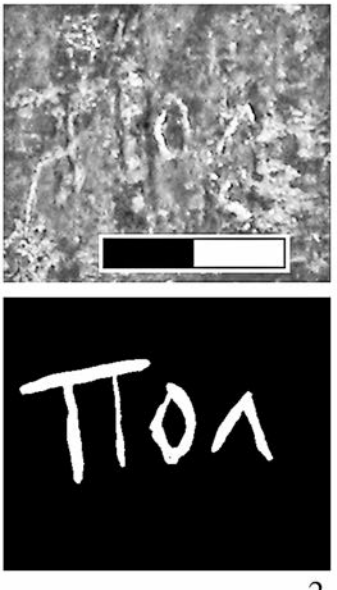

2

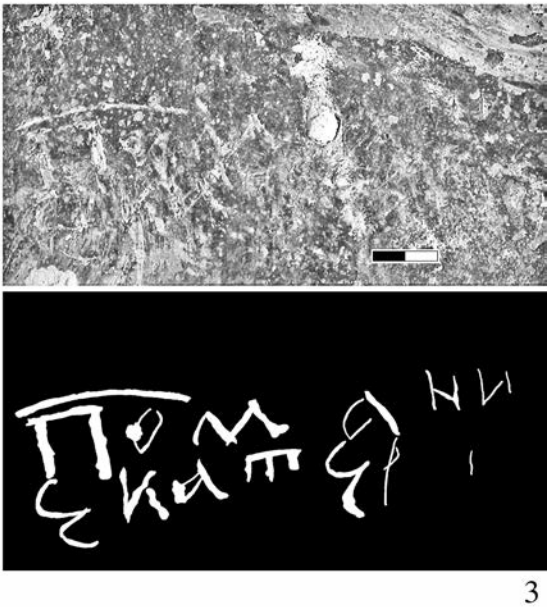

3

Таблиця XCIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 371, **2** – № 372, **3** – № 373.

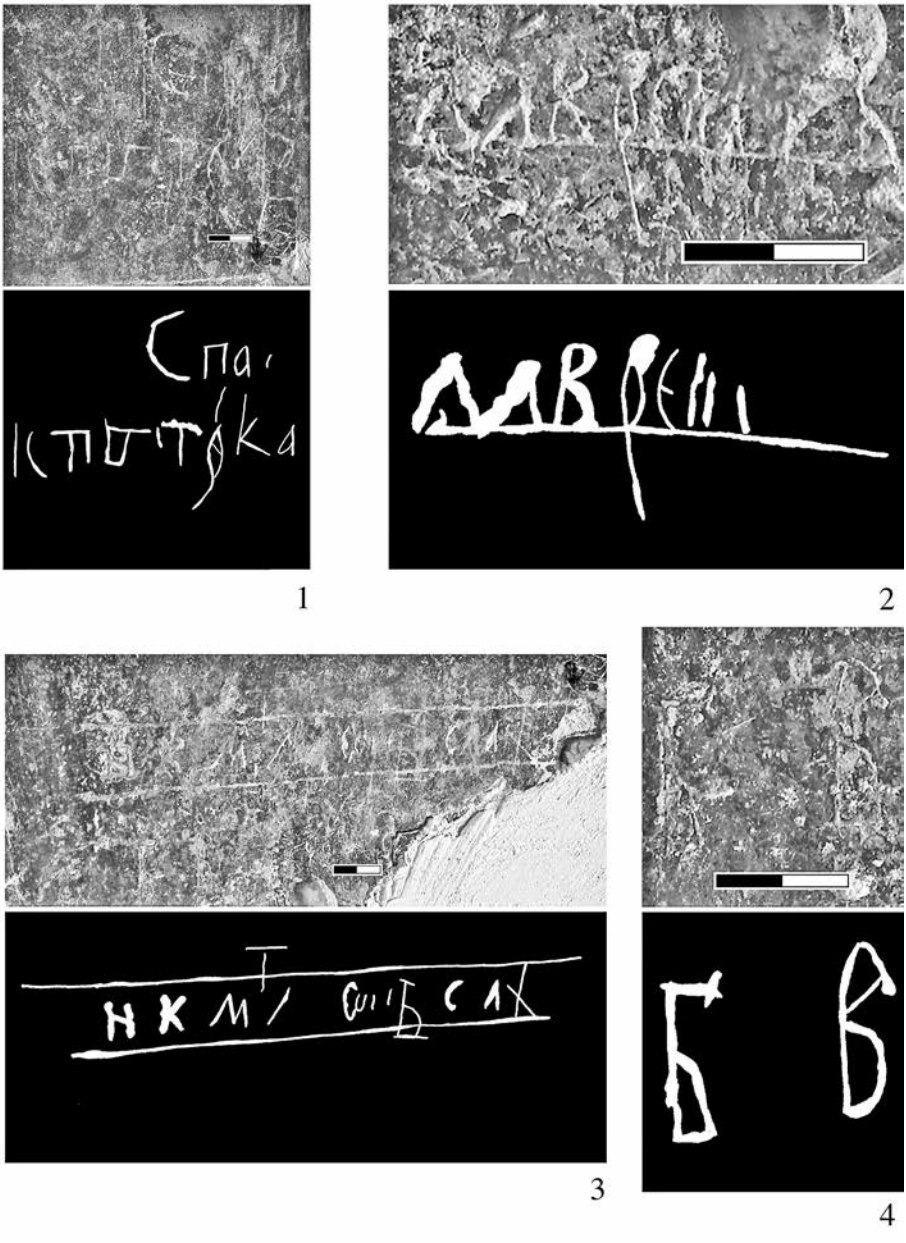

Таблиця XCV

Фото та прорис графіті: **1** – № 374, **2** – № 375, **3** – № 376, **4** – № 377.

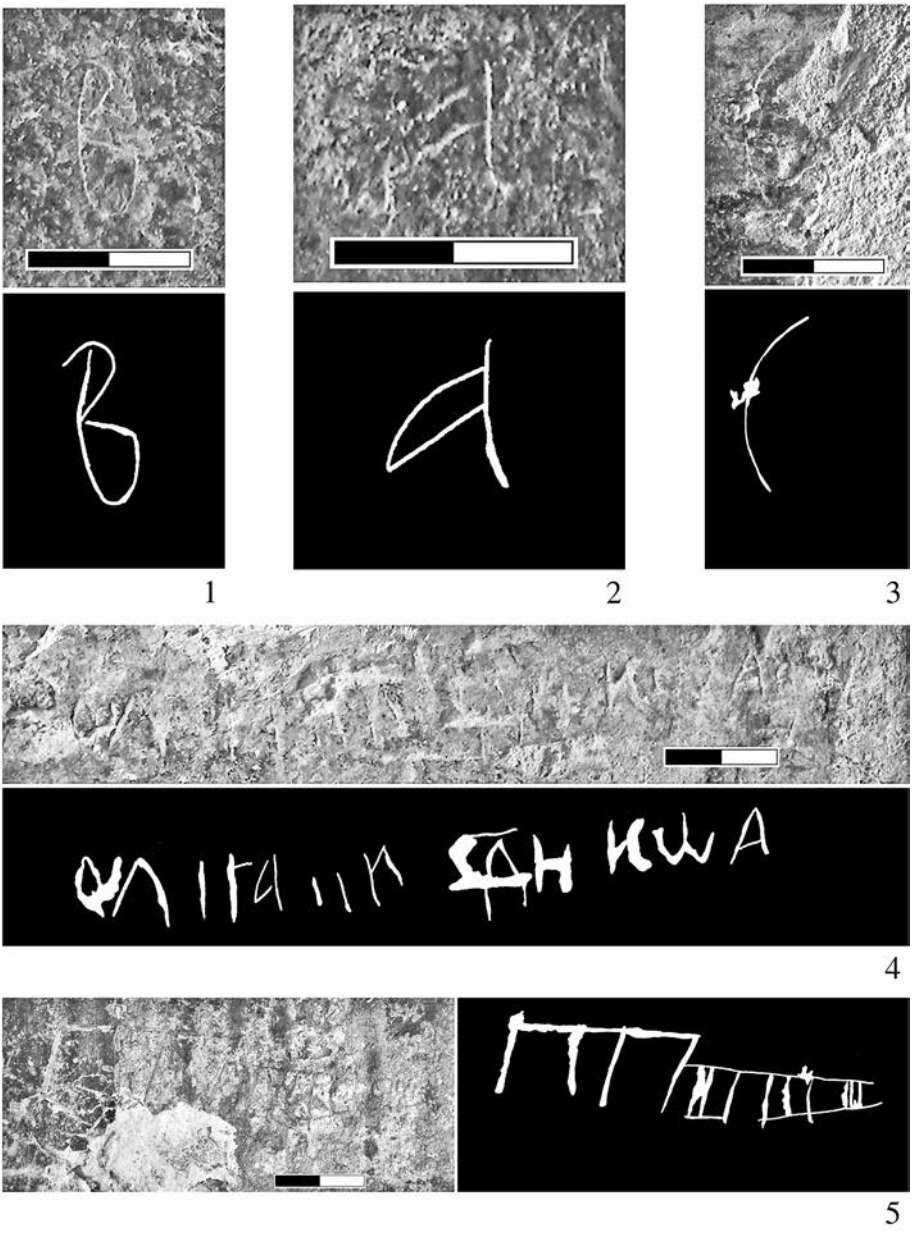

Таблиця XCVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 378, **2** – № 379, **3** – № 380, **4** – № 381, **5** – № 382.

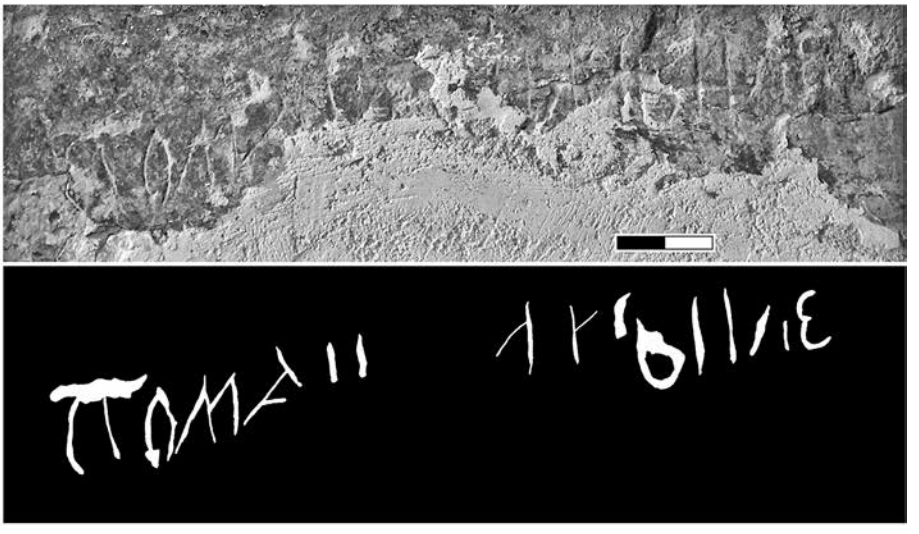

1

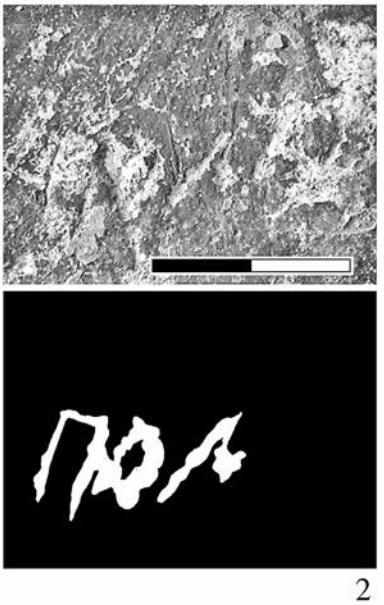

2

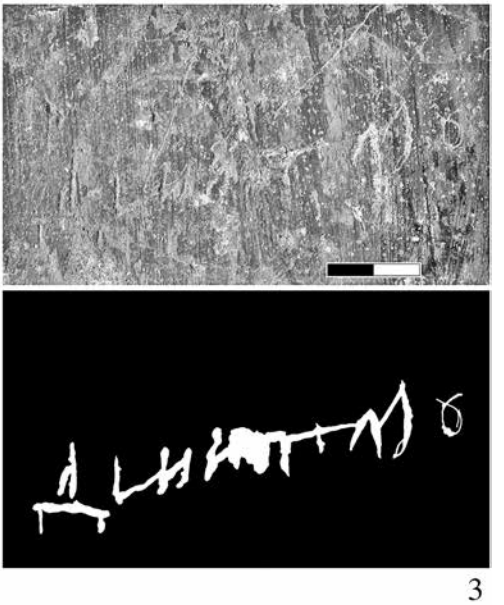

3

Таблиця XCVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 383, **2** – № 384, **3** – № 385.

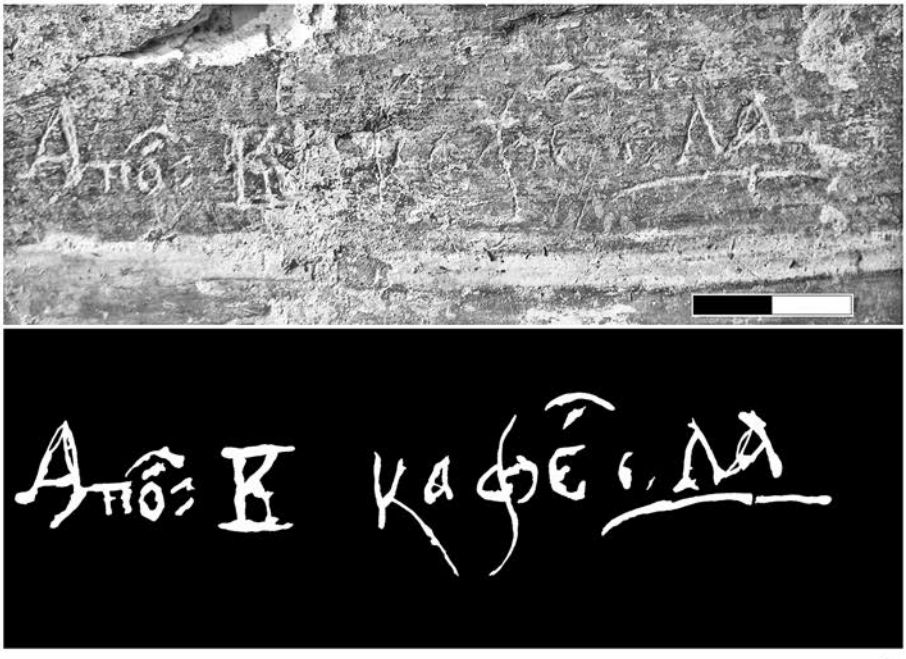

1

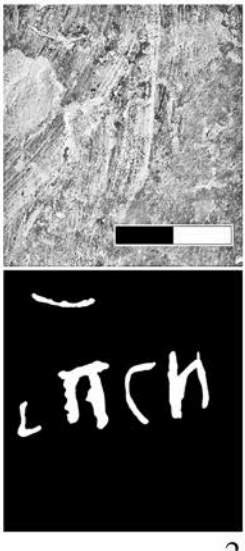

2

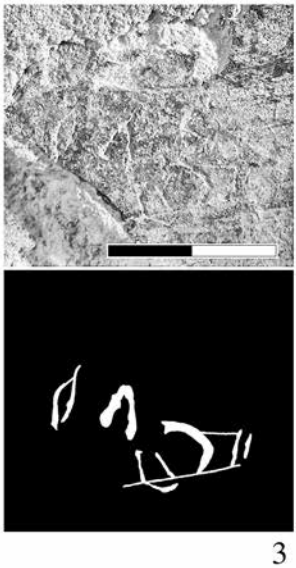

3

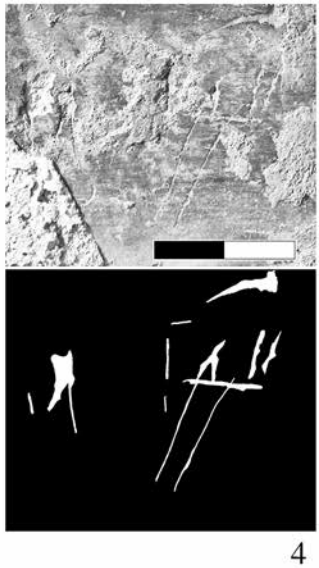

4

Таблиця XCVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 386, **2** – № 387, **3** – № 388, **4** – № 389.

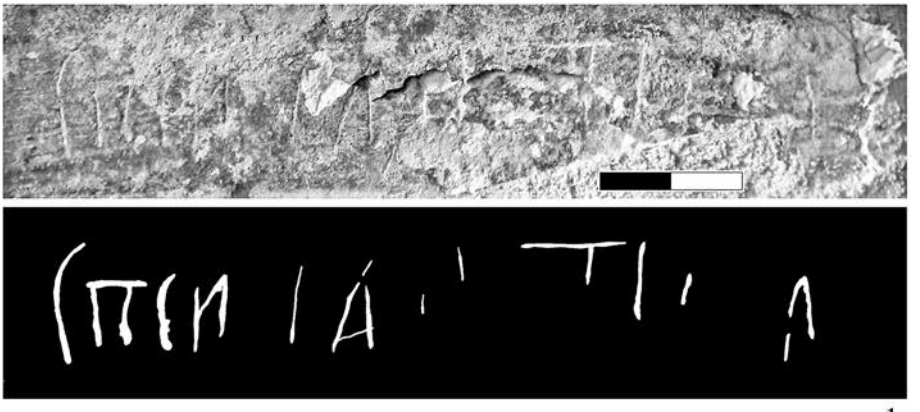

1

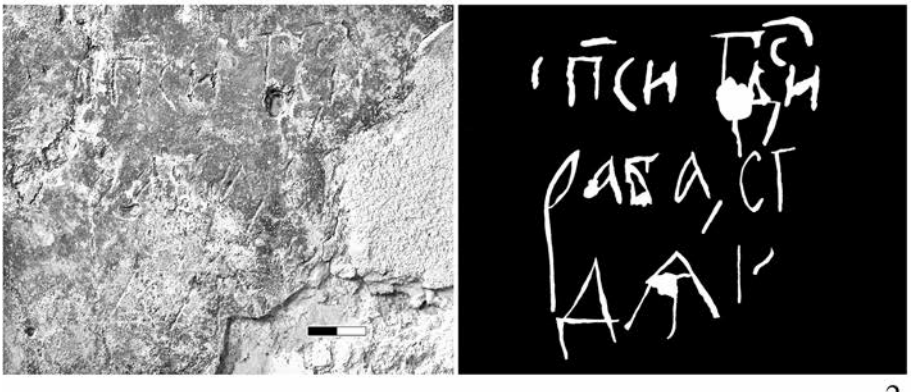

2

3

Таблиця XCIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 390, **2** – № 391, **3** – № 392.

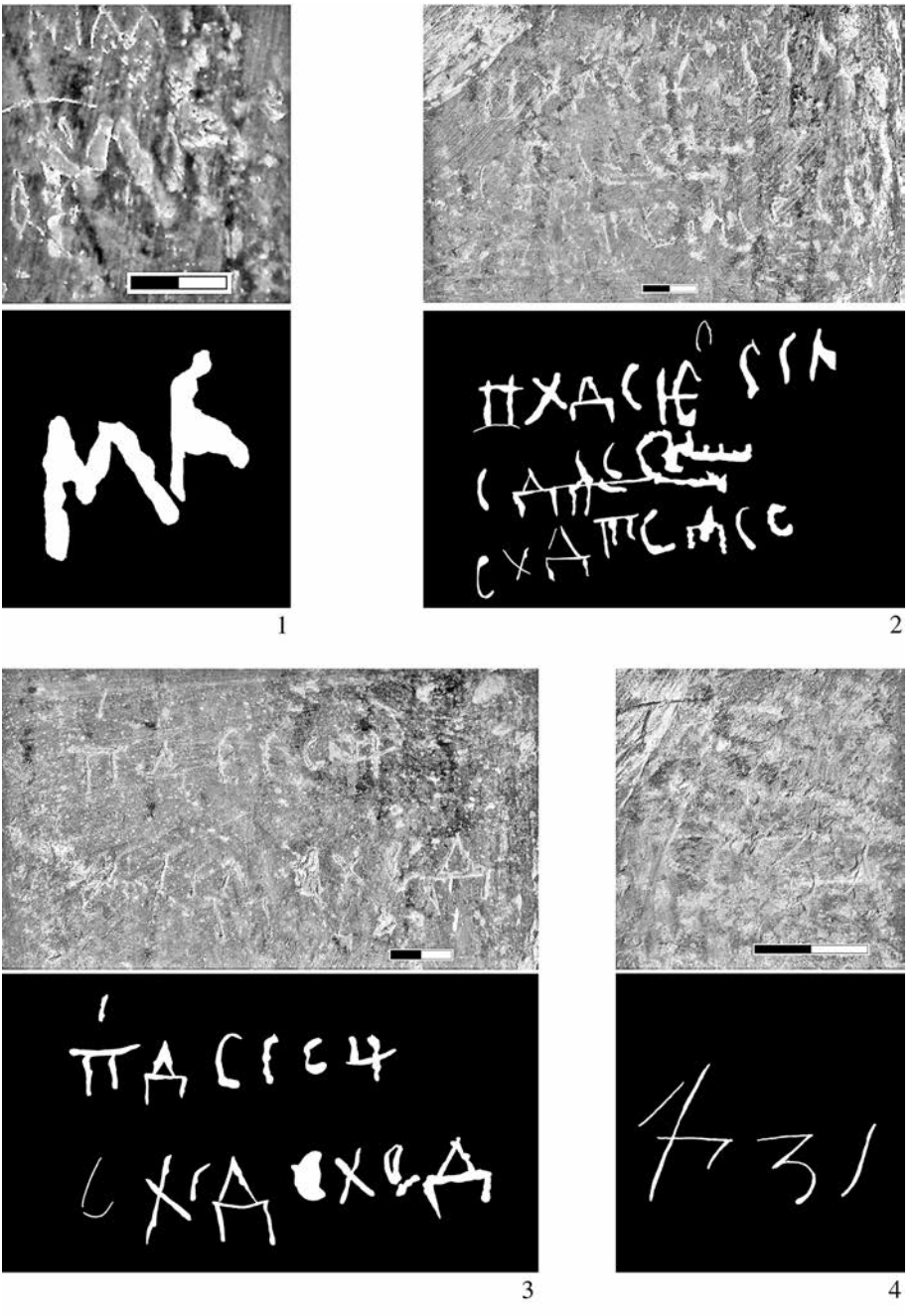

Таблиця С

Фото та прорис графіті: **1** – № 393, **2** – № 394, **3** – № 395, **4** – № 396.

1

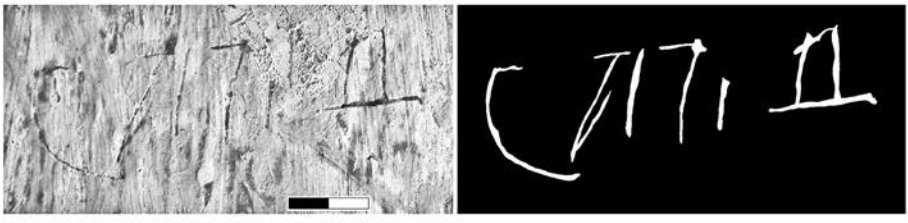

2

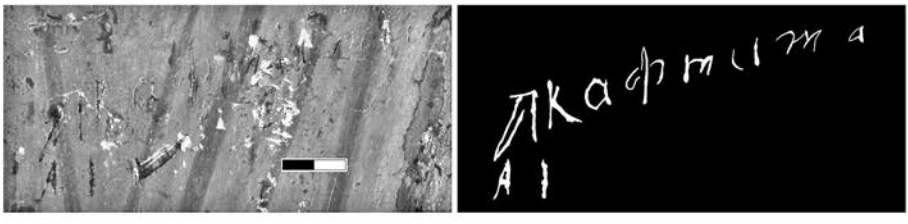

3

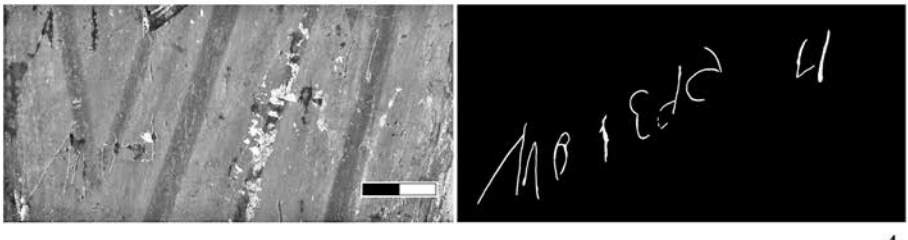

4

Таблиця CI

Фото та прорис графіті: **1** – № 397, **2** – № 398, **3** – № 399, **4** – № 400.

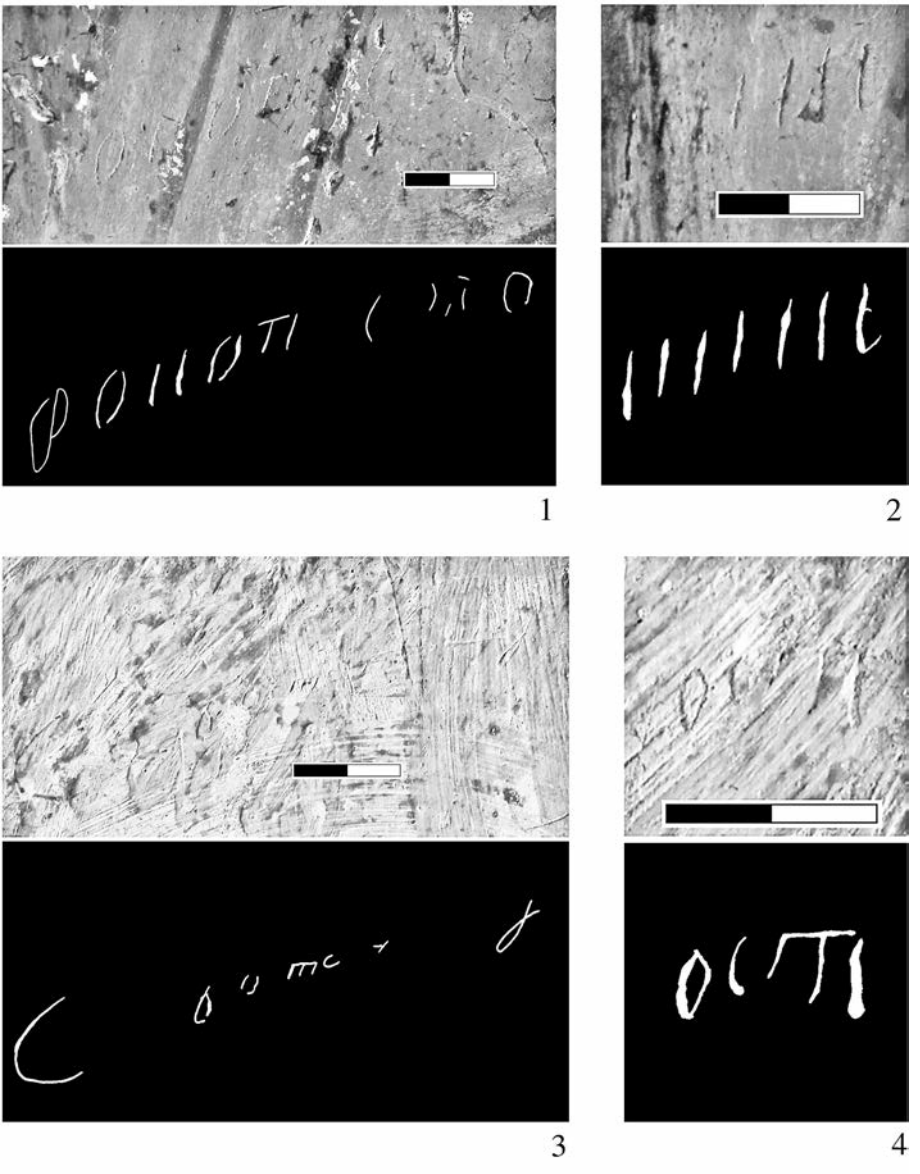

Таблиця CII

Фото та прорис графіті: **1** – № 401, **2** – № 402, **3** – № 403, **4** – № 404.

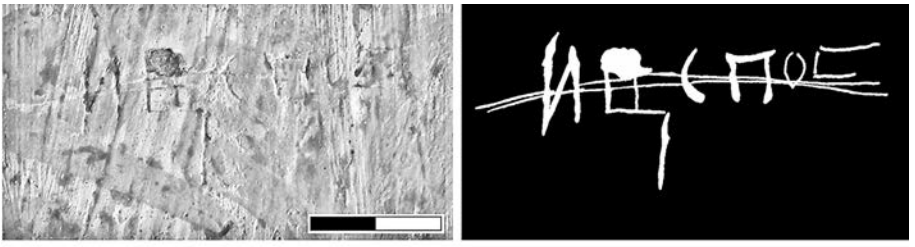

1

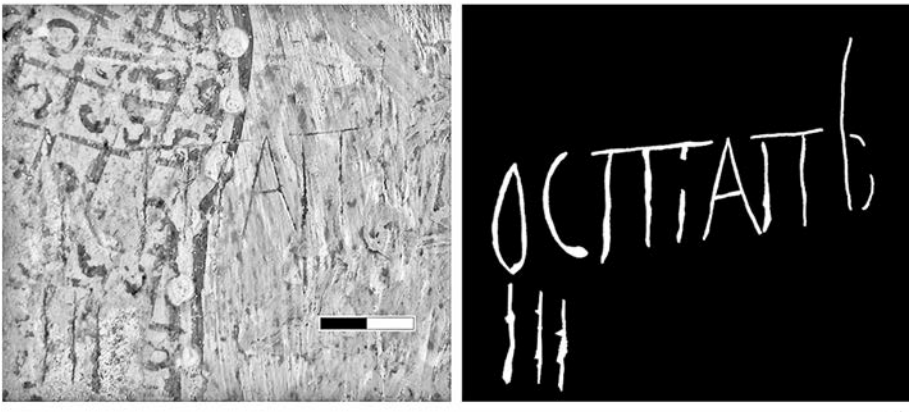

2

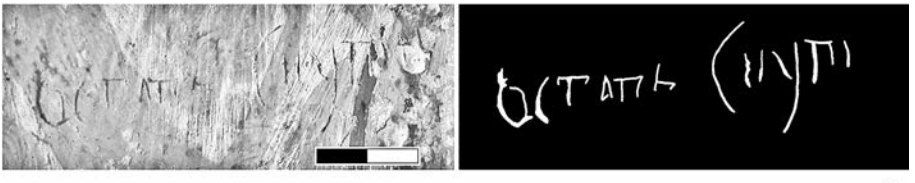

3

4

Таблиця CIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 405, **2** – № 406, **3** – № 407, **4** – № 408.

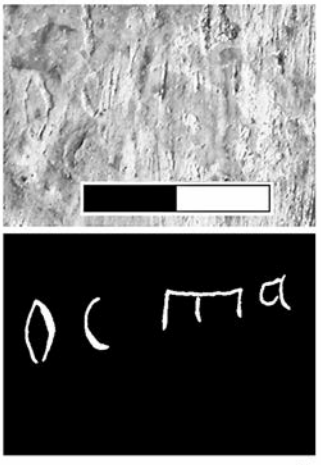

1

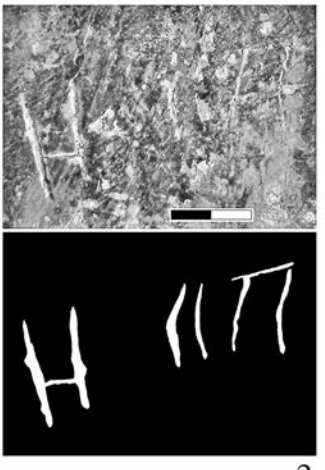

2

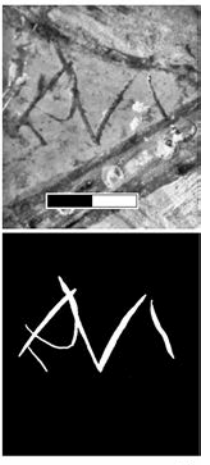

3

4

Таблиця CIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 409, **2** – № 410, **3** – № 411, **4** – № 412.

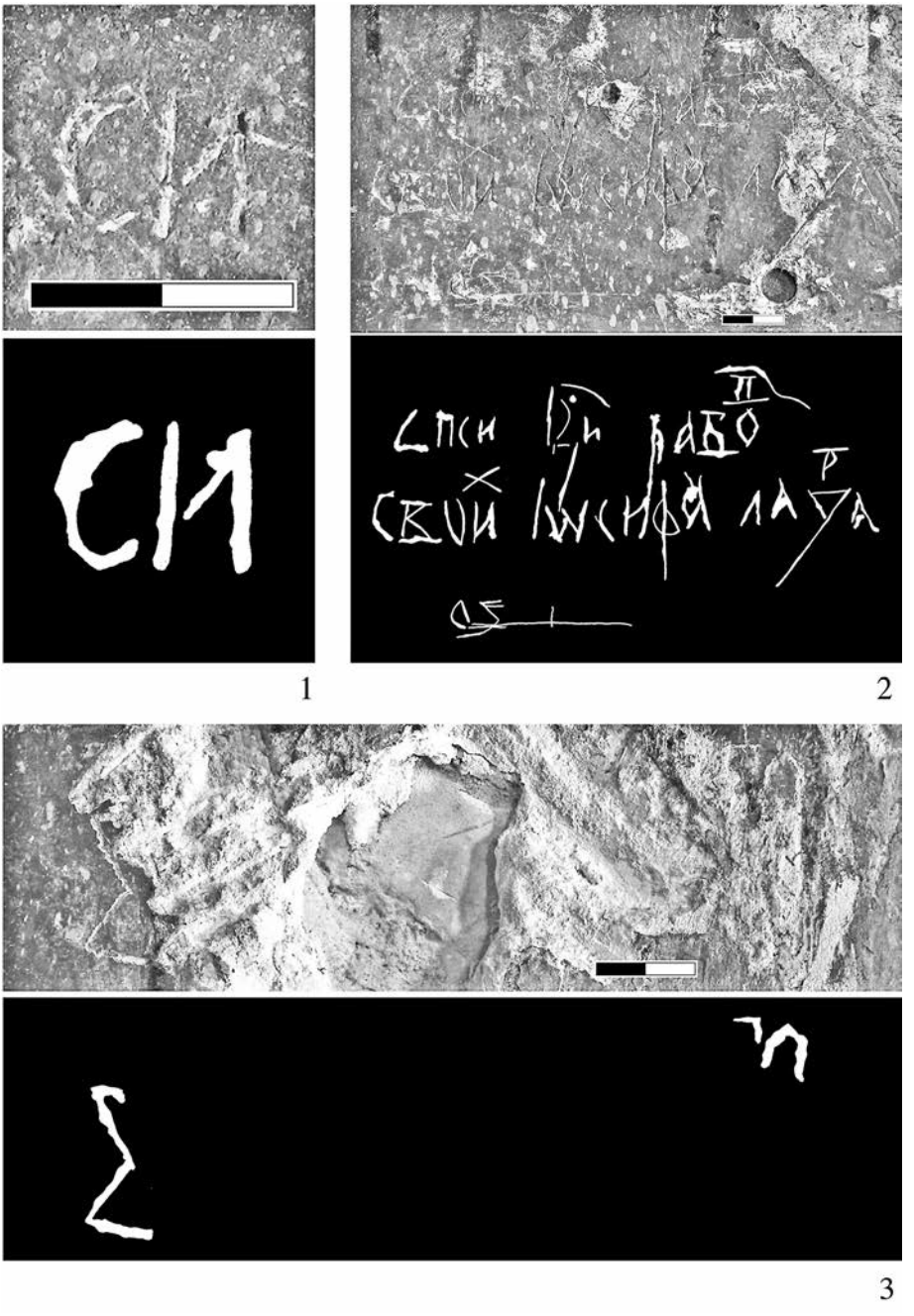

1 2 3

Таблиця CV

Фото та прорис графіті: **1** – № 413, **2** – № 414, **3** – № 415.

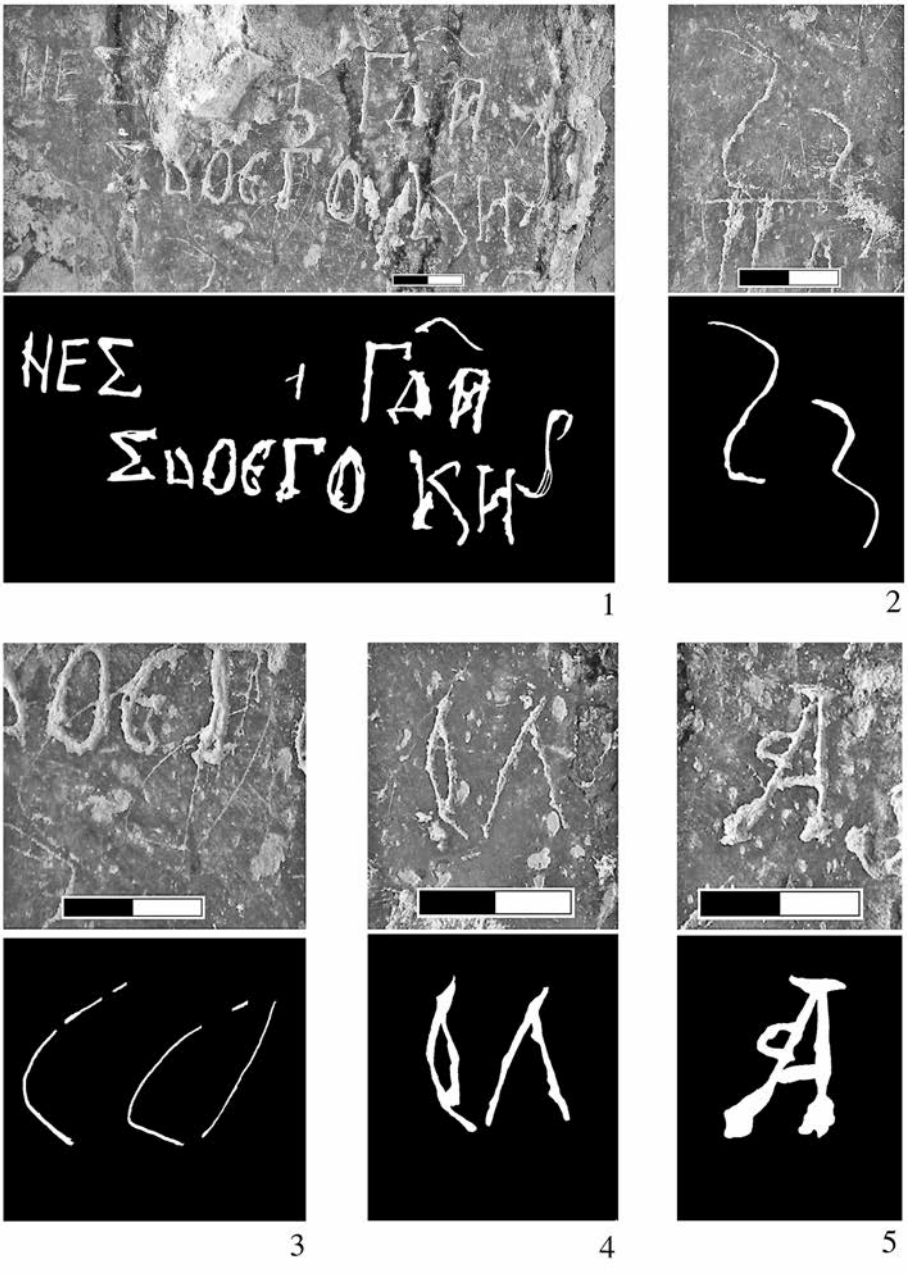

Таблиця CVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 416, **2** – № 417, **3** – № 418, **4** – № 419, **5** – № 420.

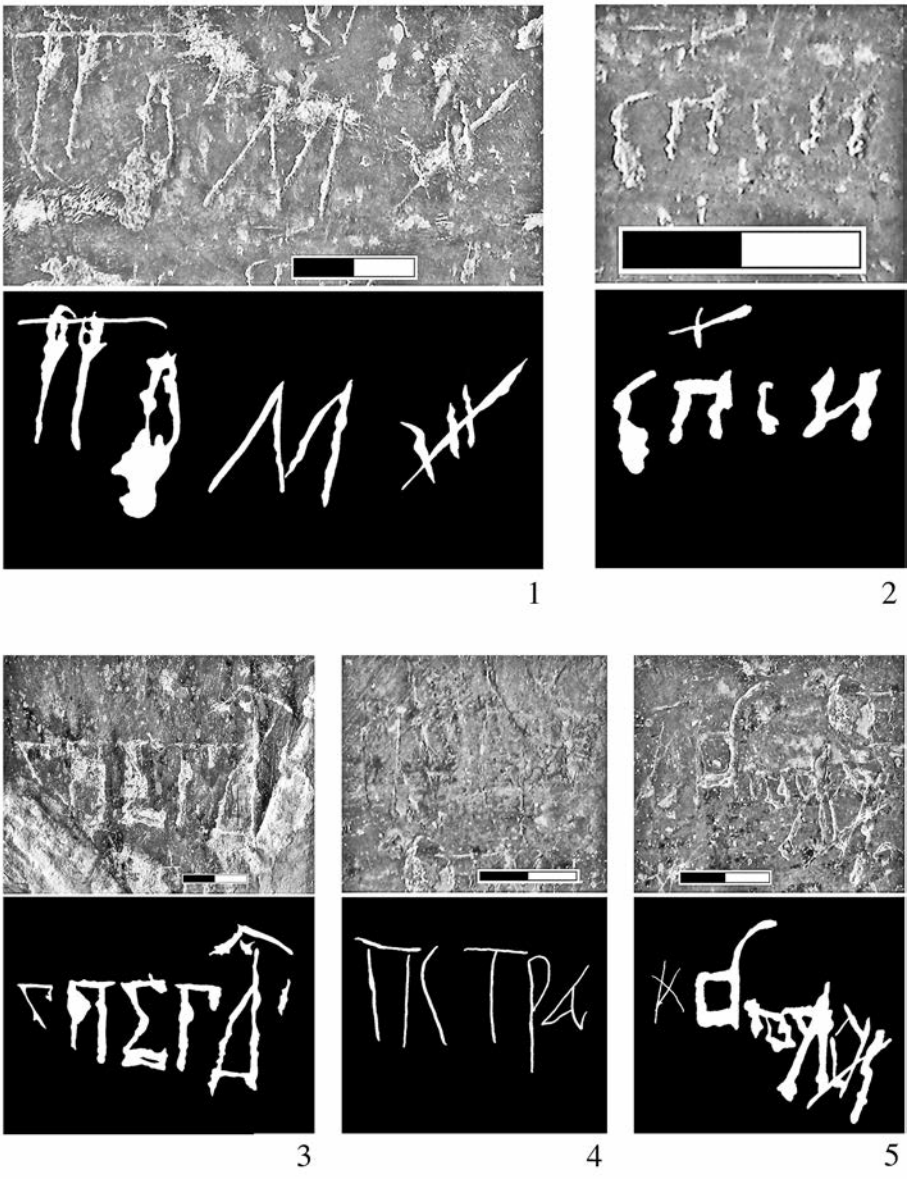

Таблиця CVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 421, **2** – № 422, **3** – № 423, **4** – № 424, **5** – № 425.

1

2

3

Таблиця CVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 426, **2** – № 427, **3** – № 428.

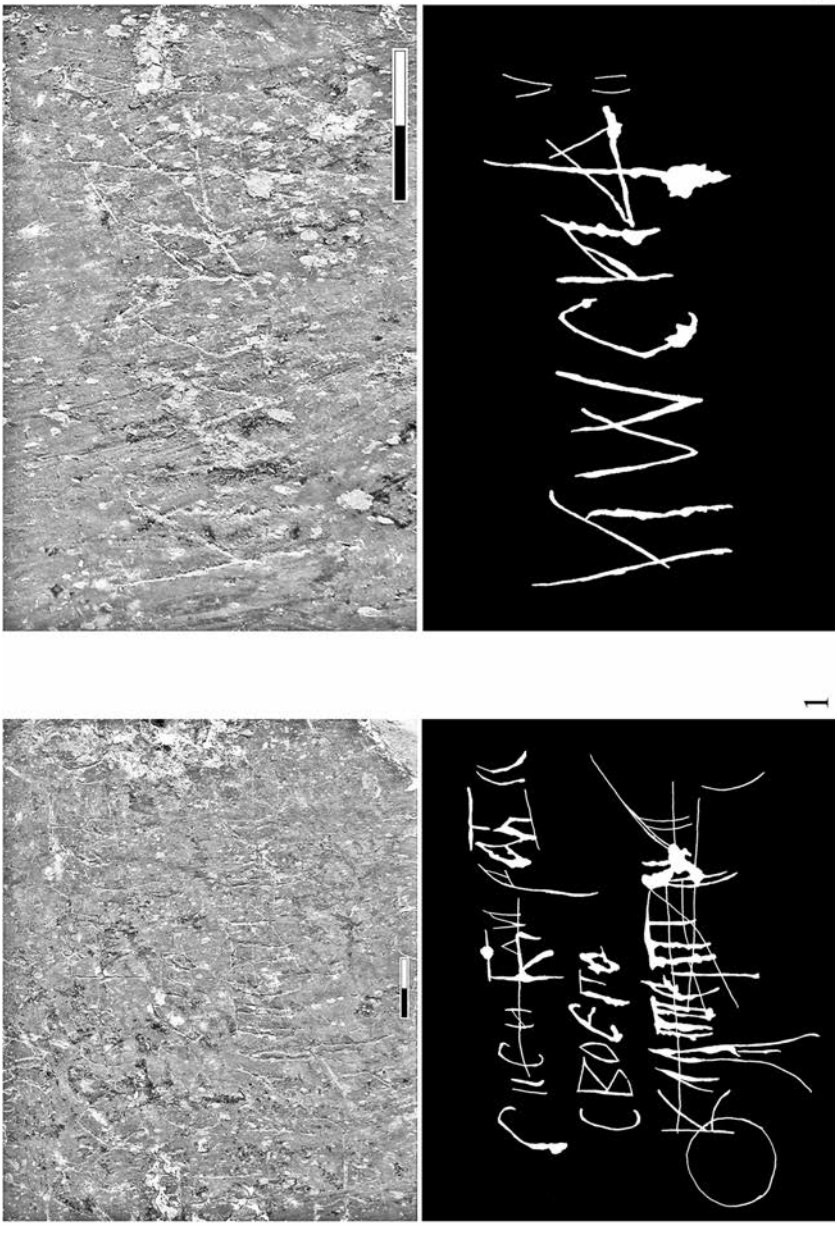

Таблиця CIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 429, **2** – № 430.

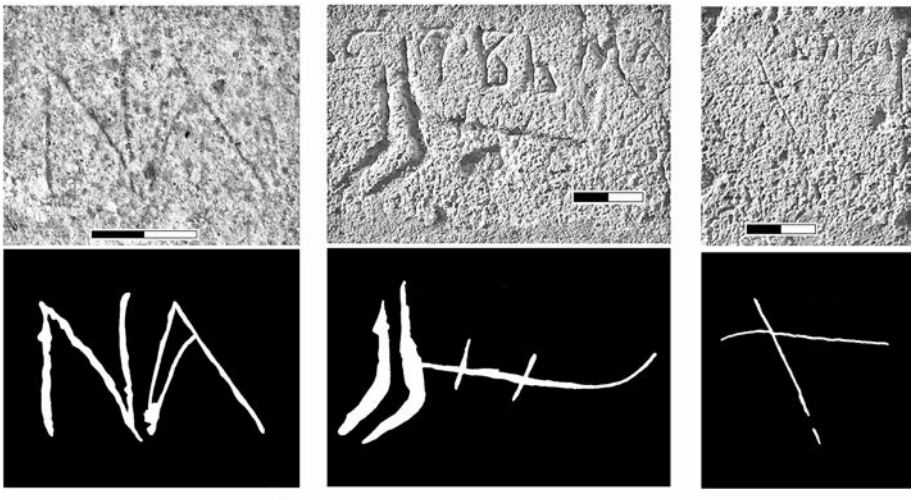

1 2 3

4

Таблиця CX

Фото та прорис графіті: **1** – № 431 [360], **2** – № 432, **3** – № 433, **4** – № 434 [371].

1

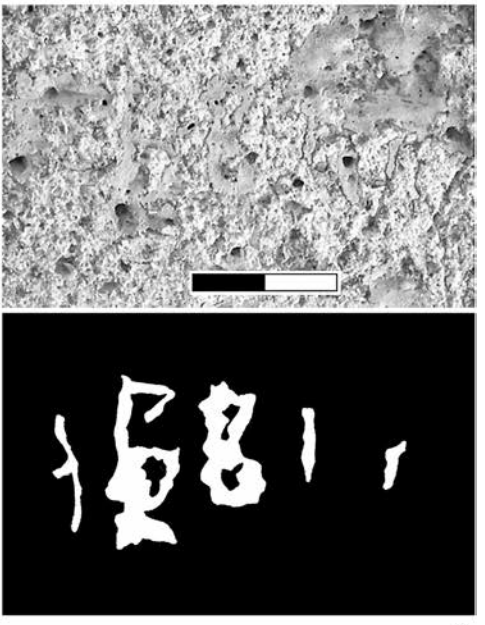

2

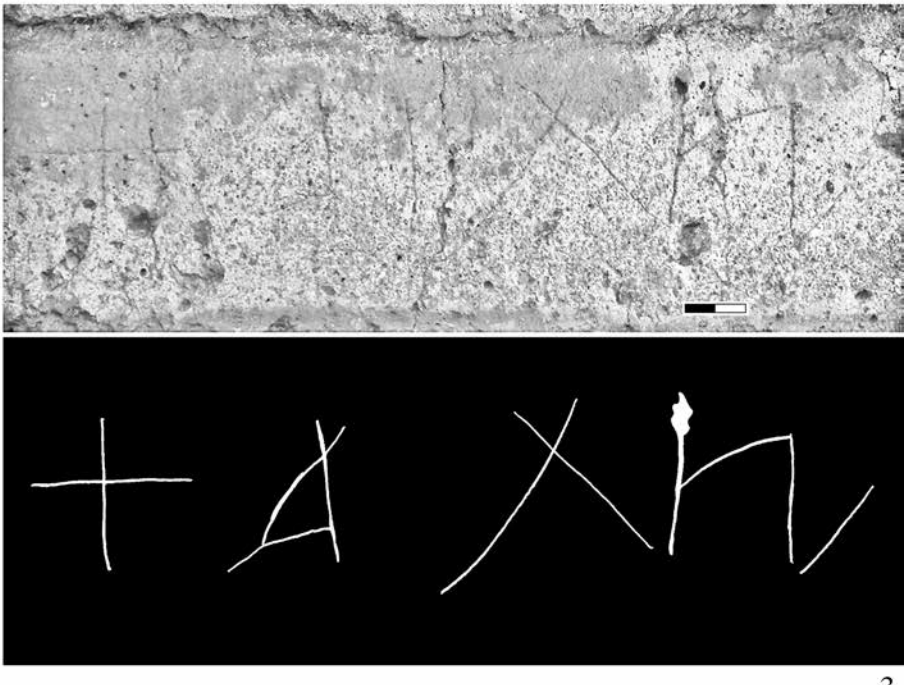

3

Таблиця CXI

Фото та прорис графіті: **1** – № 435, **2** – № 436, **3** – № 437.

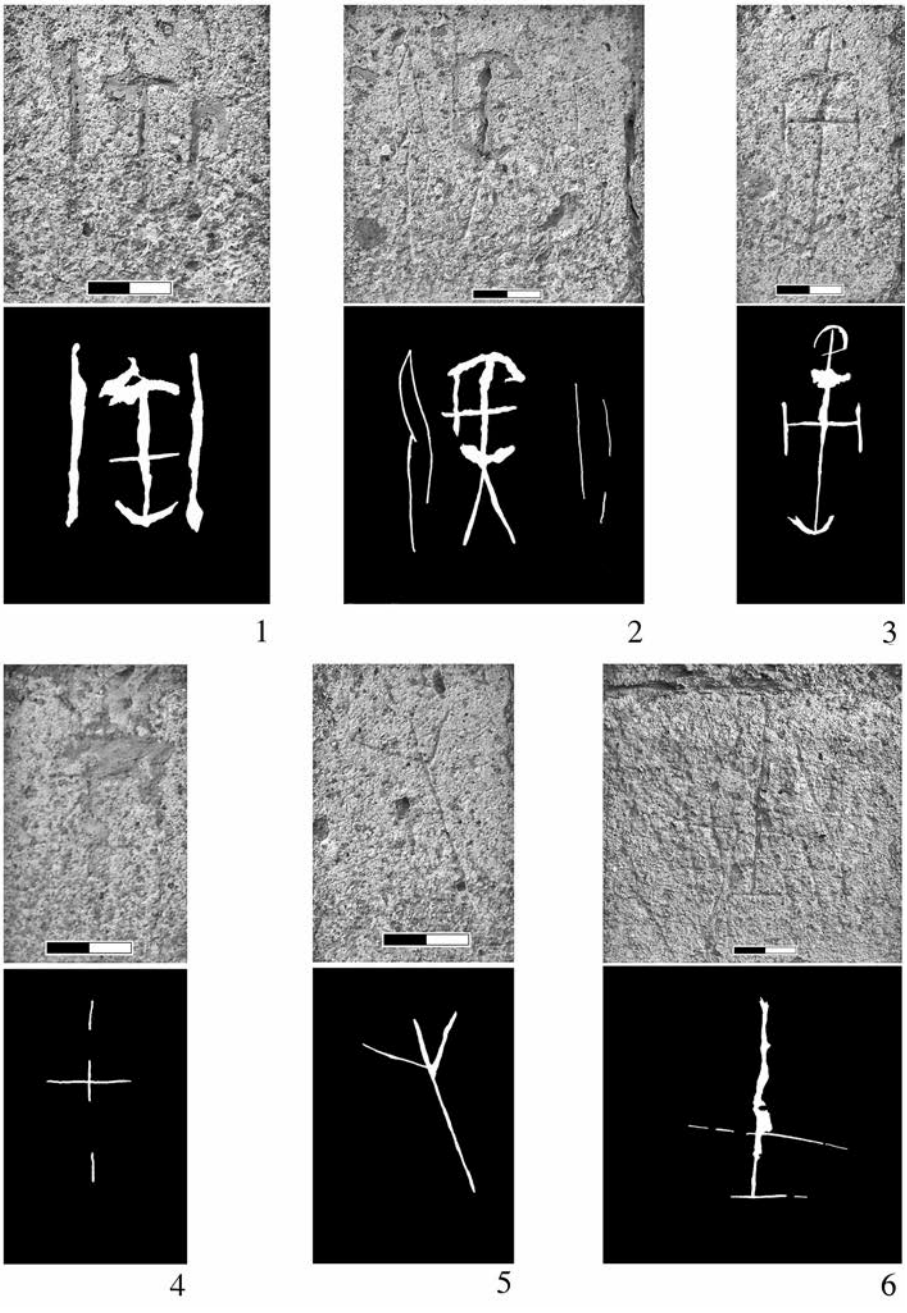

Таблиця CXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 438, **2** – № 439, **3** – № 440, **4** – № 441, **5** – № 442, **6** – № 443.

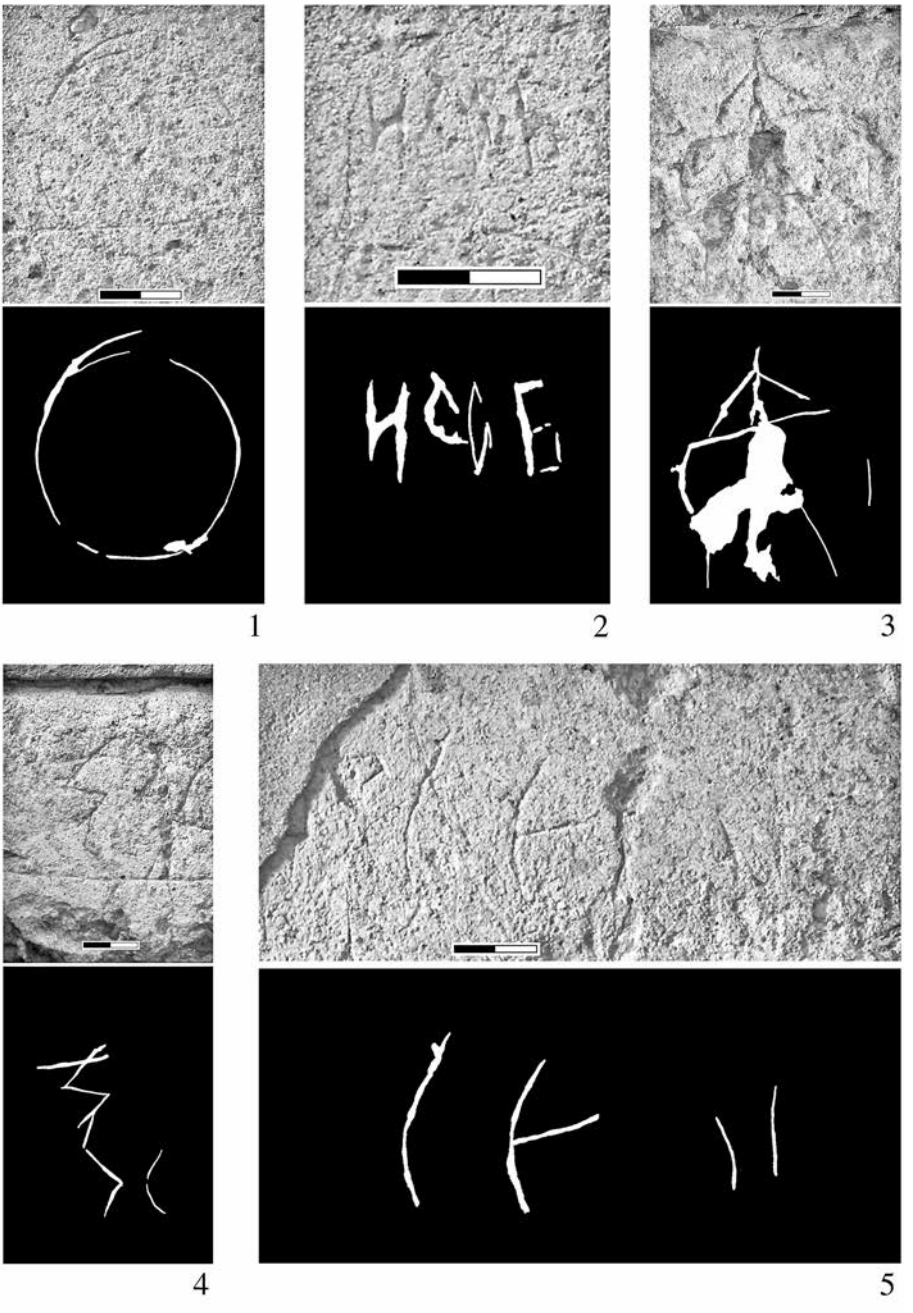

Таблиця CXIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 444, **2** – № 445, **3** – № 446, **4** – № 447, **5** – № 448.

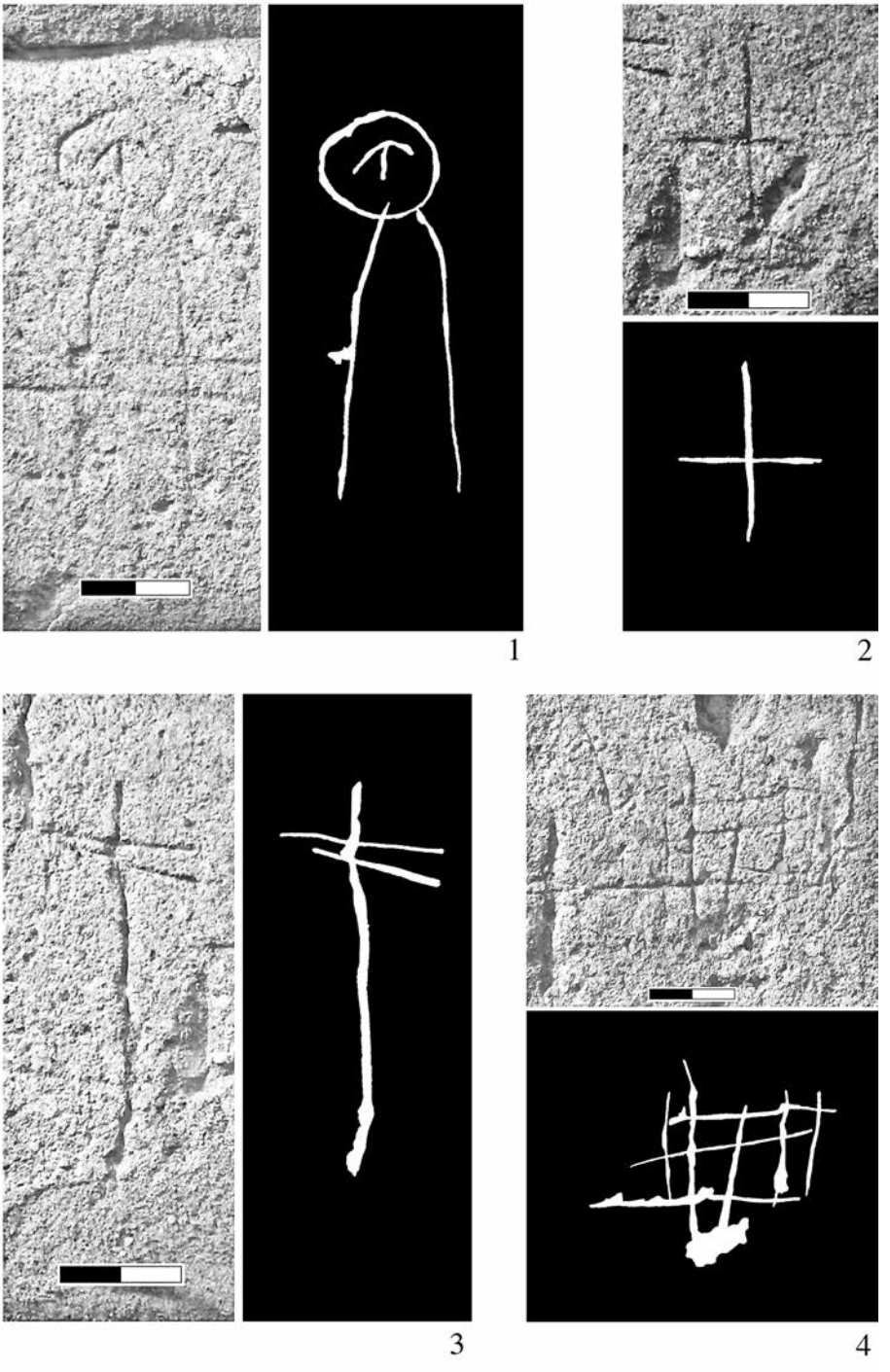

Таблиця CXIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 449, **2** – № 450, **3** – № 451, **4** – № 452.

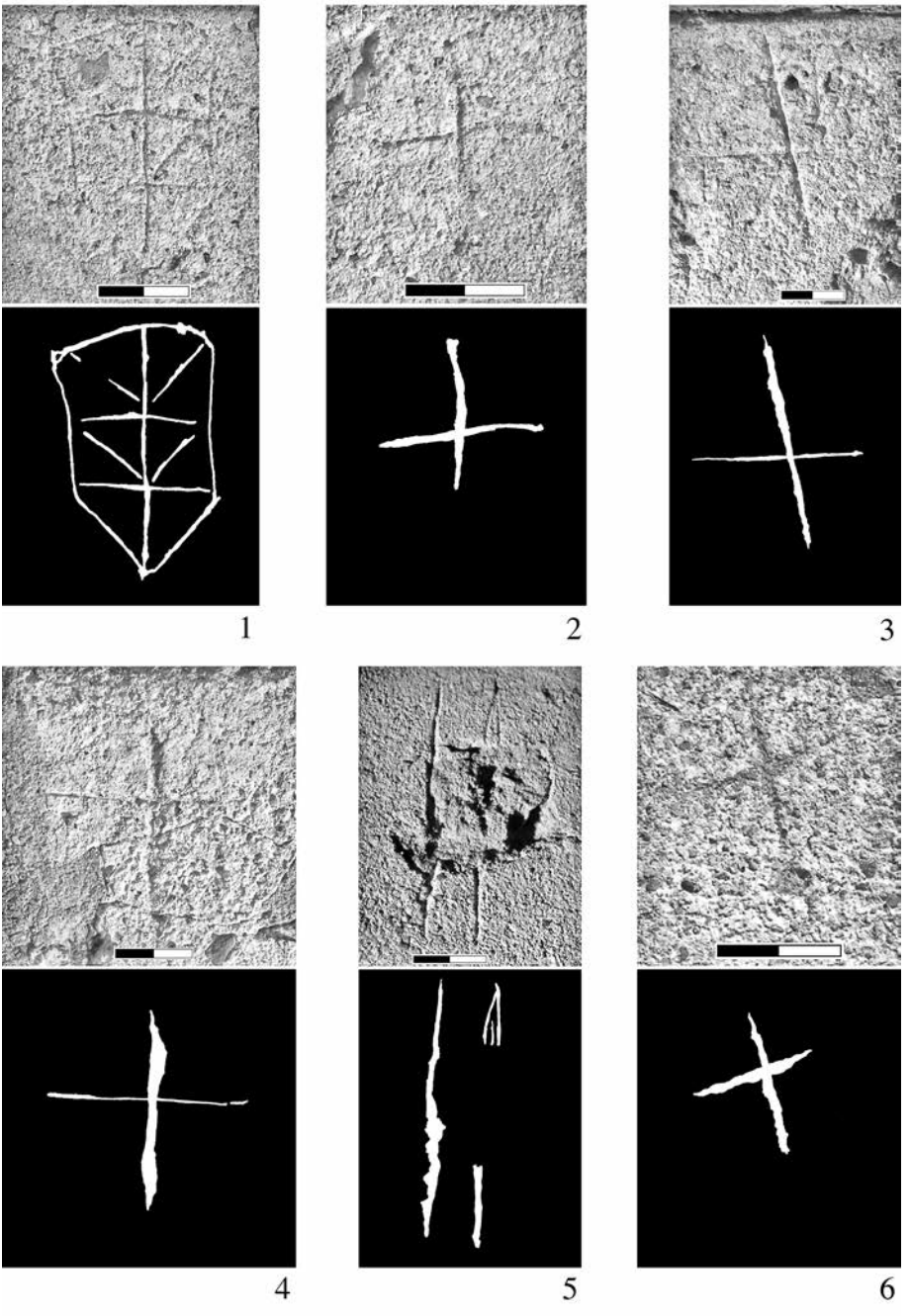

Таблиця CXV

Фото та прорис графіті: **1** – № 453, **2** – № 454, **3** – № 455, **4** – № 456, **5** – № 457, **6** – № 458.

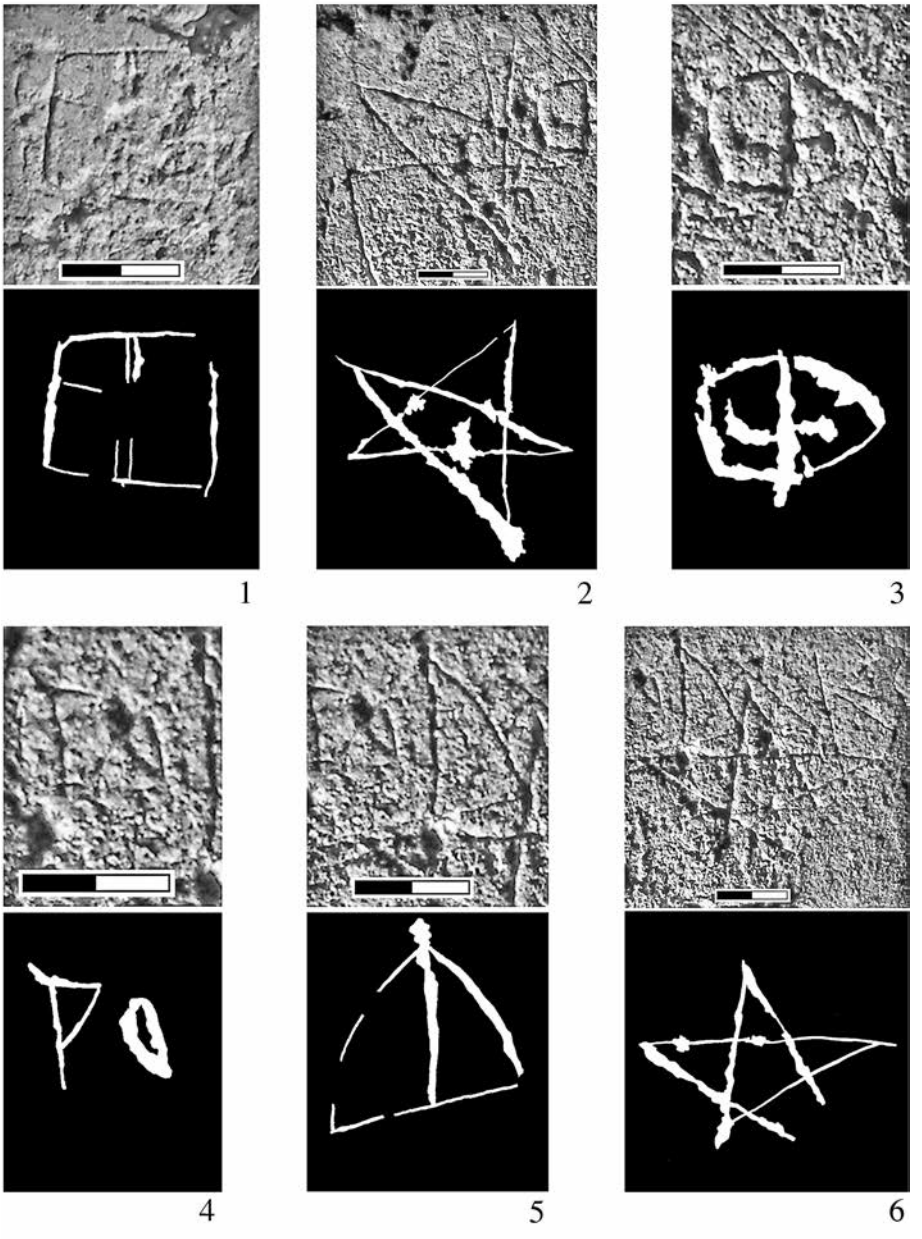

Таблиця CXVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 459, **2** – № 460, **3** – № 461, **4** – № 462, **5** – № 463, **6** – № 464.

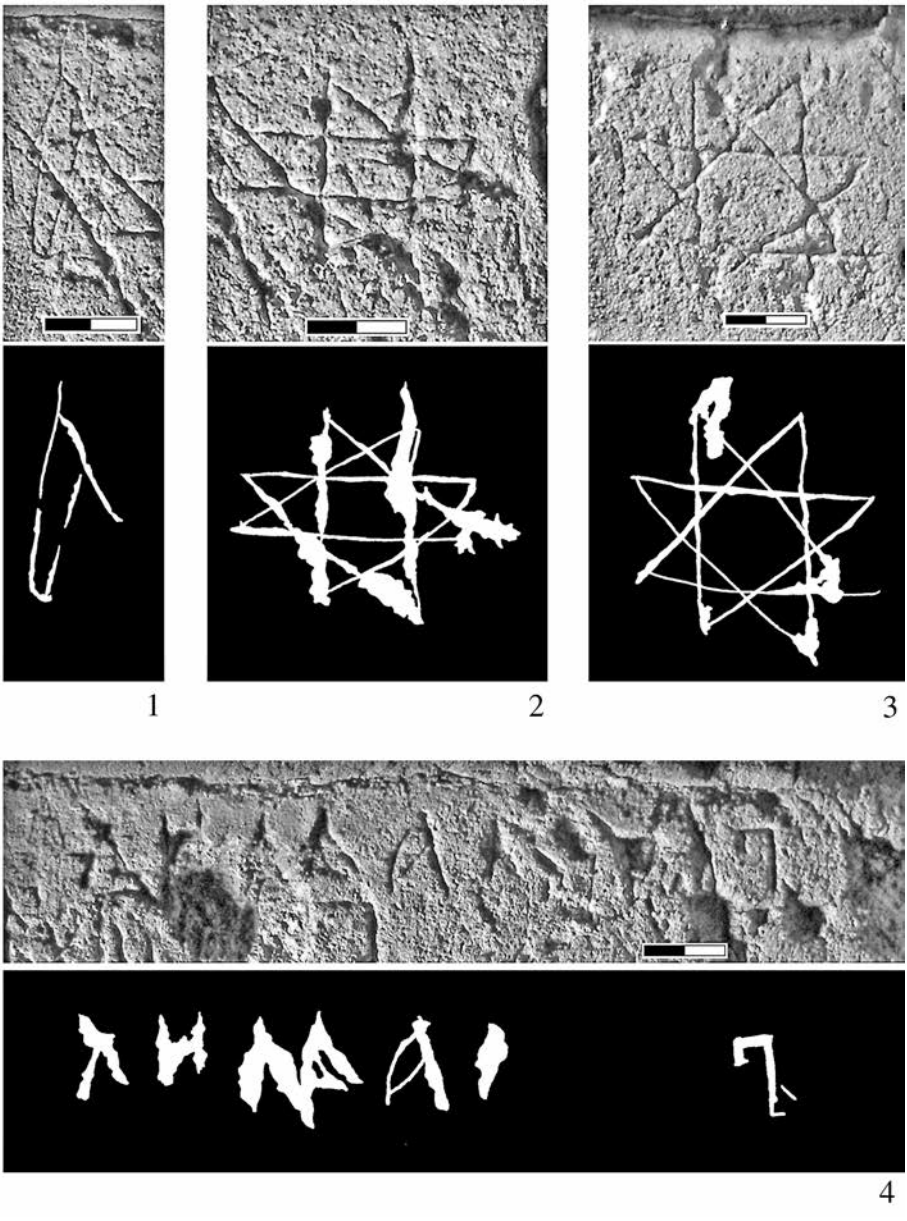

Таблиця CXVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 465, **2** – № 466, **3** – № 467, **4** – № 468.

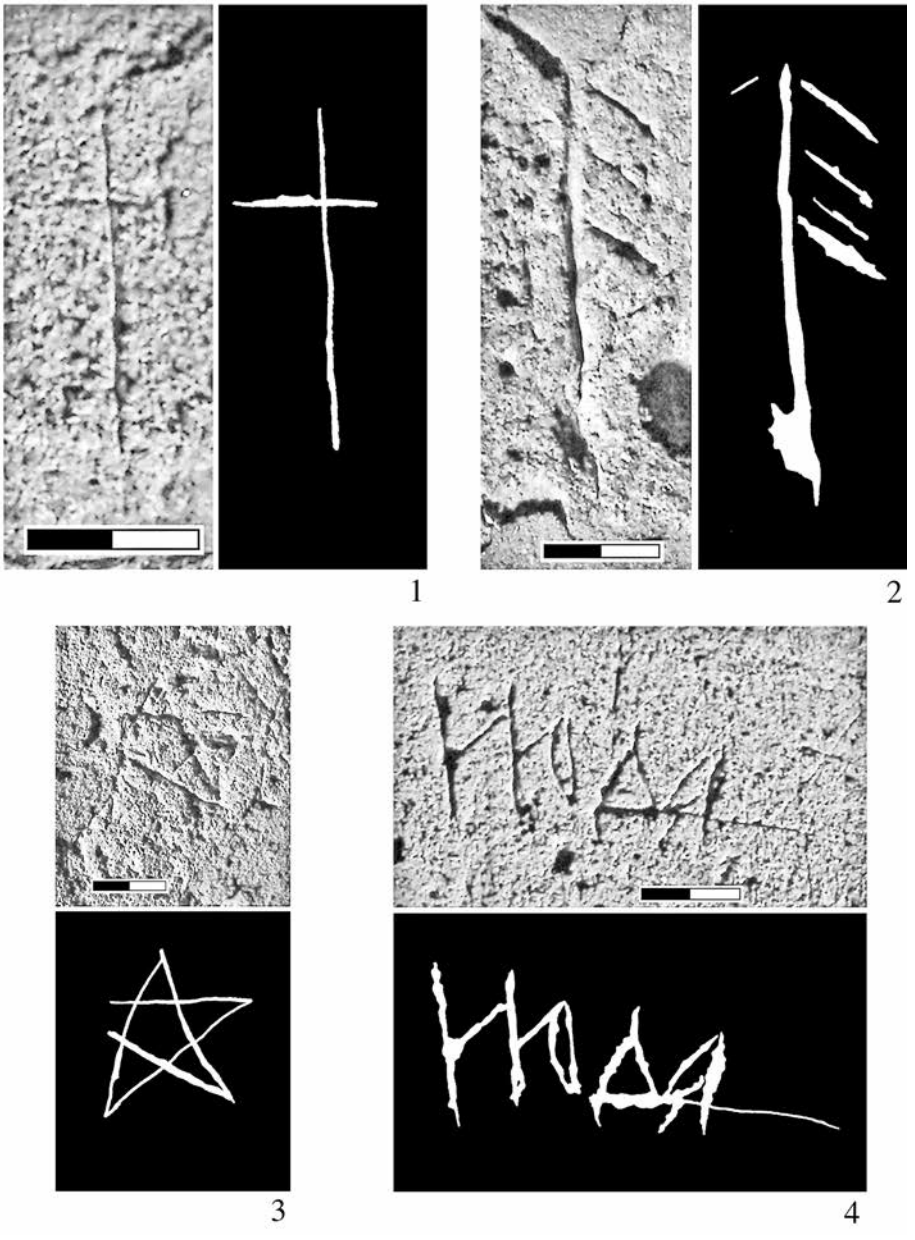

Таблиця CXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 469, **2** – № 470, **3** – № 471, **4** – № 472.

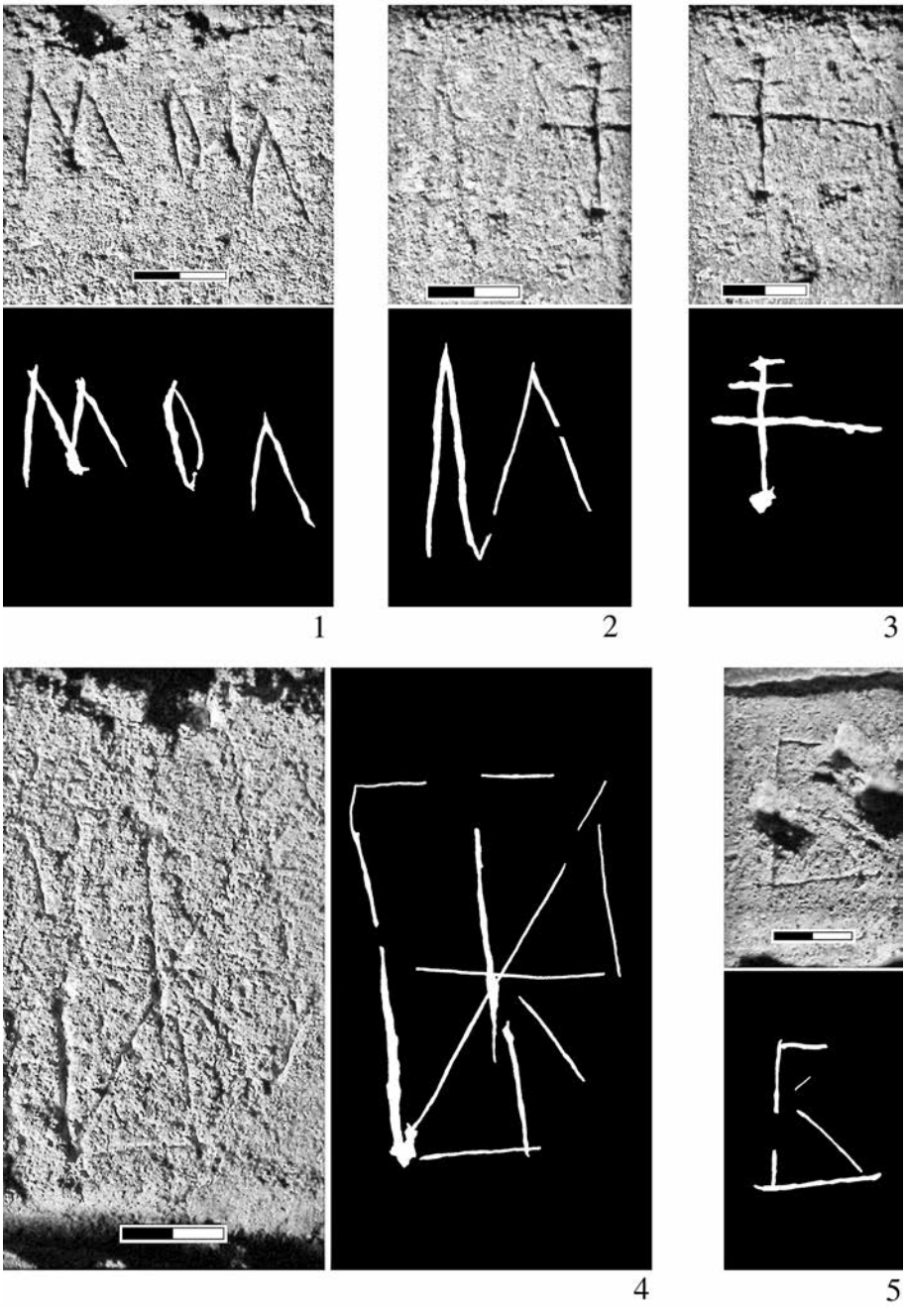

Таблиця CXIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 473, **2** – № 474, **3** – № 475, **4** – № 476, **5** – № 477.

IC
XC

Розділ II

КОМЕНТАРІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАФІТІ

У першому розділі всі 477 графіті були розділені нами на категорії, що полегшує подальший розгляд однотипних написів та малюнків для встановлення їх змістовного компонента та мотиваційних чинників виконання. Втім, на сучасному етапі існують кілька варіантів поділу графіті на групи. Так, дослідник епіграфічних пам'яток стародавнього Києва С. Висоцький, як свідчать архівні матеріали, поділяв графіті на сім груп:

1) написи, що містять відомості про військово-політичну історію Русі;
2) побутові написи;
3) написи пам'ятні та поминальні;
4) написи, що містять прохання;
5) написи, що відносяться до фресок;
6) малюнки;
7) хрести, клейма, окремі літери (останній пункт закреслений С. Висоцьким) [Высоцкий 1959, арк. 11].

У подальшому система класифікації зазнала певних видозмін й у такому вигляді увійшла до першої частини епіграфічного корпусу С. Висоцького:

1) написи, що містять відомості про військово-політичну історію Давньої Русі та інші пам'ятні графіті;
2) поминальні написи, що близькі до літописних;
3) благопобажальні написи;
4) автографічні написи;
5) написи, що стосуються до фрескових зображень;
6) символічні малюнки;
7) побутові малюнки [Высоцкий 1966. с. 12].

Стійка мовна формула покладена в основу систематизації написів-графіті Т. Рождественською. Як слушно зазначає дослідниця, більшість з них складається з молитовних та поминальних формул, які, маючи відкриту структуру, разом з тим забезпечують стійкість лапідарного стилю; перші з них – молитви до Господа або святих – виконують сакральну комунікативну функцію, другі – поминальні, пам'ятні, літописні – орієнтовані на закріплення пам'яті про подію, незалежно від її значущості, тобто, вони звернені до вічності [Рождественская 1992, с. 13, 154]. Окрім цих двох великих категорій дослідниця виділяє також цитати богослужбових та літургійних текстів, Старого та Нового Завітів, Псалтирі та інших джерел не лише канонічного, а й апокрифічного змісту; абетки, а також тексти ділового, побутового та світського характеру, важливою властивістю яких вона називає постійне змішування юридичних, поетичних та побутових формул [Рождественская 1992, с. 14-21].

На нашу думку [Корнієнко 2010, с. 355], наразі ще зарано вести мову про створення стрункої відкритої ступінчатої системи класифікації графіті, адже

в основу поділу мають бути покладені їх внутрішні сутнісні характеристики, однак не завжди вони можуть бути впевнено й однозначно окреслені.

Відтак ми пропонуємо розділити графіті приділу на дві великі групи – ***написи*** та ***малюнки***; кожна з груп поділяється на менші таксони-категорії, виділені на підставі мотиваційних чинників їх появи, якщо це можливо, або ж за формальними ознаками.

* * *

II.1. Написи-графіті

Виконані на фасадних стінах та фресках-темперах церкви Спаса на Берестові записи, можуть бути розділені на дев'ять категорій:

1) молитовні;
2) пам'ятні;
3) цитати творів книжної писемності;
4) окремі слова та словосполучення;
5) написи, зміст яких не встановлений;
6) абетки, склади та окремі літери;
7) фрагменти написів;
8) записи лічби;
9) записи цифр.

Співвідношення між різними категоріями написів-графіті церкви Спаса на Берстові виглядає таким чином:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Молитовні написи	145	30,4%
Пам'ятні написи	41	8,6%
Цитати творів книжної писемності	1	0,21%
Окремі слова та словосполучення	1	0,21%
Написи, зміст яких не встановлений	22	4,61%
Абетки, склади та окремі літери	60	12,58%
Фрагменти написів	28	5,87%
Записи лічби	3	0,63%
Записи цифр	1	0,21%

II.1.1. Молитовні написи

При виділенні цієї категорії ми спирались на тлумачення слова "молитва" як дії, пов'язаної з мовним актом моління, або як усталеного тексту, що промовляється віруючими під час звернення до Бога або святих. Традиційною для XI –

XV ст. формулою подібних записів є Господи помози рабоу своемоу, а причину її поширення дослідники вбачають у відкритій структурі, що здатна включати додаткові елементи, заміняти основні або скорочуватись до одного чи двох слів [див. напр.: Рождественская 1989, с. 131; 1992, с. 14]. Досліджуючи графіті Софії Київської, ми висловили думку, що причиною значного поширення цієї формули є не лише відкрита структура, а й семантика слова-прохання помози [Корнієнко 2010, с. 359-360]. Дієслово *помагати* означає подавати допомогу кому-небудь, підтримуючи важкий тягар, полегшувати чиєсь важке становище, рятувати від чогось чи когось, приводити до бажаних наслідків, робити потрібний вплив, сприяти виліковуванню, полегшувати стан здоров'я. На відміну від широкого семантичного навантаження цього дієслова, застосовувані у давньоруській молитовній практиці виконання написів-графіті слова *помилувати* та *пом'янути* мають вужчий зміст. Так, дієслово *помилувати* означає пробачати кому-небудь провину, виявляти поблажливість чи жалість до когось, а *пом'янути* – молитися за здоров'я живого або за упокій померлого. Також ми відмітили й символічний аспект, оскільки слова *допомогти*, *допомога*, *помагати*, *помогти*, *поміч* та *помічник* зустрічаються у Святому Писанні 251 раз, а слова *помилувати*, *помилування*, *помилуваний* – лише 36 [Симфонія 2004, с. 331, 828, 830].

Досліджуючи мовну свідомість давньоруської людини, Т. Вєндіна провела цікаве спостереження щодо сприйняття нею Бога та оцінку самої себе. Так, відчуття могутності Господа, який створив не лише оточуючий світ, а й саму людину, породжувало у неї відчуття залежності та власної мізерності перед ликом Вседержителя, у руках якого були її життя та доля. Людина відчувала себе одинокою та беззахисною у ворожому їй світі, тому людина зверталась до Господа, який ставав її опорою в житті, джерелом любові та співчуття, карав за гріхи, однак і пробачав у Своєму милосерді [Вендина 2002, с. 165-166]. І саме ці сподівання Господньої допомоги в житті середньовічної людини заради спасіння її душі від мук пекла спричинили до поширення цієї молитовної формули. На нашу думку, її словесна структура тісно пов'язана з текстами Святого Писання, зокрема вона може бути співвіднесена зі зверненими до Ісуса Христа словами хананеянки, що прохала врятувати її доньку (Мт. 15:21-28): Господи помози ми [Остромирово Евангелие 2007, с. 88]. Як бачимо, тут наявні всі необхідні компоненти стандартного тексту молитовного напису: 1) звернення Господи; 2) прохання помози; 3) вказівку особи прохача, яку в даному випадку представляє займенник ми '*мені*', а в графіті, зазвичай, вказувалось ім'я особи, яке вводилось словами рабоу своемоу.

На стародавньому фасаді церкви Спаса на Берестові виявлено двадцять три написи, що можуть бути віднесені до категорії молитовних. З них за повною формулою "*Господи, поможи рабу своєму такому-то*" складено лише три – це молитви Петра (№ 6), Василя (№ 149) та Івана (№ 165). Ще один напис (№ 162), вірогідно, включав повну структуру формули, проте через пошкодження тиньку зберіг лише початкові три слова Господи помози рабу. Скорочений варіант традиційної формули, коли особа прохача не вводилась словами рабоу своемоу, а одразу зазначалось ім'я, демонструє молитовний напис Луки (№ 143). Скорочену форму запису молитви представляють графіті № 34, № 39, № 133 та № 180, що складаються тільки зі слова-звернення Господи, а також № 108, який містить слово-

звернення та слово-прохання Господи помози. Можливо, як молитву в складі слова-прохання варто розглядати напис № 139, який зберігся лише в складі двох початкових літер слова помози. Підставою для такого припущення є рівна поверхня тиньку перед літерами по, тобто, на місці традиційного скороченого слова Господи. Кілька написів збереглись частково (№ 9, № 10, № 15, № 171, № 177 та № 190), один (№ 190) залишився незавершеним. За давальною формою відмінку імені Николи (№ 20), що співвідноситься із словом помози, можемо зарахувати до цієї категорії ще один фрагментований напис.

Доволі незвичне застосування традиційної молитовної формули демонструє запис № 7: Господи, помози, Боже, Осифови оже обади Варлама без лѣпа. Для визначення причин появи цього тексту та його авторства даних недостатньо, адже ми можемо рівною мірою вважати, що запис виконаний Йосифом, Варламом або третьою особою. Якщо прийняти версію авторства Йосифа, то мотиваційним чинником появи графіті є каяття за безпідставне звинувачення Варлама; якщо ж автором був останній (або третя особа), метою виконання запису було викриття обмовника, причому, як справедливо зазначив А. Залізняк [Зализняк 2004, с. 248], цілком у дусі апостольської заповіді: "Благословляйте тих, хто вас переслідує; благословляйте, а не проклинайте!" (Рим. 12:14)*. Доволі цікавою є та обставина, що згадані вище слова апостола Павла наводить писець диякон Григорій, переписувач Остромирового Євангелія (1057), який просить не проклинати, а благословляти та виправляти помилки: молю же вьсѣхъ почитающихъ не мозѣте клати . нъ исправльше . почитаите . Тако бо и с(ва)ты(и) ап(осто)лъ Паулъ гл(агол)е(тъ) . Бл(агослови)те . А не кльнѣте [Остромирово Евангелие 2007, с. 295; Столярова 2000, с. 17-18]. З XI ст. подібні прохання виправити помилки, а не звинувачувати, не проклинати, а благословляти писця входять до традиційної формули вихідних записів [докл. див.: Столярова 1998, с. 74-135]. Зважаючи на цю обставину, можемо зробити припущення, що невідомий автор запису був дотичний до скрипторію, можливо, розташованого поруч Печерського монастиря. Втім, це не більше, ніж припущення. Складно також визначити, ким було пошкоджено запис (те, що це було зроблено навмисне, не викликає жодних сумнівів): самим викритим у наклепі Йосипом або церковним цензором, який, очевидно, вважав за неможливе існування подібного графіті на стіні храму.

У цьому контексті варто докладніше розглянути версію В. Німчука, котрий вважав, що напис знищений самим автором, викритим у наклепі у Варлама, який був знаною людиною парафіянам храму Спаса на Берестові, ченцям недалекого звідси Печерського монастиря та ширшим київським колам. Стверджуючи, що у писемних джерелах, в яких описано події в Києві чи околицях на зламі XI–XII та на початку XII ст., тобто, в межах найбільш поширених хронологічних рамок часу побудови церкви Спаса на Берестові (на думку дослідника, графіті виконане по сирому личкувальному розчину, тобто, синхронне часу побудові Спасоберестовської церкви), людини з ім'ям Варлам не засвідчено, дослідник пропонує звернутися до ранньої історії Києво-Печерського монастиря [Німчук 2000, с. 5-6]. У Житії преподобного Феодосія Печерського [див., напр.: Успенский сборник 1971, с. 83-86; Патерик 2001, с. 39-42] Нестор згадує обставини

* Тут і далі посилання на Святе Писання подаються за виданням: Біблія 1995.

постриження з благословення Антонія сина знаного київського боярина Варлама Никоном, а також управителя князівського двору Єфрема скопця, що спричинило конфлікт між Печерським монастирем та князем Ізяславом. Батько Варлама Іоанн силоміць забрав сина додому, сподіваючись повернути його до світського життя, однак, оскільки той виявив стійкість у власних переконаннях, змушений був погодитись на повернення сина до монастиря. Невдовзі конфлікт між князем та ченцями монастиря було вирішено: Никон та деякі ченці, серед яких і скопець Єфрем, один з "винуватців" конфлікту, вимушені були покинути межі Києва, а Антоній призначив ігуменом монастиря Варлама, який пізніше, за велінням князя, був переведений на ігуменство у Димитріївський монастир. Пізніше Нестор оповідає про паломництво Варлама у Єрусалим та Константинополь, його повернення додому та приставлення. Згадувані вище події дослідники відносять до 60-х рр. XI ст.: постриг Варлама відбувся 19 листопада 1060 р., ігуменом Печерського монастиря він був у 1061–1062 рр., а пізніше – Димитріївського монастиря, очевидно, до своєї смерті в 1066 р. [див., напр.: Приселков 2003, с. 99-101, 105-113; Хрусталев 2002, с. 21-22, 31-33, 79]. На думку В. Німчука, напевне, саме про цю особу повідомляється у графіті. Хоча встановити, хто звів наклеп на Варлама, дослідник вважав за неможливе через пошкодження графіті, він припускав що, найімовірніше, це сталося за часів його ігуменства у Печерському монастирі [Німчук 2000, с. 7], тобто, у 1061–1062 рр. Втім, одного імені Варлама недостатньо для його ототожнення з печерським ігуменом. Враховуючи, що означена ділянка стіни була фасадною, відтак широко доступною, ми не можемо навіть впевнено визначити, про світську чи духовну особу йдеться в графіті. До того ж, писемні джерела нічого не оповідають про ситуацію з обмовленням печерського ігумена (чи ігумена Димитріївського монастиря) Йосифом. Хоча означені висловлювання все ж не перешкоджають припустити, що в графіті згадується той самий печерський ігумен Варлам. Проте припущення не підкріплюється спостереженнями над датуванням запису, адже запис виконаний не по сирому, а по сухому тиньку, й на підставі палеографічних ознак графіті датується в межах другої третини XIII – кінця XIV ст. Тож визначити, які саме Варлам та Йосиф згадуються в записі № 7 не виявляється за можливе.

Маємо також зазначити, що, скільки спостереження В. Німчука не підтвердились і запис не може бути пов'язаний з ім'ям печерського ігумена Варлама, означене графіті не може залучатись в якості доказу на користь будівництва церкви Спаса на Берестові у середині XI ст.

Молитва зі словом-проханням помани авторами написів-графіті на стародавньому фасаді виконана двічі, в одному випадку ми маємо справу із скороченою формулою, що складається лише з прохання помени (№ 91), у другому застосовано повну формулу – помени Господи раба своего Памву (№ 160).

Слово помилуи так само вжито двічі. Незважаючи на пошкодження поверхні стіни, можемо встановити, що обидва написи виконані за скороченою формулою, у першому випадку він складався лише з прохання помилуи (№ 92), у другому – зі звернення та прохання помилуи Господи (№ 49).

Ще в одному випадку за знахідним відмінком імені – Маркл (№ 144), яке може бути співвіднесене зі словами помани та помилуи, можемо інтерпретувати напис як скорочену форму молитви, в якій було вказано лише особу прохача.

Тож, як бачимо, з двадцяти чотирьох молитовних написів дев'ятнадцять виконані за традиційною формулою з використанням дієслова помози, що, як ми згадували вище, обумовлено його широким семантичним значенням, на відміну від дієслів помани та помилуи. Відтак, спостереження над молитовними написами-графіті на стародавньому фасаді храму підтвердили наші попередні висновки [Корнієнко 2010, с. 359-360].

На підставі даних епіграфіки Софії Київської нами було встановлено, що з XVI ст. традиційну формулу молитовного напису Господи помози рабоу своемоу витісняють формули помани Господи раба своего, спаси Господи раба своего або помилуи Господи раба своего [Корнієнко 2010, с. 359], які, втім, еволюціонували з першої. Під час досліджень графіті на фресках могилянської доби церкви Спаса на Берестові ця теза була повністю підтверджена, адже серед численних молитовних написів жодного разу не було вжито дієслово-прохання помози, а замість нього автори вживають здебільшого помани та спаси, рідше – помилуи. Вочевидь, подібні зміни в структурі традиційного тексту молитовної формули обумовлені суттєвим зростанням ролі заупокійно-поминального культу в ранньомодерний час: дієслово спасати за християнським віровченням означає визволяти від вічних мук у загробному житті, дієслово помилувати – пробачати кому-небудь провину, виявляти поблажливість чи жалість до когось, зокрема задля визволення від пекельних мук, дієслово поминати – молитися за тілесне та духовне здоров'я живої або упокій душі померлої людини. Як бачимо, всі ці діє слова доволі тісно пов'язані саме з семантикою заупокійно-поминального культу. В цілому зміни традиційної формули торкнулись лише змісту прохання, і така заміна не вплинула на її структуру, яка залишилась відкритою.

Серед молитовних написів на фресках могилянської доби найбільш ранньою можна назвати виконану по вогкому тиньку молитву Даниїла (№ 207): Спаси Господи Даниила. Подібну скорочену структуру, коли опускались слова раба свого, мають молитви Петра (№ 233), Григорія (№ 233), Василія (№ 427), ієрея Василія (№ 242), Лаврентія Манка (№ 241), Олексія Турянського, який, натомість, зазначив час виконання запису – 1672 р. (№ 220), а також молитовний напис на південній стороні апсиди (№ 291) із згадкою імен Карія (Каріона), Лазаря та Іроді (ймовірно, Іродіона). За повною формулою виконані молитви Євфимія Єрдана (№ 212), Єфрема (№ 215), Димитрія, який вказав час виконання графіті – 1721 р. (№ 234), іншого Димитрія (№ 266), Лазаря (№ 317) Романа (№ 255), Кирила (№ 416), Іоанна (№ 426), Карпентія (№ 429), фрагментарно збережені написи Григорія (№ 256), невідомого диякона (№ 391), невідомих авторів, чиї імена не збереглись через пошкодження тиньку (№ 232, № 257, № 281), а також молитовний напис на фресці з образом св. Якова Перса із згадкою імен Йосифа та Лазаря (№ 414). Дещо змінену традиційну формулу демонструють написи Лаврентія Манка (№ 240), який опустив слово своего, та Михайла Сокалєва (№ 397), який замінив займенник своего на прикметник Божия. А в написі на південній стороні апсиди (№ 302) замість жіночого імені вказане лише слово рабоу. Скорочений варіант молитовної формули, коли опускались слова раба своего, містить напис Дементія (№ 247), а в записах Романа (№ 355), Іоанна (№ 273) та невідомого автора, чиє ім'я, ймовірно, зашифроване (№ 374), відсутнє і звернення Господи.

Доволі часто серед варіантів скорочення традиційної формули на фресках могилянської доби є записи, що складаються лише із слів звернення та прохання спаси Господи (№№ 278, 279, 354, 423, 428) або лише прохання спаси (№№ 214, 236, 239, 245, 249, 251, 283, 305, 323, 333, 335, 367, 387, 422). Ще кілька молитовних написів (№№ 263, 265, 356, 357, 365, 369, 388, 389, 390, 415) збереглось фрагментарно, тож ми не можемо впевнено встановити, за повною чи скороченою структурою вони були виконані.

Велика кількість написів виконана за формулою помани Господи раба своего, її повну структуру демонструють молитви Симона (№ 210), Уляни (№ 211), Іоанна Денисова, який до того ж вказав час виконання графіті – 1674 р. (№ 216), Матвія (№ 226), Мартина (№ 282), Федора (№ 363), Георгія (№ 319), невідомого автора, чиє ім'я не збереглось через пошкодження тиньку (№ 227) або ж напис просто не був завершений (№ 349), а також молитва від імені Раїва, Стефана та Стафія (Євстафія), виконана на північній стороні апсиди (№ 270). В написах Івана (№ 288), Стефана (№ 320), Іоанна (№ 381), Оліяса (ймовірно, Олісея) та невідомого автора, чиє ім'я знищене пошкодженнями тиньку (№ 383) опущені слова раба своего, Григорія (№ 321), Антонія (№ 345) та невідомої особи, яка зазначила лише ініціали жіночого імені І.N. (№ 301) – лише займенник своего/свою, а в молитві невідомого автора (№ 296) залишений займенник, натомість відсутній іменник раба. З прохання та вказівки лише імені автора складаються молитви Параскеви (№ 230), Кирила (№ 299), Іоанна (№ 342), Катерини (№ 373) невідомого автора (№ 275), який замінив ім'я займенником ма. Скорочену до одного дієслова-прохання помани формулу демонструють записи №№ 221, 284, 294, 295, 307, 312, 316, 330, 343, 364, 372, 384, 421. Декілька написів збереглись фрагментарно (№№ 261, 262, 268, 272, 285, 293, 310, 347, 350, 351, 352, 353), тож простежити структуру формули – скорочена чи повна – не вдається. Відтак, як бачимо, молитва помани Господи раба своего демонструє широку варіативність, тобто, здатність як до розширення, так і до скорочення, яку вона успадкувала від давньоруської молитовної практики.

На відміну від дієслів спасати та поминати, слово помиловати в складі самостійних молитовних формул на фресках могилянської доби не зустрічається, воно завжди зв'язане в тексті з одним із двох наведених вище дієслів. Так, вже знайомий нам за написом № 212 Євфимій Єрдан в іншому графіті (№ 213) просить Господа про помилування та поминання, Максим (№ 209), Василій (№ 223), Федір (№ 228), Матей (№ 244), Симеон, який також вказав рік виконання напису – 1689 р. (№ 252), Семен (№ 274) – про спасіння та помилування.

Ще два графіті віднесені нами до категорії молитовних відповідно до відмінка, перше містить ім'я Петра (№ 424), друге – займенник ма (№ 411). Втім, співвіднести, з яким проханням (спасти, помилувати чи пом'янути) звертались їх автори до Господа не виявляється можливим.

В окрему групу варто зарахувати приписки до молитовних написів інших людей. Так, у написі № 209 до молитви спаси Господи и помилуи раба своего Маѯима невідомий автор додав слова и нас(ъ) та зазначив імена Наума, Иоанна, Алеѯандра та Лаврентия; в № 223 до молитви Господи спаси помини раба своего Василиа інший автор додав ім'я в знахідному відмінку Ната (скорочення від Натанаила) та рік виконання (прикметне, що на латиничний манер – не року, а анно) – а(нно) 1680; до молитви

помани Господи Ивана (№ 288) дописали свої імена Михайло (№ 289) та Григорій (№ 290); в № 355 невідомий автор додав займенник ма.

Доволі незвичну приписку можемо бачити в молитві Кирила (№ 416): перед текстом спаси Господи раба своего Кирила невідомий автор додав частку не, надавши таким чином негативного відтінку всьому тексту молитовного звернення.

Окрім того, дві молитви – Іоанна (№ 426) та Карпентія (№ 426) – закреслені кількома горизонтальними рисками, а в записі ієрея Василія (№ 242) навмисно пошкоджене останнє слово.

На жаль, нам складно встановити причини вибору того чи іншого напису для доповнення, так само, як і мотиваційні чинники "шкідництва" цілком благопристойних молитовних написів, що виключає необхідність втручання церковної цензури, до того ж, поруч залишаються "недоторканими" аналогічні молиовні чи пам'ятні графіті.

На нашу думку, автори цих доповнень добре знали людей, до чиїх написів приєднувались або ж чиї молитви нівечили, висловлюючи негативне ставлення щодо появи останніх на стінах храму.

II.1.2. Пам'ятні написи

Головною метою таких записів є прагнення авторів закріпити пам'ять про подію, що є для нього значимою, вартою для сакралізації, адже виконане на стіні храму графіті, охоплює сакральний простір культової споруди. У київській епіграфіці найпоширенішою формулою пам'ятного запису є "*Місяця такого-то у такий-то день приставився раб Божий такий-то*", тобто, в таких записах вказано місяць, день та ім'я померлого. На думку Т. Рождественської, використання дієслова престависа відображає своєрідність давньоруських поминальних графіті [Рождественская 1992, с. 13]. Втім, на нашу думку, зважаючи на структуру формули більш доцільним буде називати такі записи пам'ятними, адже в багатьох випадках вона використовувалась не лише для повідомлення про смерть людини, а й про початок чи завершення якоїсь справи тощо [Корнієнко 2010, с. 360].

Подібно до традиційної молитовної формули "*Господи, поможи рабу своєму такому-то*" наведена вище формула пам'ятного запису має відкриту структуру, а тому здатна включати нові додаткові елементи, випускати або замінювати основні, що й обумовлює її поширення та зберігання в письмовій та епіграфічній традиціях протягом середньовіччя та раннього модерного часу. Яскравою ілюстрацією цього твердження є графіті № 412 кінця XVII – першої третини XVIII ст. на фресці-темпері могилянської доби з образом св. Іакова Перса: мѣсяця июна а дня 3. На жаль, що саме відбулось 3 червня – автор напису повідомити не забажав або не встиг.

Другою поширеною формулою пам'ятних написів є "*писав такий-то*". Особливою рисою таких записів давньоруського часу називають відсутність займенника першої особи однини азъ [Рождественская 2003, с. 215]; проте наразі у Софії Київській нами виявлений ряд записів давньоруського та раннього модерного часу із застосуванням таких займенників.

На нашу думку, такі графіті варто розглядати як підкреслення факту перебування автора у храмі, своєрідне підтвердження своєї присутності з метою отримання надії на звершення висловлених молитовних сподівань [Корнієнко 2010, с. 361-362].

Серед виконаних на фасадах стіни записів повну структуру формули з деякими доповненнями мають лише два графіті, № 98 та № 448. Текст першого повністю підлягає реконструкції: а се писалъ Иоанъ. У другому ж ми можемо відновити лише середню частину се писалъ. Як бачимо, Іоанн та невідомий автор підкреслили особисте виконання записів, увівши до стандартної формули слова а се.

Інші пам'ятні графіті мають скорочену структуру, в них опущене дієслово та залишене тільки ім'я в називному відмінку. Такими є записи трьох Іоаннів (№ 45, № 124 та № 203), Костянтина (№ 50), Іллі (№ 199) та невідомого автора, від обведеного в овальну рамку імені якого залишились невиразні фрагменти (№ 152).

Кириличні пам'ятні написи на фресках-темперах могилянської доби так само представляють скорочену до одного імені формулу, лише один з них (№ 224) містить розширені дані про автора, який вказав свою приналежність до священнослужителів: Ієрей Єрданов. Можливо, він має родинний зв'язок з автором двох виконаних на тій самій фресці з образом св. Євфимія молитовних записів Євфимія Єрдана (№ 212 та № 213). Інші ж кириличні написи на фресках містять вказівки імен в називному відмінку: Герасим (№ 217), Іоанн (№ 231), Іван (№ 286), Нестор (№ 246), Семен (№ 331), Феодор (№ 340), Лаврентій (№ 375) та Йосиф (№ 430). Окремо варто виділити п'ять записів Остапа (№ 404, № 406, № 408 та № 409), одне з яких зберегло фрагмент родового імені (№ 407). Всі п'ять графіті знаходяться на фресці з образом св. Іакова Перса, вони мають різні розміри літер та певні відмінності у формі прорізів, що виказує на неодночасність їх виконання Остапом. На жаль, наразі ми не можемо встановити причини такої важливості для автора записів образу св. Іакова Перса, адже п'ять графіті, виконаних на фресці однією людиною, в київській епіграфіці зустрічаються вперше.

Унікальним в київській епіграфіці наразі є запис № 314, в якому читається написане справа-наліво й у дзеркальному відображенні ім'я Василь.

Виконані грецькою мовою три пам'ятні написи складені за скороченою структурою, в них вказані імена Міхала (№ 306), Лазара (№ 315) та Перея (№ 318).

Натомість шість латиничних пам'ятних графіті складені за традиційною для них структурою й містять вказівку власного та родового імені, інколи із зазначенням року виконання [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 165-167]. До першої групи відносяться записи Яна Каменського (№ 225) та Балтазара Селецького (№ 371), до другої – виконані у 1672 р. записи Стефана Волосовича (№ 218) та Сави, який замість родового імені поставив лише ініціал M (№ 219), у 1675 р. Теодора, від родового імені якого залишилась лише літера D (№ 271), у невідомому році – Іова (№ 392).

Зазначення власного та родового імен дозволило отримати додаткові відомості щодо осіб їх авторів*.

Очевидно, запис № 225 виконаний Яном Каменського гербу Ястрембець, сином кременецького гродського судді Станіслава, що згадується у 1689 р. [Niesiecki 2, s. 474]. 4 листопада 1702 р. Яна Каменського було призначено Луцьким городничим, проте він так і не зайняв цей уряд [Urzędnicy 2007, s. 72].

* Автор висловлює вдячність к.і.н. Н. Сінкевич за допомогу у пошуку інформації щодо згаданих у цих пам'ятних записах осіб.

Рід автора напису № 371 Бальтазара Селецького походить від татарських князів, відгалуження роду Кадишевичів, які у XVII ст. придбали Селец Ошмянський, від чого і отримали нове прізвище [Polska encyklopedia 1938, s. 43].

Щодо Стефана Волосовича (автора напису № 218), то, ймовірно, він був родичем настоятеля Свято-Духівської церкви у Вільно Мартиніана Волосовича, [Кабанець 2003, с. 39].

Окрему групу пам'ятних написів становлять ті, що складаються лише з дат. Три з них виконані по личкувальному розчину, вони містять дати 1511 р. (№ 181), 1604 р. (№ 138) та 1650 р. (№ 437), інше видряпане на фресці-темпері, на відміну від попередніх, виконане арабськими цифрами й зазначає 1731 р. (№ 396). Окрім того, до цієї групи можна умовно віднести незавершений напис кінця XIII – першої чверті XIV ст. (№ 435), що розпочинається словами въ лѣто.

Доволі цікавий пам'ятний напис (№ 206), виконаний на стародавньому західному фасаді храму, повідомляє про повернення з паломництва до Єрусалима дияконів Спаської церкви, на що вказує вживання прийменника изъ: дѣаконовъ Сватого Съпаса прочанъ изо Єрусалима. На підставі даних палеографії графіті найвірогідніше датується в межах середини XII – кінця XIII ст. й воно є важливим свідченням русько-палестинських контактів домонгольського часу, адже писемних свідчень цього часу збереглось не так багато [докл. див.: Назаренко 2001, с. 617-648].

Неподалік виконаний інший пам'ятний напис (№ 123), що також має нестандартну формулу: Съпаса сотворилъ ты. Можемо припустити, що автор графіті під займенником ты розумів князя Володимира, який, на думку митрополита Петра Могили, створив церкву Спаса на Берестові. Однак не виключено, що автор звертається до самого Петра Могили, за часів якого храм було відновлено, адже дієслово *створювати* має значення давати життя, існування чому-небудь, формувати що-небудь, в тому числі будувати й споруджувати, тож його застосування буде справедливим по відношенню як до великого київського князя, так і до київського митрополита.

На нинішньому фасаді сходової вежі виконано ще один пам'ятний напис (№ 434), фрагментарність якого не дозволяє повністю реконструювати текст, однак за збереженими частинами можемо встановити його загальний контекст: у ньому йдеться про вбивство Мартина, на що вказує вживання дієслова втатъ. На підставі палеографії графіті датується другою чвертю XV – початком XVI ст., тож можемо припустити, що тут відбилася інформація про події вересня 1482 р., коли Київ був спустошений кримським ханом Менглі-Гіреєм.

II.1.3. Цитати творів книжної писемності

До цієї категорії можемо зарахувати лише один запис (№ 366) на фресці-темпері XVII ст., який є початком молитви-благодаріння за причастя: Да исполнатса оуста наша пѣнїа Господнїа похвали ꙗко да воспоемъ. Ці слова виголошуються під час Святої Літургії віруючими в момент останнього явлення їм Святих Дарів, які священик відносить на жертовник. На жаль, доволі складно встановити наразі причини, які спонукали авторів виконувати подібні написи.

II.1.4. Окремі слова та словосполучення

До цієї категорії можемо віднести один напис (№ 472), виконаний на східному фасаді сходової вежі церкви Спаса на Берестові на висоті понад три метри

від рівня сучасної денної поверхні. Маємо зазначити, що на сьогодні це один з найвищих написів-графіті храму.

Текст включає лише одне слово – ім'я в називному відмінку Июда. Структурно запис нагадує скорочений варіант формули "*Писав такий-то*", в якому пропущене дієслово. Однак, зважаючи на зраду Іуди Іскаріота, в християнському іменослові це ім'я не зустрічається, тож інтерпретувати напис як пам'ятний підстав немає. Встановити мотиваційні чинники появи цього напису на стінах церкви складно, можливо, перед нами зразок покаянного самоприниження автора, який порівнює себе з Іудою.

ІІ.1.5. Написи, зміст яких не встановлений

У процесі дослідження написів на фресках-темперах XVII ст. нами було виявлено двадцять графіті, які справляють враження хаотичного набору літер: №№ 208, 243, 287, 297, 298, 300, 308, 359, 360, 361, 370, 376, 385, 394, 395, 398, 399, 400, 401 та 405. Якщо звернути увагу на способи оздоблення поверхні дерев'яних обітних хрестів, традиція поставлення яких існувала з давньоруських часів [Пермиловская 2009, с. 179-180], можемо з великою вірогідністю віднести ці записи до категорії молитовних або ж цитат творів книжної писемності. Прикрашаючи хрест різьбленням, майстри як написи активно застосовували вислови з Євангелія, цілі речення або його частини, які передавалися за допомогою скорочень чи криптограм, що створювало образ таємничості, святості та неповторності хреста [Пермиловская 2009, с. 187, іл. на с. 183, 186-187, 191-192]. Втім, доки не буде чітко встановлена текстова частина таких графіті, віднести їх до конкретної категорії неможливо.

ІІ.1.6. Абетки, склади та окремі літери

Доволі часто серед записів на стінах культових споруд трапляються абетки, здебільшого кілька початкових літер. На думку Т. Рождественської, у середньовіччі автори видряпували такі графіті з розумінням їхньої сакральності, адже ще з IX ст., тобто, у ранній період слов'янської писемності, відмічаються уявлення про святість слов'янської азбуки [Рождественская 1992, с. 16]. Інші дослідники, зокрема А. Мединцева та К. Попконстантінов, висловили припущення, що подібні графіті-абетки могли мати суто практичне значення й слугувати для тренування писця [Медынцева, Попконстантинов 1984, с. 54]. Зважаючи на складність однозначного тлумачення мотиваційних чинників виконання подібних записів, ми не можемо встановити правильність першого чи другого твердження, втім, одне не виключає іншого.

У Георгіївському приділі Софійського собору ми виявили виконаний одним автором запис (№ 864) граматичних вправ по утворенню складів (аб, ба), поруч з початком абетки (абвг), тобто, в цьому випадку можемо говорити про більш прикладний характер напису [Корнієнко 2010, с. 56, табл. LXIX, 1]. Натомість в приділі свв. апостолів Петра і Павла виявлені два записи (№ 1209 та № 1509) початкових літер абетки абв людьми, які стояли на колінах [Корнієнко 2010б, с. 15, табл. XVIII, 3; с. 84, табл. CXXV]. У цьому випадку обидва записи можуть бути інтерпретовані як молитовні, адже у складеному в X ст. та, судячи з сорока списків XII–XV ст., доволі популярному на теренах Київської Русі [Словарь книжников 1987, с. 32-34] акровірші "Абеткова молитва", де кожен вірш розпочинається

з наступної літери слов'янської абетки, літерам аѧв відповідають наступні рядки [Русская азбука 1998, с. 154]:

Азъ – симь словомъ молю ся Богу:
Боже всея твари зижителю,
Видимыя и невидимыя!

Відтак, виконання на стіні записів кількох (або однієї) літер слов'янської абетки цілком могло заміняти молитовний напис. Проте неоднозначність трактування кожного конкретного напису перешкоджає запропонувати універсальну інтерпретацію записів, представлених цією категорією, до якої в церкві Спаса на Берестові можуть бути зараховані п'ятдесят дев'ять графіті (26 на личкувальному розчині фасадів та 33 на фресках-темперах XVII ст.).

До класичних записів початкових літер абеток можуть бути віднесені чотири написи, всі вони виконані на поверхні личкувального розчину стіни: виконані в один рядок аѧвгє (№ 99), аѧвг (№ 167, № 436) та розташовані одна над одною літери аѧ (№ 105).

На жаль, у нашому випадку складно визначити, перед нами граматична вправа чи своєрідна молитва. Той факт, що автор запису № 99 пропустив літеру д, дозволяє з більшою впевненістю надати перевагу першому тлумаченню.

Ряд графіті є окремими складами, причому подібні записи виконувались як на стародавньому личкувальному розчині, так і на фресках XVII ст. До недавнього часу А. Мединцевою була запропонована інтерпретація подібних написів як робочих поміток при будівництві [Медынцева 1978, с. 58-59], ми ж звернули увагу на неможливість подібного однобічного тлумачення (хоча не виключаємо можливості й такої інтерпретації окремих написів, виконаних по сирому розчину або фресковому тиньку), запропонувавши кілька можливих варіантів у напрямі тлумачення їхнього змісту.

У першому випадку подібні записи можуть розглядатись як позначення певних частин релігійних текстів. На користь такої інтерпретації можемо навести два записи (№ 795 та № 831) з Георгіївського вівтаря Софії Київської, що є посиланнями на конкретний вірш книги пророка Аггія [Корнієнко 2010, с. 42, 50, 370-371]: "Тому так промовляє Господь: Вернуся Я до Єрусалима з милосердям, храм Мій буде збудований у ньому, – говорить Господь Саваот, – а мірничий шнур буде розтягнений над Єрусалимом" (Аг. 1:16).

У другому випадку подібні графіті з кількох літер могли б розглядатися з позиції їхнього символіко-числового значення, для прикладу ми наводили запис № 789 з літер іє [Корнієнко 2010, с. 41], що може розглядатись як символічне позначення Євхаристичної жертви: Ἰησοῦς Εὐχαριστία [Никитенко 2006, с. 350].

У третьому випадку подібні графіті могли виконуватись як скорочена молитовна формула, подібні випадки нами розглянуті вище на прикладах початкових літер абеток.

І, нарешті, в четвертому випадку ми не виключали можливості тлумачення змісту подібних графіті як позначення ініціалів їхніх авторів [Корнієнко 2010, с. 378]. На цю думку наштовхує і молитовний напис № 301 на фресці XVII ст., він містить текст традиційної молитовної формули та ініціали: помани Господи рабоу ІN. Загалом подібні скорочення імен часто зустрічаються у сфрагістичних матеріалах, починаючи з XVI ст. [див. напр.: Алферов, Однороженко 2008; Однороженко 2008]. Відтак, записи окремих складів на фресках могилянської доби можемо

з більшою вірогідністю розглядати як ініціальні написи, тобто, за мотиваційними чинниками виконання вони відповідають формулі “*Писав такий-то*”.

До цієї категорії нами віднесені записи, що містять літери сво (№ 248), доі (№ 344; останній знак ідентифікується не зовсім впевнено, можливо, він є щоглою незавершеної літери), нкп (№ 410), вв (№ 377), к та іншої літери, що може інтерпретуватись як ꙋ, ꙋ чи х (№ 329), лв (№ 362), ме (№ 393), мр (№ 250), ол (№ 419), пд (№ 368), пм (№ 358), по (№ 246; у цьому випадку не виключена інтерпретація тексту як незавершеного слова помани), си (№ 277 та № 413), со (№ 418).

На стародавньому личкувальному розчині фасадів храму подібних записів складів дещо менше, вони містять літери пош (№ 176), мол (№ 473), аг (№ 88), ан (№ 32), ли (№ 121), ми (№ 145), на (№ 431), нк (№ 200), оа̑ (№ 161), тф (№ 120) та фрагментарно збережений напис, від якого чітко читається лише літера а̑ (№ 447). Деякі з них нагадують скорочені форми запису імені, наприклад, аг – Агафиѧ, ан – Андрѣи, ми – Михаилъ, тф – Тимофѣи, нк – Никифоръ тощо; подібний вигляд має текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка містить скорочений до кількох літер запис імені людини, за душу якої ці служби проводились [див. напр., Корнієнко 2010, с. 386-391]. У разі такого тлумачення подібні графіті мають розглядатись як скорочена формула “*Писав такий-то*”. Водночас, літери мол можуть бути інтерпретовані як скорочення слова моление, й таке тлумачення примушує розглядати графіті як молитовний напис. Тож, як бачимо, інтерпретація подібних записів не може бути однозначною.

Серед епіграфічних пам’яток цієї категорії зустрічаються записи одиничних літер, що можуть інтерпретуватись, подібно до складів, як ініціали імені, скорочена молитовна формула, позначення певних релігійних текстів або як прагнення передати символіко-числове значення цієї літери.

Доволі часто серед однолітерних написів виконувалась літера а. На личкувальному розчині таких графіті шість (№ 87, № 109, № 119, № 164, № 175, № 465), на фресках-темперах XVII ст. – три, причому в одному випадку напис складається з маленької й великої а (№ 267, інші два – № 379 та № 420). Літера А розпочинає абетку та відлік (а=1), тому в християнстві їй надавалось особливого сакрального значення, вона є символом божественності, вічності, єдності [Апостолос-Кападона 2000, с. 159]. Можливо, тому вони часто прокреслювались по сирому тиньку (наприклад, по ще не засохлому личкувальному розчині виконаний запис № 87, а в Софії Київській у вівтарі Георгіївського приділу нами виявлено два подібні написи – №902 та № 929 [Корнієнко 2010, с. 61, 67]), й ця літера символізувала початок функціонування храму – Дому Господнього. У згадуваній вище “Абетковій молитві” літері а відповідає рядок Азъ – симь словомъ молю ся Богу, що дозволяє інтерпретувати записи і як молитовні звернення до Господа та святих. Водночас, літера а може розглядатись як скорочена форма запису імені, наприклад, Андрѣи, відтак і тлумачитись як пам’ятний напис.

Літера в зустрічається один раз (№ 292). Графіті виконане на фресці-темпері XVII ст., що дозволяє з більшою вірогідністю розглядати її як ініціал автора напису, наприклад, скорочення імені Борисъ.

В прокреслена тричі, два графіті знаходяться на фресках-темперах XVII ст. (№ 327 та № 378), одне – на личкувальному розчині фасаду (№ 477). Літера продовжує числовий ряд (в=2), вона символізує людське та божественне начало

в Ісусі Христі, чоловіче та жіноче начало людей та тварин, це підкреслює відповідний рядок абеткової молитви Видимыя и невидимыя! [Апостолос-Кападона 2000, с. 61; Русская азбука 1998, с. 154]. Втім, ми не можемо впевнено сказати, що автори записів прагнули передати саме це значення літери. Більш вірогідною нам видається інтерпретація цих графіті як ініціалів авторів, наприклад, скорочена форма імені Василии.

На личкувальному розчині стародавнього фасаду була прокреслена літера г (№ 128). Вона може розглядатись як скорочена форма слова-звернення Господи, що відповідає традиційній молитовній формулі. Якщо ж взяти до уваги можливість інтерпретації запису як ініціалу автора, то його можна інтерпретувати, наприклад, як скорочення імені Григории.

Тричі зустрічається д, одне графіті виконане на личкувальному розчині (№ 116), два інші (№ 311 та № 325) – на фресках XVII ст., причому в одному випадку запис складається з трьох літер, розташованих у вигляді трикутника (№ 311). Літера д може нами розглядатись як скорочена форма запису імені, наприклад, Димитрии.

На личкувальному розчині тричі прокреслена літера м (№ 137, № 150 та № 474), один раз вона зустрічається серед написів на фресках могилянської доби (№ 280). Якщо розглядати їх як ініціали автора, то, наприклад, тут можемо реконструювати скорочену форму імені Михаилъ. Числове значення літери дорівнює сорока,воно є числом випробувань, символізує сорокаденний піст Ісуса Христа, стільки ж днів триває поминання померлого (сорокоуст) [Дьяченко 1993, с. 640; Иванов 2003, с. 240-328], це число тісно пов'язане з уявленням про очищення від гріхів та надією, означає молитву та приготування до нового життя [Данилевский 2001, с. 227]. В "Абетковій молитві" літері відповідає наступний рядок: Милости Твоея хотяще Боже! [Русская азбука 1998, с. 154]. У цьому значенні видряпування літери м може розглядатись як своєрідна молитва з проханням Господньої допомоги, що в цілому відповідає традиційній молитовній формулі "*Господи, помилуй раба свого*".

Можливо, такого ж значення надавалось літері о (№ 324), адже в "Абетковій молитві" їй відповідає наступний рядок: Отче и Сыне и Святыи Душе! [Русская азбука 1998, с. 156]. Вона може розглядатись як скорочена форма слова-звернення, що відповідає традиційній молитовній формулі.

Автор міг надати схожого молитовного значення іншій літері ѳ (№ 337), адже вона є першою в грецькому Θεός.

Втім, обидва записи видряпані на фресках-темперах XVII ст., тож вони можуть розглядатись як скорочені форми імен, наприклад, Остапъ та Ѳеодоръ.

Виконана на фресці могилянської доби літера п (№ 269), може бути інтрпретована як скорочена форма імені, наприклад, Петръ, водночас, як і скорочена форма дієслова-прохання помани, яке доволі часто зустрічається в молитовних формулах XVI–XVII ст.

Літера с з-поміж графіті на фресках-темперах XVII ст. зустрічається найчастіше, шість разів (№ 303, № 304, № 322, № 336, № 338 та № 380). Вона є початковою в дієслові-проханні спаси, молитовні формули із застосуванням якого в XVI–XVIII ст. зустрічаються найчастіше. Тож найвірогідніше розглядати такі

записи як скорочений варіант традиційної молитовної формули. Втім, не виключено, що перед нами скорочена форма запису імені, наприклад, Семенъ.

ІІ.1.7. Фрагменти написів

Під час дослідження епіграфіки церкви Спаса на Берестові була виявлена низка записів, збереженість яких незадовільна через суттєві пошкодження фрескового тиньку та личкувального розчину. Такі написи, як правило, складаються лише з декількох літер, внаслідок чого текст не підлягає реконструкції. Відтак, ми можемо лише констатувати наявність тут графіті в минулому. Проте ці написи, на нашу думку, також повинні враховуватись при дослідженні, наприклад, для отримання статистичної інформації. До цієї категорії можуть бути віднесені одинадцять графіті на стародавніх фасадах (№№ 82, 134. 135, 142, 154, 156, 158, 169, 445, 462 та 468) та сімнадцять на фресках-темперах XVII ст. (№№ 222, 229, 235, 237, 238, 253, 254, 258, 259, 260, 309, 326, 328, 332, 339, 403, 425).

ІІ.1.8. Записи лічби

Серед епіграфічних матеріалів церкви Спаса на Берестові було виявлено три написи, що складаються з декількох вертикальних засічок. Два таких записи знаходяться на фресках-темперах могилянської доби, один містить тринадцять вертикальних засічок (№ 382), другий – сім (№ 402). Під час дослідження епіграфіки Софії Київської нами було виявлено та атрибутовано ряд записів, які мають вигляд рядка або кількох рядків вертикальних засічок. Дослідження особливостей розташування цих написів, зосереджених у вівтарних частинах храму, а також структури формул, дозволило встановити, що такі графіті є записами обрахунку кількості проведених поминальних служб за душу конкретної людини, живої чи померлої, задля спасіння її душі [докл. див. Корнієнко 2009б; 2010, с. 381-385]. Верхньою хронологічною межею появи подібних написів є кінець XIV ст., а за типологією два графіті церкви Спаса на Берестові датуються останньою третиною XVII – першою третиною XVIII ст. Тож їх віднесення до категорії записів обчислення кількості поминальних служб виглядає малоймовірним, проте наразі нам складно встановити, що саме підлягало обрахунку. Так само ми не можемо визначити, що саме намагався підрахувати автор запису № 153 на стародавньому фасаді храму, який складається з восьми вертикальних засічок, закреслених кількома горизонтальними рисками.

ІІ.1.9. Записи цифр

До цієї категорії нами віднесений один запис (№ 417), виконаний на фресці-темпері XVII ст. з образом св. Якова Перса. Він містить цифри 23, жодних додаткових складових він не має, тож встановити мотиваційні чинники виконання цього графіті встановити не вдається.

* * *

ІІ.2. Малюнки-графіті

Серед епіграфічних пам’яток церкви Спаса на Берестові значна кількість є малюнками. До недавнього часу при вивченні графіті їм приділялась менша увага, в науковий обіг вони вводились епізодично, доволі часто як додаток до корпусу написів-графіті. Виняток становить хіба що присвячена оглядові малюнків Софії

Новгородської праця Ю. Нікітіної [Никитина 1990] та стаття Б. Васильєва, який спробував систематизувати окремі аспекти дослідження вже опублікованих малюнків-графіті [Васильев 1997]. Хоча дослідник лише зосередив увагу читача на окремих проблемах їх інтерпретації, його праця на сьогоднішній день лишається єдиною спробою розв'язання узагальнених питань щодо систематизації, часу виконання, авторства, змісту та художніх особливостей давньоруських малюнків-графіті. Серед порушених автором питань доволі важливим є встановлення мотиваційних чинників, які спонукали середньовічного автора до видряпування на стінах храмів зображень, а також значення, яке вони в них вкладали.

Серед важливих питань, розглянутих у праці Б. Васильева, вагомого значення надається систематизації малюнків-графіті. Як ми зазначали вище, С. Висоцький розділив їх на дві категорії: символічні, до якої він відносив зображення святих, князівських та різних магічних знаків, фігур, що нагадують гончарні клейма, хрестів та побутові, представлені зображеннями тварин, птахів, людей, орнаментальних фігур [Высоцкий 1966, с. 107, 116; 1976, с. 117, 124]. Ю. Нікітіна додала сюди ще світські малюнки, але не зазначила їх характерних особливостей [Никитина 1990, с. 221]. Хисткість подібного поділу була доведена Б. Васильєвим, котрий доволі чітко вказав можливості переходу малюнків з категорії побутових до категорії символічних, якщо поглянути на них з позицій християнського символізму [Васильев 1997]. Для систематизації малюнків-графіті ми пропонуємо виділити основну сюжетну лініюцих зображень [Корнієнко 2010, с. 392], систематизувавши їх на такі категорії:

1) хрести, монограми, теонімограми;
2) символи, пов'язані з частинами людського тіла;
3) предмети релігійного вжитку та артефакти;
4) антропоморфні зображення;
5) орнітоморфні зображення;
6) емблеми.

Співвідношення між різними категоріями малюнків-графіті церкви Спаса на Берестові виглядає таким чином:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Хрести, монограми, теонімограми	147	30,82%
Символи, пов'язані з частинами людського тіла	1	0,21%
Предмети релігійного вжитку та артефакти	2	0,42%
Антропоморфні зображення	1	0,21%
Орнітоморфні зображення	1	0,21%
Емблеми	23	4,82%

ІІ.2.1. Хрести, монограми, теонімограми

Серед малюнків церкви Спаса на Берестові переважну більшість складають зображення різноманітних хрестів, причому на фресках-темперах виконаний лише один малюнок, решта ж знаходиться на стародавніх фасадах храму.

Вивчаючи цю категорію зображень, виявлених у Георгіївському приділі Софії Київської, ми вже зазначали складність визначення мотиваційних чинників та мети їх виконання, зважаючи на розмаїття символіки хреста. Нами було запропоновано кілька найбільшвірогідних варіантів інтерпретації подібних зображень [Корнієнко 2010, с. 393-394].

За словами Єфрема Сиріна, малюнок хреста символізує інвокацію "в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа", а поставлений на початку рядка, він співвідноситься з накладанням на себе хресного знамення перед якоюсь важливою справою, а також символізує мовний акт, звернений до Господа та святих [Рождественская 1992, с. 17-18]. Відтак, з огляду на таке значення, цілком можемо погодитись з думкою А. Мединцевої, що деякі малюнки-графіті можуть розглядатись як молитовні записи неграмотних людей [Медынцева 1978, с. 195]. У текстовому еквіваленті такому малюнку може відповідати напис за традиційною формулою "*Господи, поможи рабу своєму*".

Водночас, зображення хрестів різноманітної форми доволі часто зустрічаються у матеріалах сфрагістики; наприклад, емблеми у вигляді чотириконечних "грецьких" хрестів можемо бачити на особових печатках пінських зем'ян Шоломицьких, у вигляді хреста-якоря – волинських зем'ян Яковицьких, у вигляді косого хреста – підстарости городенського Яна Комповольського [Алферов, Однороженко 2008, с. 77, 189, 191] тощо. Зважаючи на таке значення хреста, виконання його зображення на стіні храму за мотиваційними чинниками наближається до видряпування пам'ятних написів-графіті, які фіксують факт перебування в соборі конкретної особи. У текстовому еквіваленті подібним малюнкам відповідають записи, виконані за традиційними формулами "*писав такий-то*" або "*був тут такий-то*".

Водночас ми не можемо виключати дидактичного значення окремих зображень, виконаних на високому професійному рівні, що вказує на обізнаність їх авторів з прийомами книжної мініатюри. Зважаючи на такий контекст, подібні малюнки-графіті мали б, на думку виконавців, символічно розкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа, чому особливо відповідають зображення голгофських та проквітлих хрестів. Дослідник В. Зоценко пов'язував символ проквітлого хреста з культом великомучеників [Зоценко 1979, с. 106], однак цю думку не підтверджують виявлені у церкві Спаса епіграфічні матеріали, адже вони виконані на фасадних стінах храму. Не підтверджують цю тезу і спостереження над графіті Софійського собору, оскільки малюнки проквітлих хрестів зустрічаються тут не лише на фресках з образами мучеників, а й на фресках з іншими святими, зображеннями Чесного Хреста або орнаменту. На жаль, у нас відсутні можливості запропонувати чіткі критерії, за якими можна встановити мотивацію виконання конкретного малюнка.

Найчастіше серед малюнків зустрічаються зображення чотириконечних рівнораменних "грецьких" хрестів, прокреслених за допомогою двох відрізків, які перетинаються під прямим кутом, або виконаних за допомогою подвійних

замкнених рисок. Перших варіантів малюнків нараховуємо двадцять вісім (№№ 21, 26, 31, 42, 59, 60, 62, 65, 71, 79, 81, 112, 113, 115, 126, 129, 132, 151, 178, 183, 204, 433, 441, 450, 455, 456, 458), один з них незавершений, позбавлений лівої частини перекладини (№ 80), других – двадцять дев'ять (№№ 11, 13, 14, 18, 27, 35, 38, 40, 41, 47, 53, 54, 58, 61, 63, 74, 89, 90, 93, 96, 97, 100, 111, 130, 146, 155, 184, 193, 202). Окрім того, маємо сім прокреслених подвійною замкненою рискою вертикальних відрізків (№№ 44, 78, 136, 148, 173, 185, 195), які найвірогідніше буде розглядати як незавершені малюнки (щогли) хрестів. Як різновиди подібних зображень можуть бути названі два малюнки "грецьких" хрестів, щогла одного прокреслена одинарною рискою, а перекладина подвійною (№ 174), або ж навпаки, щогла подвійною, а перекладина – одинарною (№ 192). Окрім того, маємо три малюнки прокреслених потрійною рискою хрестів (№ 66, а також № 131 та № 163, від яких збереглась лише нижня частина щогли). Серед епіграфічних пам'яток зустрічаються ще чотири зображення виконаних подвійними рисками хрестів з розширеними у вигляді відкритих у вершині трапецій (№№ 46, 57, 125, 89). Різновидами подібних малюнків є два хрести, розширення в яких мають кінці перекладини та вершина щогли, а основа замкнена горизонтальним відрізком (№ 12 та № 25). Також наявні вісім прокреслених одинарними лініями рівнораменних хрестів з розширеними у вигляді трикутників кінцями (№№ 5, 22, 33, 37, 76, 118, 159, 186), причому один з них виконаний на торці плінфи ще до її обпалу (№ 37), другий – на сирій поверхні личкувального розчину (№ 76), а третій містить додаткові елементи у вигляді прокреслених у кожному полі складових теонімограми І҃С Х҃С та слова НИКА. Оскільки в ранньому християнстві "грецький" хрест символізував Ісуса Христа, подібні малюнки можуть найвірогідніше тлумачитись саме як скорочена форма молитовного запису, зверненого до Спасителя, адже саме йому посвячена церква.

Цікавим є виконаний по вогкому тиньку рельєфний малюнок хреста з розширеними кінцями (№ 76). З ранньохристиянських часів існувала традиція вкладати святі мощі у фундаменти, стін та склепінь під час будівництва храмів. Наприклад, у Константинопольському Софійському соборі у місця закладання реліквій відмічались на стінах та стовпах вмонтованими або вирізаними хрестами; аналогічні позначення місць вкладання мощів у вигляді хрестів зустрічаються серед інших храмів візантійського культурного впливу [див., напр.: Teteriatnikova 2003, с. 77-92; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 210-212]. Зважаючи на існуючу традицію, зображення хреста на західному фасаді церкви слід розглядати як таке, що позначає місце поховання часточки святих мощів, вмурованої у кладку стіни.

На торці плінфи в північній частині сучасного нартекса ще до обпалу був прокреслений косий хрест або хрест св. Андрія. Аналогічні знаки часто зустрічаються у вигляді графіті або опуклих знаків на давньоруській плінфі [див., напр.: Холостенко 1975, с. 121, рис. 12; с. 124, рис. 15; Коваленко, Раппопорт 1991, с. 147, рис. 3: 11]. Однак встановити, що саме спонукало автора виконати це зображення на сирій плінфі, доволі проблематично.

Іншою поширеною формою зображень хрестів серед графіті церкви Спаса на Берестові є "латинський", в якого нижня частина щогли довша за верхню. Простої форми, тобто, прокреслених за допомогою двох відрізків, нараховуємо

одинадцять (№№ 8, 52, 43, 67, 70, 72, 81, 95, 140, 188, 469), причому кінці перекладини та вершина щогл одного з них мають розширення у вигляді трикутників (№ 81), подвійними замкненими рисками виконано три зображення (№№ 23, 48, 51), причому один хрест має розширення у вигляді відкритих у вершині трапецій (№ 51). У християнській традиції з подібної форми хрестом пов'язують розп'яття Ісуса Христа, тому "латинський" хрест називають також "Хрестом Розп'яття" або "Хрестом Страстей Господніх". У Євангелії від Іоанна про страту Ісуса Христа оповідається так: "А Пилат написав і написа, та й умістив на хресті. Було ж там написано: "Ісус Назаряин, Цар Юдейський". І багато з юдеїв читали цей напис, бо те місце, де Ісус був розп'ятий, було близько від міста. А було по-гебрейському, по-грецькому й по-римському написано. Тож сказали Пилатові юдейські первосвященики: "Не пиши: Цар Юдейський, але що Він Сам говорив: Я – Цар Юдейський". Пилат відповів: "Що я написав – написав" (Ів. 19:19-22). Відтак на "латинському" хресті зображують символічну табличку над головою Ісуса Христа, внаслідок чого хрест стає шестиконечним. Простих хрестів такої форми виявлено два (№ 451 та № 475), прокреслених за допомогою подвійних замкнених рисок – також два (№ 28 та № 122), один з яких зберігся фрагментарно (№ 122). До "Хрестів Розп'яття" можемо зарахувати й восьмиконечні хрести, в зображеннях яких окрім вказаних вище деталей додається нахилене підніжжя. Один з таких хрестів прокреслений за допомогою простих відрізків (№ 205), інший – подвійних замкнених, причому із зазначенням складових теонімограми І҃С Х҃С (№ 16). Наведені вище зображення також можуть розглядатись як своєрідні звернені до Ісуса Христа молитви, водночас вони ж могли символічнорозкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа.

П'ять малюнків мають вигляд хреста-якоря (№№ 56, 68, 74, 170, 196). У ранньохристиянській символіці якір символізував надію, повне уповання на волю Господа [Уваров 2001, с. 153-155, 202-205], що спиралось на слова апостола Павла: "Тому й Бог, хотівши показати спадкоємцям обітниці незмінність волі Своєї, учинив те при помочі клятви, щоб у двох тих незмінних речах, що в них не можна сказати неправди Богові, мали потіху міцну ми, хто прибіг прийняти надію, що лежить перед нами, що вони для душі як котвиця, міцна та безпечна, що аж до середини входить за заслону, куди, як предтеча, за нас увійшов був Ісус, ставши навіки Первосвящеником за чином елхіседековим" (Євр. 6:17-20). Зважаючи на семантичне навантження зображення хреста-якоря, подібні малюнки можуть розглядатись як символічна молитва-звернення до Ісуса Христа з надією на звершення своїх молитовних сподівань.

Доволі чисельну групу становлять зображення проквітлих хрестів, яких нараховуємо вісім (№№ 24, 117, 127, 141, 172, 179, 198, 201). Цей символ, який часто зустрічається в християнському мистецтві, пов'язується з прообразом хреста Старого Завіту – Деревом Життя, яке рятує людство [Апостолос-Кападона 2000, с. 54, 118; Смирнова 2007, с. 280-281; Ozerkov 2006; Шаповалов 2003]. Подібного значення надавалось символу Голгофського хреста, зображення якого серед епіграфічних пам'яток церкви Спаса на Берестові зустрічається чотирнадцять разів. Основа п'яти голгофських хрестів спирається на трикутної форми Голгофу, два з них чотириконечні (№ 64 та № 103), два – шестиконечні (№ 30 та № 94), один зберігся фрагментарно – лише щогла та Голгофа (№ 107). Два малюнки є

чотириконечними хрестами, основа яких спирається на горизонтальну лінію, що є простою формою передачі одноступінчатої Голгофи; перший прокреслений подвійними замкненими рисками (№ 110), другий – одинарними (№ 443). Основи щогл шести хрестів спираються на одноступінчату Голгофу, що символізує вищу сходинку християнської доброчинності – Віру. Один з хрестів чотириконечний з розширеними у вигляді трикутників кінцями (№ 187), три – шестиконечні, з них один простий (№ 114), а два мають розширені у вигляді трикутників кінці (№ 84 та № 106). Ще два зображення збереглись фрагментарно (№ 85 та № 86). Ще один фрагментарно збережений малюнок (№ 168) є прокресленим потрійною рискою зображенням чотириконечного хреста, основа щогли якого спирається на триступінчату Голгофу, сходинки якої символізують три християнські доброчинності: Віру, Надію і Любов (Милосердя).

Один малюнок має вигляд простого чотириконечного хреста, обведеного колом. “Грецький” хрест всередині кола в астрології символізує землю, зображений на стінах римських готичних соборів він символізував їх святість [Смирнова 2007, с. 214]. Однак подібні сюжети можемо бачити і в київських пам’ятках середньовічної архітектури: так, у мозаїчних композиціях “Євхаристія” Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого собору євхаристичний хліб у руках Ісуса Христа оформлений у вигляді кола з хрестом у центрі [Лазарев 1960, табл. 33, 35; Лазарев 1966, табл. 4б, 9, 19, 72; Собор 2001, табл. 135, 143]. Окрім того, подібні фігури доволі часто застосовувались в емблематиці, наприклад, у давньоруську добу грецький хрест можемо бачити у вигляді клейма на денцях горщиків впродовж X–XIII ст. [див. напр.: Новое 1981, с. 297, рис. 129; Брайчевська, Михайлов, Сагайдак 1993, с. 232, рис. 12; Фіголь 1997, с. 132]. У ранній модерний час схоже зображення зустрічаємо, наприклад, на печатці не названого по імені подільського зем’янина (1565) [Однороженко 2009, с. 280, мал. 792] або ж на печатці волинського зем’янина Миколи Лосятинського [Алферов, Однороженко 2008, с. 95; Однороженко 2008, . 84] чи луцького гродського Кшиштофа Шкленского [Однороженко 2008, с. 77]. На нашу думку, більш вірогідним буде припущення, що автор прагнув зобразити хрест круглий “нахлібний” [Смирнова 2007, с. 286-287], одне із зображень якого також виконане на личкувальному розчині стародавнього фасаду храму (№ 147). Ймовірно, такого значення надавали автори зображенням чотириконечних хрестів у квадратах, три з яких прокреслені одинарними рисками (№№ 29, 75, 77), один – подвійними (№ 197). Подібні зображення також зустрічаються серед мозаїк Софії Київської [Лазарев 1960, табл. 48-49].

Окрім того, на східному фасаді сходової вежі виявлено два малюнки хреста Бранше (№ 466 та № 467), що в символіці розглядається як прихований знак Ісуса Христа, утворений перетином чотирьох літер Х [Смирнова 2007, с. 297].

Порівняно із зображеннями хрестів, теонімограм виявлено небагато, лише шість. Найвірогідніше, теонімограми варто тлумачити як скорочену форму молитви, на кшталт скорочення до одного слова-звернення Господи традиційної формули “*Господи, поможи рабу своєму такому-то*”.

Перехідним від малюнка хреста до теонімограми є монограматичні хрести, один з них виконаний на фресці-темпері XVII ст. (№ 334). Він складається з літер Р та Т. Відповідно до символічного значення цієї монограми, перша

літера Р символізує Царя-Ісуса (лат. Rex), друга Т символізує Його хрест [Смирнова 2007, с. 224-225].

На личкувальному розчині також виконано три теонімограми Ісуса Христа (№ 2, № 4, № 166) та дві – Богородиці (№ 1 та № 3). Цікавою є група теонімограм Христа та Богородиці на західній стародавній фасадній стіні. Вдається встановити, що спочатку невідомим автором прокреслена грекомовна теонімограма Богородиці МѲ (№ 3). Вочевидь, саме цей запис послужив поштовхом до виконання іншим автором ще трьох графіті: над № 4 була прокреслена кирилична теонімограма Богородиці в складі літер МБ (№ 1), ліворуч – грекомовна теонімограма Ісуса Христа ІС ХС (№ 4), а над останньою – кирилична ИС ХС (№ 2). Разом всі чотири графіті утворюють своєрідний комплекс, що складається з двох кириличних та двох грецьких теонімограм, розмежованих лінією ребра стародавньої плінфи.

ІІ.2.2. Символи, пов'язані з частинами людського тіла

На західній стіні стародавнього фасаду церкви Спаса на Берестові доволі реалістично видряпаний малюнок голови людини з детально проробленими рисами обличчя. У символічному значенні голова є виразом місця перебування життя, вона є головним членом тіла, адже керує всіма іншими його членами [Фергюсон 1998, с. 79-80]. Подібні зображення трапляються серед епіграфічних пам'яток інших культових споруд середньовічного Києва, зокрема кілька з них виявлені в Софії Київській. Втім, мотиваційні чинники їх виконання наразі залишаються нез'ясованими.

ІІ.2.3. Предмети релігійного вжитку та артефакти

При номенклатурі цієї категорії ми спирались на систематизацію Дж. Фергюссона, як і під час зарахування до неї зображень [Фергюсон 1998, с. 269-322]. Серед епіграфічних пам'яток церкви Спаса на Берестові сюди можуть бути зараховані два виконані по личкувальному розчину малюнки, списа (№ 457) та євхаристичного хліба (№ 476).

Виконане на південному фасаді сходової вежі храму зображення списа, у християнському мистецтві символізує страждання Ісуса Христа, окрім того, спис є атрибутом святих воїнів [Купер 1995, с. 147; Фергюсон 1998, с. 317]. На жаль, встановити причину виконання цього малюнка не виявляється за можливе.

Символічне зображення хліба представлене малюнком у вигляді розділеного на вісім частин квадрата, що є символом причастя, адже призначений для євхаристії хліб ділиться на вісім частин саме таким чином, як ділиться прямокутник двома хрестами [Уваров 2001, с. 216-217; Еманов 2004, с. 87]. За своїм символічним значенням до цього малюнка можуть наближатись зображення чотириконечних хрестів в колі або квадраті, які можуть тлумачитись як малюнки так званих "нахлібних" хрестів, що неодноразово зустрічались серед графіті церкви Спаса на Берестові.

ІІ.2.4. Антропоморфні зображення[*]

До цієї категорії нами віднесене одне графіті № 19 [372] на стародавньому фасаді храму. Автор графіті зобразив вояка з мечем у руці, який пізніше

[*] В основу підрозділу покладена стаття: Корнієнко 2009; див. також: Корнієнко 2010, с. 395-396.

іншим автором був перетворений на хрест. На голову людини, з детально проробленими рисами обличчя, буквально поставлено конічний шолом. Типологічна та символічна близькість цього малюнка й графіті № 251 [Высоцкий 1976, с. 67-68, табл. LVIII, 3: LIX, 3; Корнієнко 2010, с. 39-40, табл. XXXV, 2] з собору Святої Софії дозволяють обмежити верхню хронологічну межу можливої появи першою третиною XIII ст., тобто, домонгольським часом, коли відбувається розквіт дружинної культури давньоруського суспільства [Мусин 2005, с. 339-340].

Незважаючи на відмінності в загальних рисах між малюнками з церкви Спаса на Берестові та Софії Київської маємо ряд спільних деталей. Зокрема в обох випадках автори малюнків доволі детально проробляли риси обличчя (очі, ніс та рот) одночасно із схематичною передачею тулуба, рук та ніг. Обом воякам на голову "поставили" непомірно малі конусоподібні шоломи, форма яких була найбільш поширеною у давніх русичів [Довженок 1950, с. 35-36]. Круглий щит, що його тримає у лівій руці людина, зображення якої видряпане на стіні Софії Київської, також часто зустрічається серед захисного обладунку давньоруського вояка [Довженок 1950, с. 35-36]. З наступальної зброї маємо зображення списа (малюнок з Софії Київської) та меча (малюнок з церкви Спаса на Берестові), теж найбільш поширених у дружинному середовищі [Довженок 1950, с. 26, 31-32].

Тобто, незважаючи на схематичність обох зображень, їх автори подали достатню кількість деталей, завдяки яким глядачі без зайвих зусиль могли впізнати гротескні зображення представників дружинного стану давньоруського суспільства. Це є однією з умов пародіювання, сутність якого полягає в наслідуванні оригіналу з одночасним перебільшенням його характерних рис, їхньою гіперболізацією до абсурдного, адже пародія може бути успішною лише тоді, якщо глядач добре ознайомлений з оригіналом. В пародійних формулах велику роль відіграє асоціативне мислення, позаяк відомі явища та речі перетворювались у їх сміхотворні подібності [Даркевич 2004, с. 10]. На таких засадах відбувалось висміювання лицарського стану, коли уславленню лицарської звитяги протиставлялась їх дегероїзація, розвінчування уявних доброчинностей лицарів виливалось у жарти, комічні перебільшення, у гротескних фігурах лицарів художник підкреслював їх самолюбство та пиху, хвальковитість та боягузтво тощо [Даркевич 2004, с. 74-79]. Розквіт антилицарської пародії припадає на часи, коли цей стан відіграє вирішальну роль у військовій справі і демонструє вже усталений життєвий стиль [Даркевич 2004, с. 114-115]. Подібний до лицарської розвиток дружинної культури спостерігаємо і на давньоруських теренах, детальному аналізові чого присвячена монографія О. Мусіна [Мусин 2005].

Означені графіті фіксують паралельне побутування на Русі антидружинної пародії, оскільки гротескні малюнки з Софії Київської та церкви Спаса на Берестові можуть бути співвіднесені з подібними зображеннями західноєвропейських лицарів, що неодноразово зустрічаються в книжковій мініатюрі.

Визначивши мотиваційні чинники появи пародійних малюнків на стінах київських храмів, спробуємо відповісти на питання їх авторства. Графіті Софії Київської знаходиться у вівтарі – недоступній для прихожан частині храму. Тож з упевненістю можемо констатувати, що автором малюнка гротескного воїна зі списом та щитом був представник духовного сану, причому його творчість була "сприйнята" кліром, адже в іншому випадку графіті було б знищене або,

принаймні, понівечене, а жодних свідомих пошкоджень на ньому ми не спостерігаємо. Щодо малюнка з церкви Спаса на Берестові, то він розташований у тій частині, що була більш доступною. На нашу думку, це зображення також було виконане представником духовенства, чим може бути пояснена подальша трансформація малюнка шляхом перетворення меча на хрест: таким чином висміюваний та висміювач ніби мінялись місцями, адже пародійний малюнок вояка, служителя світської влади, перетворювався на гротескне зображення представника кліру, служителя влади духовної.

ІІ.2.5. Орнітоморфні зображення

На стародавньому західному фасаді церкви виявлене зображення голуба (№ 17). Цей птах, зображення якого неодноразово зустрічається серед епіграфічних пам'яток, зокрема Софії Київської [Высоцкий 1966, с. 117, табл. LXXX, 1; Корнієнко 2010, с. 80, табл. CXXIX], в християнському мистецтві символізує чистоту, душу та Святого Духа. Водночас голуб може бути пов'язаний з символом Таїнства Хрещення, адже в усіх чотирьох Євангеліях в сюжеті про хрещення Ісуса Христа Святий Дух, що сходить на Нього, має подобу голуба (Мт. 3:16, Мр. 1:10, Лк. 3:22, Ів. 1:32). У графіті на фасаді церкви Спаса на Берестові голуб спокійно сидить і така поза птаха відображає тему присутності Святого Духа [Гладкая 2009, с. 91]. Відтак, більш вірогідним буде пов'язати мотивацію виконання графіті як прагнення збагатити художній декор фасадів церкви, зобразивши на ньому птаха, який символізує Святого Духа та Таїнства Хрещення.

ІІ.2.6. Емблеми

До цієї категорії нами зараховані графіті, в яких доволі складно виділити сюжетну лінію, однак вони близькі за своїм виглядом до клейм, знаків на плінфах, особистих печатках тощо.

На стародавньому західному фасаді храму виявлений знак у вигляді латинської літери Y (№ 36). Малюнок не може бути визначений як фрагмент щогли хреста з розширеними кінцями, також його не можна виділити як Ƴ, ϒ або Ψ. Схожий знак виявлений і на південному фасаді храму, він нагадує літеру Ψ, проте через схематичність його важко визначити саме як літеру. Подібні позначки зустрічаються на плінфах другої половини XI–XIII ст. як графіті або як опуклі знаки [див., напр.: Холостенко 1975, с. 121, рис. 12; с. 124, рис. 15; Коваленко, Раппопорт 1991, с. 147, рис. 3: 2-3].

Окрему групу становлять зображення геометричних фігур – кола (№ 444), квадрата (№ 69) та трикутника (№ 463). Коло або кільце в християнстві символізує досконалість Бога та Його Вічність, рівнобічний трикутник виступає символом Бога-Отця або Трійці; на відміну від двох попередніх символів, квадрат є символом землі та мирських турбот, в цьому значенні він використовується для зображення простихлюдей [Фергюсон 1998, с. 255; Апостолос-Кападона, 2000, с. 112, 218; Энциклопедия 2005, с. 81-82]. Проте немає впевненості в тому, що автори малюнків прагнули передати саме ці символічні значення фігур, адже подібні геометричні знаки зустрічаються і в побуті, зокрема серед гончарних клейм [див., напр.: Новое 1984, с. 296,рис. 129; Терський 2006, с. 149, рис. 129], тож могли певною мірою слугувати емблемами, що ідентифікують їх авторів.

Проміжною ланкою між геометричними фігурами та подібними до літер знаками є зображення № 194 та № 449. Перше має вигляд квадрата, в який вписана схематична літера Ѱ. Друге має вигляд кола, в яке вписана літера Т з округлою перекладиною; додатковими елементами слугують дві довгі округлі риски, які опускаються вниз, надаючи фігурі антропоморфної подоби. Ані встановити семантику, ані віднайти аналогії подібним зображенням нам не вдалося.

На стародавніх фасадах храму виявлено також п'ять зображень пентаграм (№№ 104, 191, 460, 464, 471), що в християнському мистецтві символізує п'ять ран Розіп'ятого Христа, а також захист від диявола [Апостолос-Кападона 2000, с. 168; Энциклопедия 2005, с. 215]. Втім, подібні знаки могли слугувати для ідентифікації їх авторів, позаяк зустрічаються серед гончарних клейм X–XIII ст. [див., напр.: Новое 1981, с. 297, рис. 129; Терський 2006, с. 148, рис. 128, 12], пентаграма також входить до складу герба "п'ятиріг" [Niesiecki 3, s. 593-594], який носили представники кількох шляхетських родин, наприклад, волинських панів Єловичів-Малинських [Алферов, Однороженко 2008, с. 54-55].

Ідентичні знаки у вигляді двох вертикальних рисок, з'єднаних двома діагоналями, виконані на західному фасаді храму (№ 101 та № 157). Аналогічний знак можемо бачити на ребрі плінфи з церкви кінця XI ст. на Чернігівському дитинці [Коваленко, Раппопорт 1991, с. 147, рис. 3: 47]. Втім, подібні фігури зустрічаються також в пізніший час. Зокрема на гербах шляхетської родини Аксаків [Boniecki 2002, t. 1, str. 25; Niesiecki 1, s. 13-13]. На печатках родини можемо бачити знак у вигляді двох трикутників, з'єднаних вершинами, між якими знаходиться стріла, вістрям вправо [Алферов, Однороженко 2008, с. 7-8]. В гербовнику Вацлава Руліковського наводяться два типи емблем Аксаків, перший аналогічний наведеному вище, другий ідентичний прокресленому на стіні церкви графіті [Однороженко 2008, с. 79]. Зважаючи на те, що Аксаки в XVII ст. часто посідали київські уряди [Urzednicy 2002, s. 55, 58, 62, 70, 142, 145], не виключено, що графіті на стіні церкви залишив один з представників Аксаків, тож за своїм значенням подібні написи наближаються до традиційної формули "*писав такий-то*", позаяк ідентифікують особу автора запису.

Можливо, те саме значення надавалось малюнку у вигляді гербового п'ятикутного щита з округлою верхньою частиною, в полі якого прокреслена фігура, яка складається з шестиконечного хреста, від точки перетину горизонтальних та вертикальних ліній якого вгору прокреслені скісні риски.

Під цим кутом доволі цікаво поглянути на групу зображень, виконаних на стародавньому західному (№ 102) та південному (№ 438, № 439, № 440 та № 446) фасадах храму. В основі всіх малюнків лежить хрест, який має певну кількість додаткових ліній. За своїм зовнішнім виглядом ці малюнки дуже подібні до ганзейських купецьких знаків власності, виявлених на предметах XIV–XV ст. з розкопок Готського двору в Новгороді [Рыбина 2009, с. 138, рис. 21; 139, рис. 22; 140, рис. 23], а також до знаків на печатках деяких львівських міщан XVI ст. [див., напр.: Однороженко 2009, с. 236-237, рис. 579, 581]. Втім, повних аналогів цим зображенням нам виявити не вдалося.

На південному фасаді храму виявлений малюнок у вигляді сітки (№ 452). Подібні зображення неодноразово трапляються серед пам'яток епіграфіки як античності, так і середньовіччя. С. Саприкін та Ю. Маслєнніков, вивчаючи графіті

та дипінті хори античного Боспору, де зображення подібних "сіток" або "сходинок" зустрічаються неодноразово, наводять велику кількість різночасових аналогій з багатьох центрів Північного Причорномор'я [Сапрыкин, Масленников 2007, с. 30]. Схожий знак у вигляді трикутника з сіткою (за визначенням С. Климовського –"композиція з послідовно вписаних один в одного косого хреста, ромба і трикутника") прорізано ще до випалу на одному з голосників Софійського собору [Климовський 2003, с. 50, рис. 4]. Подібні зображення (№ 1061 та № 1151) виявлені в Георгіївському приділі Софії Київської [Корнієнко 2010, с. 100, табл. CLXXIII, 1; с. 126, табл. CCXXI, 1]. Як ми зазначали раніше, інтерпретація подібних фігур через схематичність ускладнена [Корнієнко 2010, с. 398-399], їх пов'язують з магічними уявленнями про добро та зло, звичайними учнівськими вправами з геометрії тощо [Сапрыкин, Масленников 2007, с. 30]. Проте більш вірогідним, буде, на нашу думку, з позиції християнського мистецтва пов'язувати зображення сітки з атрибутом рибалки, в іпостасі якого виступає Ісус Христос. За спостереженнями О. Уварова, в подібних символах міститься значення Царства Небесного, яке Христос пояснює схожим порівнянням [Уваров 2001, с. 184-185]: "Подібне ще Царство Небесне до невода, у море закиненого, що зібрав він усячину. Коли він наповниться, тягнуть на берег його і, сівши, вибирають до посуду добре, непотріб же геть викидають" (Мт. 13:47-48). Відтак, згідно з нашим поділом, це зображення варто було б віднести до категорії предметів-символів церковного вжитку та артефактів, однак через непевність трактування орнаментального мотиву саме як цілеспрямованого зображення сітки, на нашу думку, доцільніше наразі віднести його до категорії емблем.

Структурно до попереднього зображення тяжіє малюнок на західному фасаді сходової вежі, який складається з кількох простих ліній (№ 432). На жаль, визначити значення цього малюнка не виявляється за можливе, єдине, що можна точно встановити, це його цілеспрямований характер виконання. Те саме стосується малюнка у вигляді "ялинки", виявленого на східному фасаді сходової вежі церкви Спаса на Берестові (№ 470).

ПІСЛЯМОВА

У книзі опубліковано 477 написів та малюнків останньої третини XI – першої третини XVIII ст. на личкувальному розчині стародавніх фасадних стін та фресках-темперах 40-х рр. XVII ст. церкви Спаса на Берестові.

У науковий обіг було введено значний за обсягом епіграфічний матеріал, інформаційний потенціал якого важко переоцінити. Зокрема завдяки відомостям напису № 206 на фасаді храму ми отримали важливе свідчення русько-палестинських контактів у XII–XIII ст. Дуже цікаві дані щодо можливостей застосування традиційної формули "*Господи, поможи рабу своєму*" продемонстрував автор напису № 7, що повідомив читачам про зведений Варламом на Йосифа наклеп. Важливу інформацію ми отримали завдяки вивченню групи написів на фресках часів реставрації храму за митрополита Петра Могили. Наразі ці записи є найбільш пізнім за часом формування комплексом епіграфічних пам'яток, адже в Софії Київській, яка на сьогодні є найбільшим "архівом" графіті, верхньою межею їх появи є третя чверть XVII ст., пізніші записи одиничні. Саме тому написи на фресках XVII ст. церкви Спаса на Берестові є важливим джерелом для дослідження київських епіграфічних пам'яток другої половини XVII – першої третини XVIII ст. Саме завдяки його вивченню були отримані важливі додаткові відомості щодо еволюції традиційних формул записів. Не менш цікаві дані були отримані завдяки дослідженню малюнків, зокрема зображення незграбного вояка (графіті № 19), що сприяло поглибленню наших знань щодо поширення на теренах Давньої Русі середньовічної антидружинної пародії, яка, по суті, аналогічна західноєвропейській антилицарській.

Варто звернути увагу й на особливості розташування графіті в храмі, де їх кількість явно переважає у південній частині храму порівняно з північною. Досліджуючи епіграфічні пам'ятки Софії Київської, ми вже звертали увагу на цю особливість. Так, незначна кількість опублікованих С. Висоцьким графіті у північних приділах св. Георгія Великомученика та свв. апостолів Петра і Павла створило враження кардинально чисельної переваги графіті у центральній наві й південних приділах свв. Іоакима та Анни, архангела Михаїла. Це спостереження дало підстави досліднику стверджувати, що незначна кількість написів у північній частині й їх переважання у південній відображає особливості розташування вірян у храмі під час богослужіння, коли чоловіки перебували з південного боку, а жінки – з північного. У свою чергу, вже на це твердження спирався висновок про низький рівень грамотності останніх [Высоцкий 1966, с. 134-135; 1976, с. 134]. Подібні висновки набули поширення в історіографії [Медынцева 1978, с. 191-192; Франклин 2010, с. 133]. Втім, нами було встановлено, що подібні твердження спираються на недостовірні аргументи, адже сучасні вивчення графіті Софії Київської доводять, що особливості розташування графіті аж ніяк не можуть свідчити про особливості розташування вірян під час богослужіння, оскільки імена та дієслівні форми вказують, що переважна більшість записів виконана чоловіками, в тому числі і в північних приділах. На нашу думку, переважання кількості графіті в південній частині храму порівняно з північною (хоча й не таке кардинальне) обумовлене більшою сакральною значимістю півдня порівняно

з північчю. Власне цією обставиною і можемо пояснити такі саме особливості розташування графіті в церкві Спаса на Берестові.

Окрім того, важливо звернути увагу на питання мікрохронології графіті, тобто, на встановлення можливого часу видряпування написів або малюнків у межах доби. Справа в тому, що у радянській історіографії набуло поширення твердження, що записи виконувались під час тривалих церковних служб крадькома, адже такі дії – "різання" на стінах храму – заборонялись Церковним Уставом князя Володимира [Высоцкий 1966, с. 139; 1985, с. 113]. Однак дослідження особливостей розташування та виконання графіті Софії Київської дало можливість встановити, що їх автори досить часто прагнули до загального огляду своїх "творів". У багатьох випадках графіті видряпували самі клірики, які б, навпаки, мали, дотримуватись уставу та слідкувати за виконанням мирянами цієї норми. На думку Ю. Артамонова і І. Зайцева, заборона різати стіни міститься в пізніших редакціях Уставу князя Володимира (XIII–XVII ст.), тож ця норма була введена не раніше другої половини XIII – початку XIV ст., що пояснює факт поступового зменшення кількості графіті у Софії Київській з XIII–XIV ст. [Артамонов, Зайцев 2009, с. 302-303]. Проте варто зауважити, що дослідники спирались у своїх висновках лише на 416 опублікованих С. Висоцьким графіті [Высоцкий 1966; 1976; 1985], що не відображають реальної кількості наявних у храмі написів та малюнків. Зважаючи на результати сучасного вивчення епіграфіки Софійського собору, можемо стверджувати, що пізніші написи XIV–XVII ст. у кількісному аспекті мало чим поступаються написам XI–XIII ст. Ці самі дані отримуємо завдяки вивченню епіграфіки церкви Спаса на Берестові, де з плином часу кількість графіті зростає. Відтак маємо всі підстави стверджувати, що протягом усього хронологічного проміжку побутування звичаю видряпувати графіті на стінах храмів, якщо і не толерувались, то, принаймні, не заперечувались духовенством. Щоб встановити час появи графіті в межах доби, ми можемо звернутися до соціального стану їх авторів. Звичайно, тут виникають певні труднощі, адже виконавці рідко вказували свою приналежність до тієї чи іншої суспільної верстви. Якщо на фасадах церкви Спаса на Берестові графіті могли залишати люди вдень, то у приміщенні храму вони були обмежені часом. Для такого визначення нам необхідно звертатись до непрямих даних, насамперед, до місця розташування графіті в межах храму. Оскільки багато графіті знаходиться у вівтарній частині, то найбільш логічним буде припустити, що виконували їх представники кліру. Менш впевнено до виконаних священнослужителями графіті можемо віднести високохудожні малюнки, цитати літературних творів та записи високого професійного рівня, що вказують на досвідчених виконавців. Тож не буде помилкою припустити, що більшість графіті виконані кліриками, проте неможливо уявити, що вони займались цим під час Літургії, у якій брали безпосередню участь. Відповідно, ми можемо з більшою впевненістю стверджувати, що написи та малюнки видряпувались на стінах храму тоді, коли служба не правилась, тобто, коли вірян (принаймні більшості) в храмі не було. Відтак, отримані в ході вивчення епіграфіки Софії Київської дані знайшли своє підтвердження в результаті дослідження церкви Спаса на Берестові.

З огляду на вивчення каналів прорізів графіті на західному фасаді церкви Спаса на Берестові постає питання про співвідношення пошкодження їх під дією

атмосферних опадів та наявності невеликого притвору, встановленої під час археологічних досліджень [див., наприклад: Каргер 1961, с. 387-389; Асєєв, Харламов 1979, с. 87-88; Мовчан 1993, с. 34-35]: у давнину графіті знаходились у закритому приміщенні, тобто, не перебували під дією атмосферних опадів. Проте наслідки їх дій спостерігаються у прорізах написів та малюнків, тобто, західна фасадна стіна церкви все ж таки була певний час відкритою. Це могло статись лише внаслідок руйнування притвору (принаймні, його склепіння). Однак встановити час, коли це могло статись, доволі проблематично. Єдина можливість визначити вік графіті, це час, за який були пошкоджені їх прорізи атмосферними опадами. На південному фасаді храму знаходиться запис (№ 437), який містить дату виконання – 1650 р. Ця частина стіни здавна була фасадною, до нашого часу від дати видряпування напису минуло приблизно три з половиною століття. Форма прорізів № 437 та переважної більшості графіті на західному фасаді церкви Спаса на Берестові при візуальному спостереженні не знаходять суттєвих відмінностей. Зважаючи на цю обставину, до моменту зведення дерев'яного приміщення за часів реставрації храму Петром Могилою у 40-х рр. XVII ст. мало минути приблизно три з половиною століття. Тобто, час руйнування притвору припадає приблизно на кінець XIII ст. Найвірогідніше, ця обставина була пов'язана з певним занепадом життя Києва внаслідок захоплення військами Батия у 1240 р. Втім, графіті засвідчують, що життя церкви Спаса на Берестові не припинилось, адже багато з них датуються в межах XIV–XV ст. Це вказує, що храм продовжував функціонувати як культова споруда. В цей же період (XIV–XV ст.) відбувається реставрація храму, яку засвідчили результати сучасних архітектурно-археологічних досліджень [Мовчан 1993, с. 32; Сердюк, Гуцуляк, Коренюк, Скляр 2003, с. 59]. У писемних джерелах після тривалого мовчання літописів згадки про церкву Спаса на Берестові вперше з'являються у 1543 р., коли польські ревізори серед київських церков згадують її частіше ніж вона згадувалась у XVII ст.; на думку М. Каргера, незважаючи на те, що церква зазнала руйнувань, вона все ж таки залишалась діючим храмом [Каргер 1961, с. 378]. Цю тезу підтверджують і дані вивчення епіграфічних пам'яток, які вказують на відносну сталість розвитку традиції видряпування написів на фасадних стінах протягом кінця XI – середини XVII ст.

Спостереження над висотою розташування графіті на фасадних стінах храму примушує поставити ще одне питання стосовно архітектурного вигляду стародавньої споруди. Справа в тому, що записи та малюнки виконані на висоті від 130 до 340 см, проте здебільшого в межах 190-250 см. Тобто, вони розташовані вище, аніж це могла зробити людина, стоячи на підлозі. Складно уявити, що кожен автор графіті, яких на стінах споруди залишилось більше двохсот, користувався для цього якоюсь підставкою, щоб піднятись для його виконання. Більш вірогідним буде припустити, що в давнину довкола фасадів храму існувала висока відмостка, яка дозволяла авторам графіті так високо їх виконувати. Проте слідів її наявності виявити поки що не вдається, тому таке пояснення висоти розташування напису не виходить за межі гіпотетичного припущення.

Окрім того, вивчення хронології комплексу записів на фресках-темперах могилянської доби XVII ст. дали можливість отримати важливі свідчення про першу їх реставрацію. У наявних письмових джерелах нічого не згадується про

ремонтні роботи XVIII ст., метою яких було б поновлення саме живопису храму. Відтак, через брак відомостей дослідники змушені лише припускати, що за ктиторства Степана Ковніра (1695–1786) все ж відбувалось якесь поновлення фресок [Кондратюк 2009, с. 183]. Зважаючи на інформацію комплексу, верхньою хронологічною межею побутування якого є початок 30-х рр. XVIII ст., саме до цього часу й варто віднести перше поновлення живопису могилянської доби, зумовлене, вочевидь, факторами руйнування фарбового шару та тиньку внаслідок посилення вологості в храмі після зведення фортечного валу. Адже зникнення графіті на фресках (останнє датується 1731 р.) однозначно вказує на те, що вони були закриті фарбою, і це унеможливило подальше видряпування написів. Окрім встановлення часу перших ремонтно-реставраційних робіт живопису XVII ст., завдяки графіті вдалося на фактологічному рівні зафіксувати обрізання нижніх частин фресок з образами Богоматері та Ісуса Христа в сучасному нартексі храму – на останній знаходиться графіті № 208, по нижній частині якого проходить обріз.

Отже, публікація епіграфічних пам’яток XI–XVIII ст., що знаходяться в церкві Спаса на Берестові, ввела в науковий обіг значний обсяг автентичних історичних джерел, завдяки яким вдалося отримати додаткові відомості щодо змін в архітектурі та стінописі храму, історії паломництва, еволюції традиційних молитовних формул тощо.

БІБЛІОГРАФІЯ

Алферов, Однороженко 2008 – Алферов О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – 200 с.

Апостолос-Кападона 2000 – Апостолос-Кападона Д. Словарь христианского искусства. – Челябинск: Урал LTD, 2000. – 272 с.

Артамонов, Зайцев 2009 – Артамонов Ю.А., Зайцев И.В. Три древнерусские надписи из храма св. Софии в Константинополе-Стамбуле // Вопросы эпиграфики. Выпуск 3 [Сборник статей]. – М.: Русский Фонд Содействия образованию и науке, 2009. – С. 300-321.

Асеев 1982 – Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К.: Будівельник, 1982. – 160 с.

Асєєв, Харламов 1979 – Асєєв Ю.С., Харламов В.О. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові // Археологія Києва. Дослідження та матеріали. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 84-90.

Біблія 1995 – Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Завіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – К.: Українське біблійне товариство, 1995. – 296 с.

Брайчевська, Михайлов, Сагайдак 1993 – Брайчевська О.А., Михайлов П.С., Сагайдак М.А. Дослідження ділянки Подолу по вул. Спаській у 1988–1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 217-237.

Бруснікіна, Кочубинська 2007 – Бруснікіна Г., Кочубинська Т. Церква Спаса на Берестовому. – К.: СПД Пугачов О.В., 2007. – 156 с.

Булкин 1995 – Булкин В.А. О времени постройки церкви Спаса на Берестове // Археология. – 1995. – № 2. – С. 140-143.

Васильев 1997 – Васильев Б.Г. Древнерусские настенные рисунки-граффити (к постановке вопроса) // Новгород и Новгородская земля: история и археология. – 11/97; [Электронный ресурс]. Режим доступа: http: // bibliotekar.ru.

Великий тлумачний словник 2005 – Великий тлумачний словник української мови (з дод. і доповн. / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел). – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.

Вендина 2002 – Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М.: Индрик, 2002. – 336 с.

Высоцкий 1959 – Высоцкий С.А. Научный отчет по теме: “Надписи-граффити XI–XIV вв. в Софии Киевской”. К., 1959 // Національний заповідник “Софія Київська”, Науково-фондовий відділ. – НАДР 86/1. – 88 арк.

Высоцкий 1966 – Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. – К.: Наукова думка, 1966. – 240 с.

Высоцкий 1976 – Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К.: Наукова думка, 1976. – 456 с.

Высоцкий 1985 – Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 208 с.

Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009 – Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Западное пространство основного объема под хорами // Искусство Христианского Мира: Сборник статей: Выпуск XI. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2009. – С. 208-256.

Гладкая 2009 – Гладкая М.С. Рельефы Дмитриевского собора во Владимире: опыт комплексного исследования. – М.: Индрик, 2009. – 288 с.

Данилевский 2001 – Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 339 с.

Даркевич 2004 – Даркевич В.П. Народная культура Средневековья: Пародия в литературе и искусстве IX–XVI вв. – М.: ООО "ИТИ ТЕХНОЛОГИИ", 2004. – 238 с.

Довженок 1950 – Довженок В.Й. Військова справа в Київській Русі: Науково-популярний нарис. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – 88 с.

Дьяченко 1993 – Дьяченко Г., протоиерей. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений). – М.: Отчий дом, 1993. – 1122 с.

Еманов 2004 – Еманов А.Г. Граффити солдайского храма // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной научной конференции (12–16 сентября 2004 г.) – Ч. II. – К.;Судак: Академ-периодика, 2004. – С. 84-90.

Зализняк 2000 – Зализняк А.А. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М.: Русские словари, 2000. – С. 134-429.

Зализняк 2004 – Зализняк А.А. К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.). – Т. XI. – М.: Русские словари, 2004. – С. 233-287.

Запаско 1995 – Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів: Світ, 1995. – 480 с.

Зоценко 1979 – Зоценко В.М. Медальйон київського виробництва початку XII ст. // Археологія Києва: дослідження та матеріали. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 104-107.

Иванов 2003 – Иванов Г.П. Библейские числа. – СПб.: Христианское общество "Библия для всех" РС ЕХБ, 2003. – 368 с.

История 2007 – История русского искусства. – Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – М.: Северный паломник, 2007. – 664 с.

Іванцов 2003 – Іванцов І.О. Стародавній Київ / Упорядник Г.І. Іванцова-Костенко. – К.: Фенікс, 2003. – 368 с.

Кабанець 2003 – Кабанець Є. "Світильник, сяючий у пітьмі…": Церква Спаса-на-Берестовім у монументальному живописі та архітектурі // Людина і світ. – 2003. –№ 8-9 (515-516), серпень–вересень. – С. 34-40.

Каргер 1961 – Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. II: Памятники киевского зодчества X–XIII вв. – М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 664 с.

Карский 1928 – Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Л.: Изд-во АН СССР, 1928. – 494 с.

Кілессо 2003 – Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. – К.: Техніка, 2003. – 200 с.

Климовський 2004 – Климовський С.І. Будівельна кераміка Успенського і Софійського соборів Києва // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К.: ВІПОЛ, 2004. – Вип. 11. – С. 48-51.

Коваленко, Раппопрот 1991 – Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 142-157.

Комеч 1987 – Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – М.: Наука, 1987. – 320 с.

Кондратюк 2009 – Кондратюк А.Ю. Історія поновлень і реставрацій розписів церкви Спаса на Берестові у XVIII–XX ст. // Могилянські читання 2008: Збірник наукових праць: Церква і музеї: втрати XX століття. – К.: Фенікс, 2009. – С. 183-192.

Коренюк 2003 – Коренюк Ю. Давньоруська фреска в церкві Спаса на Берестові та монументальне малярство Києва кінця XI – початку XII ст. // Мистецтвознавчі студії. – Число 1: Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – К.: Вид-во ІМФЕ, 2003. – С. 22-35.

Корниенко 2012 – Корниенко В.В. Граффити и дата постройки церкви Спаса на Берестове в Киеве // Архитектурное наследство. – М: КРАСАНД, 2012. – Выпуск 56. – С. 30-37.

Корнієнко 2008 – Корнієнко В.В. Графіті з Софії Київської про дату поставлення митрополитом Іларіона // Праці Центру пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2008. – Вип. 13. – С. 235-240.

Корнієнко 2009 – Корнієнко В.В. Графіті – малюнки вояків як зразки середньовічної пародії (за матеріалами епіграфіки Софії Київської та церкви Спаса на Берестовім) // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: Львівський музей історії релігії, вид-во "Логос", 2009. – Книга II. – С. 515-520.

Корнієнко 2009а – Корнієнко В.В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська": культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції "Софійські читання". Київ, 25–26 жовтня 2007 р. – К.: Видавництво "Горобець", 2009. – С. 444-445.

Корнієнко 2009б – Корнієнко В.В. Графіті – записи лічби з Софії Київської: нове джерело для дослідження розвитку ідей "малої есхатології" Давньої Русі // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. Збірник наукових праць за матеріалами II давньоруських історико-філософських читань "Філософські ідеї в культурі Київської Русі" (Полтава, 10 червня 2009 р.). – Полтава, 2009. – С. 93-104.

Корнієнко 2009в – Корнієнко В.В. "Господи, поможи, Боже, Йосифові, бо він обмовив Варлама даремно": графіті № 362 й дата спорудження церкви Спаса на Берестові // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К.: Фенікс, 2009. – Вип. 24. – С. 5-9.

Корнієнко 2010 – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. – К.: Видавництво "Горобець", 2010. – 464 с.

Корнієнко 2010а – Корнієнко В.В. Нове свідчення русько-палестинських контактів XII– XIII ст. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: Львівський музей історії релігії; вид-во "Логос". – Книга I. – С. 481-485.

Корнієнко 2010б – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Частина II: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – К.: Видавництво "Горобець", 2010. – 272 с.

Купер 1995 – Купер Дж. Энциклопедия символов. – М.: Изд-во Ассоциации Духовного Единения "Золотой век", 1995. – 412 с.

Лазарев 1960 – Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – М.: Искусство, 1960. – 314 с.

Лазарев 1966 – Лазарев В.Н. Михайловские мозаики. – М.: Искусство, 1966. – 272 с.

Логвин 1971 – Логвин Г.Н. Возрожденная фреска XII ст. // Искусство. – 1971. – № 8. – С. 64-68.

Логвин 2009 – Логвин Н.Г. Архітектурні школи Київської Русі кінця X – початку XII століть // Пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська": культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції "Софійські читання". Київ,25–26 жовтня 2007 р. – К.: Видавництво "Горобець", 2009. – С. 53-62.

Медынцева 1978 – Медынцева А.А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века. – М.: Наука, 1978. – 312 с.

Медынцева, Попконстантинов 1984 – Медынцева А.А., Попконстантинов К.К. Надписи из Круглой церкви в Преславе. – София: Изд-во Болгарской академии наук, 1984. – 132 с.

Мовчан 1993 – Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. – К.: Наукова думка, 1993. – 174 с.

Монументальний живопис 2005 – Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври: Каталог. – К.: Видавництво "КВІЦ", 2005. – 252 с.

Мусин 2005 – Мусин А.Е. Milites christi Древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2005. – 368 с.

Назаренко 2001 – Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.

Никитенко 2006 – Никитенко Н.Н. "Символический синтаксис" орнаментальной декорации центральной апсиды Софии Киевской // Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – С. 343-356.

Никитина 1990 – Никитина Ю.И. Рисунки-граффити из Софии Новгородской // Советская археология. – 1990. – № 3. – С. 220-232.

Німчук 2000 – Німчук В.В. Церква Спаса на Берестовому – споруда XI ст. // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 3-8.

Новое 1981 – Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – 456 с.

Новий словник 2008 – Новий словник іншомовних слів: близько 40000 слів і словосполучень / Шевченко Л.І., Ніка О.І., Хом'як О.І., Дем'янюк А.А.; за ред. Л.І. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 672 с.

Однороженко 2008 – Однороженко О. Гербовник Вацлава Руліковського: Геральдичні виписи. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – 96 с.

Однороженко 2009 – Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2009. – 312 с.

Орлов, Козюба 2008 – Орлов Р.А., Козюба В.К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 35-39.

Остромирово Евангелие 2007 – Остромирово Евангелие 1056–1057 года по изданию А.Х. Востокова. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 968 с.

Панашенко 1974 – Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). – К.: Наукова думка, 1974. – 112 с.

Патерик 2001 – Патерик Києво-Печерський / Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала коментарі та додатки Ірина Жиленко. Відп. редактор В.М. Колпакова. – Друге видання. – К.: Видавничий дім "КМ Academia", 2001. – 348 с.

Пермиловская 2009 – Пермиловская А.Б. Деревянные кресты Русского Севера // Архитектурное наследство / Отв. ред. И.А. Бондаренко. – М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2009. – Вып. 50. – С. 179-193.

Похилевич 2007 – Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. – 340 с.

Приселков 2003 – Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. / Русская библиотека – СПб.: Наука, 2003. – 246 с.

Рождественская 1989 – Рождественская Т.В. Эпиграфика и книжная культура средневекового Новгорода // История и культура древнерусского города. – М.: Изд-во Московского Государственного Университета, 1989. – С. 128-133.

Рождественская 1992 – Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI–XV вв. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1992. – 166 с.

Рождественская 2003 – Рождественская Т.В. Роль автора в настенной храмовой эпиграфике Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье: Автор и его текст: XV чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто (Москва, 15–17 апреля 2003 г.): Материалы конференции – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2003. – С. 214-218.

Русская азбука 1998 – Русская азбука в инициалах XI–XVI веков. – М.: НИЦ "Скрипторий", 1998. – 160 с.

Рыбаков 1964 – Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV веков / Свод археологических источников. – Вып. Е – 144. – М.: Наука, 1964. – 48 с. + табл.

Рыбаков 1988 – Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1988. – 784 с.

Рыбина 2009 – Рыбина Е.А. Новгород и Ганза. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 320 с.

Сапрыкин, Масленников 2007 – Сапрыкин С.Ю., Масленников А.А. Граффити и дипинти хоры античного Боспора. – К.: АДЕФ-Україна, 2007. – 320 с.

Сердюк, Гуцуляк, Коренюк, Скляр 2003 – Сердюк О., Гуцуляк Р., Коренюк Ю., Скляр С. Науково-реставраційні дослідження та виконання невідкладних консерваційних робіт на церкві Спаса на Берестові // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. Науково-інформаційний збірник. – К.: Вид-во "АртЕк", 2003. – С. 56-61.

Симфонія 2004 – Повна симфонія до Святого Письма Старого та Нового Завіту. – Укладач і відповідальний редактор Павло Смук. – Львів: Свічадо, 2004. – 1312 с.

Сінкевич, Корнієнко 2009 – Сінкевич Н.О., Корнієнко В.В. Латиничні графіті XVI–XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Труди Київської духовної академії. – 2009. – Число 5: Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Матеріали науково-практичної конференції "Гетьман Іван Мазепа – будівничий Української Православної Церкви" (22–23 вересня 2009 р., м. Київ). – С. 165-171.

Словарь 1 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. I. – 950 с.

Словарь 2 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. II. – 648 с.

Словарь 3 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. III. – 680 с.

Словарь 4 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. IV. – 1054 с.

Словарь книжников 1987 – Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. I (XI – первая половина XIV ст.). – Л.: Наука, 1987. – 496 с.

Словник 1977 – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1977. – 632 с.

Словник 1978 – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1978. – 592 с.

Смирнова 2007 – Смирнова И.М. Тайная история креста. – М.: Эксмо, 2007. – 320 с.

Собор 2001 – Собор Святої Софії в Києві: [Книга-альбом] / Автор тексту Г. Логвин. – К.: Мистецтво, 2001. – 352 с.

Столярова 1998 – Столярова Л.В. Древнерусские надписи XI–XIV веков на пергаменных кодексах. – М.: Наука, 1998. – 414 с.

Столярова 2000 – Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – М.: Наука, 2000. – 543 с.

Терський 2006 – Терський С.В. Луческ X–XV ст.: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2006. – 252 с.

Турилов 2000 – Турилов А.А. Заметки о киевских граффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М. – 2000. – С. 26-58.

Уваров 2001 – Уваров А.С. Христианская символика. Символика раннехристианского периода. – М.: УНИК; СПб.: Алетейя, 2001. – 256 с.

Успенский сборник 1971 – Успенский сборник XII-XIII вв. / Изд. подг. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. – М.: Наука, 1971. – 491 с.

Фергюсон 1998 – Фергюсон Д. Христианский символизм. – М.: Изд-во Ассоциации Духовного Единения "Золотой век", 1998. – 332 с.

Фіголь 1997 – Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К.: Мистецтво, 1997. – 224 с.

Франклин 2010 – Франклин С. Письменность, общество и культура в Древней Руси (около 950–1300 гг.). – СПб.: Дмитрий Буланин, 2010. – 552 с.

Холостенко 1975 – Холостенко М.В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 107-170.

Хрусталев 2002 – Хрусталев Д.Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. – СПб.: Издательская группа "Евразия", 2002. – 448 с.

Черепнин 1956 – Черепнин Л.В. Русская палеография. – М.: Госполитиздат, 1956. – 616 с.

Шаповалов 2003 – Шаповалов Г. Про духовний зміст символу "проквітлий хрест" // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. Київ, 27–28 листопада 2002 р. – К.: Фенікс, 2003. – С. 214-216.

Энциклопедия 2005 – Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М.: Эксмо; СПб.: Митгард, 2005. – 608 с.

Boniecki 2002 – Boniecki A. Herbarz Polski: wydanie nowe, elektroniczne / Dr Minakowski Publikacje Elektroniczne. – Krakyw 2002; [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.przodkowie.com.

Niesiecki 1 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Wszstkich Kathedr, Prowincyi, y Rycerstwa kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, naywyższymi Honorami; a naypierwey Cnotą, Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana Przez X. Kaspra Niesieckego Societatis Jesu. – Lwyw: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1728.

Niesiecki 2 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM DRUGI Przez X. Kaspra Niesieckego Societatis Jesu. – Lwyw: w Drukarni Collegium LwowskiegoSocietatis JESU, 1738.

Niesiecki 3 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM TRZECI Przez X. Kaspra Niesieckego Societatis Jesu. – Lwyw: w Drukarni Collegium LwowskiegoSocietatis JESU, 1740.

Niesiecki 4 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego XięstwaLitewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką

Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM CZWARTY Przez X. Kaspra Niesieckego Societatis Jesu. – Lwyw: w Drukarni Collegium LwowskiegoSocietatis JESU, 1743.

Ozerkov 2006 – Ozerkov D. Flourishing croos: a hierotopical motif in Jerusalem, Rome, and Russia // Новые Иерусалимы. Перенесение Сакральных пространств в христианской культуре. Материалы международного симпозиума / ред.-сост. А.М. Лидов. – М.: Индрик, 2006. – С. 82-

Polska encyklopedia 1938 – Polska encyklopedia szlachecka. T. 1-12 / pod naczeln red. S.J. Starikon-Kasprzyckiego. – Warszawa: T. 11: Wykazy polskich rodzin szlacheckich. – 1938. – 380 s.

Teteriatnikova 2003 – Teteriatnikova N.B. Relics in the walls, pillars, and columns of byzantine churches // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А.М. Лидов. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – С. 77-92.

Urzednicy 2002 – Urzednicy dawnej Rzechypospolitej XII–XVIII wieku. – Kornik: Biblioteka Kornika, 2002. – T. III, z. 4: Urzednicy wojewodztw Kijowskiego i Chernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy. – 344 s.

Urzednicy 2007 – Urzednicy Wolynsky XIV–XVIII wieku: spysy / Marian Wolski. – Kornik: Biblioteka Kornicka, 2007. – 188 s.

КООРДИНАТИ РОЗТАШУВАННЯ ГРАФІТІ

І.1. Західний стародавній фасад храму, північна ділянка

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від правого ребра арки-переходу між сучасним та стародавнім нартексами (см)*
1	303	151
2	306	166
3	289	153
4	289	182
5	277	199
6	273	193
7 [362]	257	163
8	277	178
9	251	145
10	257	151
11	235	145
12	228	148
13	230	143
14	229	142
15	236	153
16	231	154
17	232	149
18	239	152
19 [372]	235	162
20	229	170
21	231	160
22	237	162
23	229	200
24	234	196
25	237	199
26	237	181
27	237	202
28	217	192
29	218	196
30	214	200
31	216	182
32	217	175

33	214	154
34	219	157
35	214	151
36	218	147
37	206	196
38	206	203
39	183	143
40	199	155
41	199	158
42	200	159
43	198	169
44	200	170
45	201	194
46	200	184
47	198	193
48	196	190
49	192	192
50	193	196
51	198	198
52	194	189
53	198	202
54	197	204
55	189	196
56	184	208
57	184	194
58	183	190
59	184	150
60	183	148
61	166	116
62	166	115,5
63	165	114,5
64	162	112
65	163	111
66	153	116
67	153	110
68	152	125
69	156	170
70	155	174
71	152	173
72	154	198
73	133	180
74	130	161

І.2. Західний стародавній фасад храму, південна ділянка

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра арки-переходу між сучасним та стародавнім нартексами (см)*
75	157	104
76	175	91
77	169	120
78	173	124
79	173	125
80	178	139
81	189	96
82	189	107
83	186	125
84 [378]	188	131
85 [378]	184	136
86 [378]	186,5	140
87	191	145
88	187	146
89	187	156
90	190	157
91	187	205
92	187	215
93	186	157
94	186	40
95	183	205
96	201	213
97	203	207
98 [363]	183	168
99 [364]	203	204
100	204	193
101	203	191
102	203	182
103	201	183
104	201	181
105	199	180
106	200	176
107	201	177
108	209	174,5
109	209	167
110	201	172
111	197	171
112	201	170

113	209	167
114	202	160
115 [379]	199	149
116	202	147
117 [379]	201	141
118 [379]	201	133
119	201	128
120	202	124
121	201	113
122	202	98
123	202	96
124	202	81
125	202	50
126	203	43
127	203	107
128	203	52
129	204	57
130	201	61
131	203	67
132	200	63
133	219	50
134	218	53
135	215	47
136	221	57
137	224	73
138	223	74
139	223	76
140	222	77
141 [365]	217	74
142 [365]	220	75
143 [370]	224	90
144 [370]	220	88
145 [370]	217	87
146 [370]	216	88
147 [370]	217	90
148	223	110
149 [359]	224	109
150	223	135
151	223	133
152	221	125
153	217	128
154	220	124
155	214	134
156	199	84
157	208	156
158	217	102
159 [368]	213	140

161 [369]	214	160
160	209	160
162	214	170
163	213	177
164	213	174
165 [361]	219	219
166 [361]	217	219
167 [367]	217	211
168 [367]	217	212
169	213	174
170	224	204
171 [366]	226	209
172 [377]	227	175
173	228	170
174	228	163
175	225	156
176	228	155
177	231	148
178	225	140
179 [376]	228	144
180	231	150
180 [368]	213	145
182 [368]	213	150
183	241	210
184	241	203
185	245	180
186	239	185
187	241	177
188	241	140
189 [369]	217	158
190 [369]	220	159
191 [373]	225	130
192	220	179
193	230	187
194	233	127
195	230	165
196 [375]	234	121
197 [375]	236	111
198 [375]	233	110
199	235	106
200 [374]	235	48
201 [374]	235	42
202	186	77
203	233	52
204	188	57
205 [358]	234	66
206 [358]	232	95

І.3. Фреска з образом Ісуса Христа

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра арки-переходу між сучасним та стародавнім нартексами (см)*
207	242,5	70
208	242	23

І.4. Фреска з образом св. Євфимія

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра стіни (см)*
209	190	61
210	183	58
211	181	58
212	170	81
213	163	90
214	172	81
215	158	83
216	151	107
217	149	108
218	154	103
219	169	111
220	173	98
221	164	120
222	167,5	122
223	160	98
224	162,5	94
225	164	98
226	175	110
227	172	122
228	177	106
229	174	116
230	182	117
231	184	104
232	183	85
233	188	84
234	188	107
235	169	55
236	166	41
237	161,5	34
238	164	34

239	210	103
240	196	116
241	209	117
242	202	112
243	213	119
244	217	119
245	226	111
246	194	95
247	201	76
248	194	98
249	192	95
250	184	90
251	190	103

І.5. Фреска з образом св. Артемія

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра стіни (см)*
252	182	23
253	164	39

І.5. Фреска на північній стороні віми

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого кута стіни (см)*
254	154	55
255	159	79
256	157	83
257	174	84
258	172	86
259	160	88
260	154	88
261	170	100
262	180	112
263	166	141
264	172	154
265	160	129
266	143	225
267	177	227
268	158	220
269	165	226
270	169	234
271	187	231
272	140	245

273	150	253
274	145	252
275	148	246
276	145,5	258
277	155	265
278	164	265
279	178	262
280	177	284
281	168	262

І.7. Фреска на південній стороні апсиди

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого кута стіни (см)*
282	160	216
283	213	128
284	146	213
285	170	241

І.8. Фреска на південній стороні віми

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від правого кута стіни (см)*
286	144	340
287	144	336
288	139	340
289	140	336
290	138	332
291	161	306
292	151	296
293	148	295
294	150	306
295	149	294
296	148	300
297	143	298
298	140	294
299	149	306
300	146	293
301	138	300
302	143	292
303	169	315
304	167	319
305	119	297
306	123	315

307	120	306
308	109	284
309	130	314
310	110	274
311	128	286
312	129	296
313	160	264
314	116	284
315	166	260
316	168	244
317	163	244
318	171,5	243
319	144	240
329	141	240
321	139	240
322	161	248
323	190	240
324	195	229
325	138	236
326	135	239
327	161	230
328	158	231
329	158	242
330	161	239
331	174	236
332	170	234
333	169	233
334	182	222
335	166	234
336	174	217
337	172	220
338	170	318
339	166	220
340	165	210
341	161	218
342	157	215
343	155	217
344	156	219
345	147	217
346	153	213
347	143	215
348	187	195
349	189	183
350	147	202
351	167,5	184

352	152	172
353	152	172
354	185	118
355	182	118
356	178	118
357	166,5	184
358	191	105
359	206	111
360	247	105
361	247	96
362	244	96
363	213	44
364	210	48
365	211	45
366	200	44
367	210	64
368	195	66
369	190	54
370	190	62
371	179	58
372	179	48
373	185	91
374	180	78
375	164	85
376	169	82
377	166	90
378	162	89
379	160	86
380	149	87
381	156	187
382	174	70
383	152	187
384	192	188
385	185	60
386	148	50
387	179	90
388	149	59
389	144	52
390	149	37
391	162	20
392	174	18
393	200	36
394	209	10
395	195	11
396	201	23

І.9. Фреска з образом св. Якова Перса

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від правого ребра стіни (см)*
397	225	10
398	214	35
399	223	63
400	218	63
401	210	63
402	207	68
403	198	42
404	202	45
405	200	31
406	188	40
407	193	31
408	191	31
409	188	31
410	205	93
411	199	58
412	192	53
413	165	83
414	161	47
415	172	26
416	162	26
417	157	26
418	161	26
419	157	22
420	157	18
421	154	24
422	152	22
423	173	17
424	201	15
425	197	12
426	208	13
427	199	18
428	181	13
429	190	18
430	178	19

І.10. Західна фасадна стіна сходової вежі

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого кута стіни (см)*
431 [360]	225	32
432	175	235

433	175	230
434 [371]	176	235

І.11. Південна фасадна стіна сходової вежі

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого кута стіни (см)*
435	230	20
436	210	81
437	210	41
438	194	82
439	196	71
440	200	52
441	202	43
442	202	60
443	168	33
444	230	285
445	230	280
446	231	303
447	232	324
448	240	442
449	230	404
450	230	412
451	231	408
452	230	430

І.12. Південна грань східного пілону південної фасадної стіни сходової вежі

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого кута стіни (см)*
453	245	19
454	245	40
455	230	45
456	231	32
457	262	92
458	247	101

І.13. Східна фасадна стіна сходової вежі

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого кута стіни (см)*
459	249	74
460	293	230
461	293	233

462	275	229
463	275	230
464	273	234
465	274	242
466	273	244
467	273	257
468	262	230
469	340	232
470	262	210
471	258	232
472	341	225

І.14. Південна фасадна стіна

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого кута стіни (см)*
473	309	30
474	294	29
475	294	30
476	278	32
477	296	83

ВКАЗІВНИК СЛІВ ДО ГРАФІТІ

Укладаючи вказівник слів до графіті, ми спирались на основні принципи побудови словників [Словник 1977, с. 11]: кожне відмінюване слово, яке виступає в реєстрі, подається в його основній формі, тобто, іменники та займенники іменникового типу в називному однини, кількісні числівники в називному, прикметники, числівники, займенники прикметникової відміни в називному однини чоловічого роду, дієслова в інфінітиві однини. Вони визначались відповідно до давньоруських та староукраїнських словників [Словарь 1999; Словарь 1, 2, 3, 4; Словник 1977; Словник 1978]. Форми, в яких вживані ці слова авторами графіті, наводяться з вказівкою порядкового номеру. До „Вказівника слів" не включені дані написів, що відносяться нами до категорій абеток, складів та окремих літер, зображень хрестів, монограм та теонімограм.

А

а *спол.* – № 98 [363]: а се писал[ъ]; № 412: а дня 3
а *цифр., 1* – № 181 [368]: аф҃іа; № 234: аѱ҃ка
а *цифр., 1000* –№ 181 [368]: аф҃іа; № 138: ах҃д; № 437: ах҃н; № 220: ах҃о[в]; № 234: аф҃іа
азъ *займ.* – № 275, № 355: мѧ; № 411: мя
Алеѯандръ *особ., ч.* – № 209: Алеѯандра
Алеѯии *особ., ч.* – № 220: Але[ѯ]ѣѩ Тѹрѩн[ского]
Антонии *особ., ч.* – № 345: [Ан]тониѧ

Б

без *присл.* – № 7 [362]: без лѣпа
Богъ *ч.* – № 7 [362]: Б(ож)е
Божии *прикм.* – № 397: Божия

В

в *цифр., 2* – № 220: ах҃о[в]
Варламъ *особ., ч.* – № 7 [362]: Варлама
Василии *особ., ч.* – № 314: Васил(ии); № 427: Василиѧ; № 242: Вас[и]ли[ѩ]; № 149 [359]: Вас(и)лѣ[ви]; № 223: Вас[илѩ]
въ *прийм.* – № 435: в(ъ)
въспѣти *док.* – № 366: воспоем(ъ)

Г

Георгии *особ., ч.* – № 319: Ге[оргиѧ]
Герасимъ *особ., ч.* – № 217: [Ге]расимъ
Господь *ч.* – № 207, № 209, № 210, № 211, № 212, № 225, № 232, № 233, № 234, № 240, № 241, № 242, № 244, № 281, № 291, № 321, № 345, № 347, № 354, № 391, № 414, № 416: Г(о)с(по)ди; № 423, № 428: Г(о)с(по)д[и]; № 213, № 252: [Г(о)с(по)д]и; № 273: Г[(о)с(по)ди]; № 397, № 426: Г(ос)п(о)ди; № 15, № 215, № 216, № 220, № 223, № 227, № 255, № 278, № 282, № 288, № 302, № 317, № 320, № 349, № 363, № 381, № 389, № 427, № 429: Г(оспо)ди; № 261, № 301, № 390: Г(оспо)д[и]; № 383: [Г](оспо)ди; № 165 [361]: Г(оспо)/и/ди; № 346: [Г(оспо)ди];

№ 6, № 7 [362], № 10, № 34, № 39, № 49, № 108, № 133, № 149 [359], № 160 [369], № 171 [366], № 177, № 180, № 266, № 270, № 296 (двічі): Г(оспод)и; № 9: [Г](оспод)и; № 162: Г(оспод)[и]; № 279: Г(осподи); № 319: [Г(оспо)]ди

Господьнь *прикм.* – № 366: Г(о)с(по)дня

Григории *особ., ч.* – № 290: Григория; № 256: Григо[рия]; № 321: Гр(и)г(ор)ия; № 241: Григ(о)[р](и)я

Д

д *цифр., 4* – № 138: а҃хд

да *спол.* – № 366: да; № 366: ꙗко да

Даниилъ *особ., ч.* – № 207: Даниила

Дементии *особ., ч.* – № 247: Дементи[ꙗ]

Димитръ *особ., ч.* – № 266: Димитрия; № 234: Димитри[я]

Денисовъ *особ., ч.* – № 216: И[ѡа]на Дени[сова]

диꙗконъ *ч.* – № 206 [358]: дѣꙗконо(въ); № 391: дꙗк[а]

дьнь *ч.* – № *412*: дня

Є

Євѳимии *особ., ч.* – № 212: Ѣѳімия Ердан[а]; № 213: [Ѣѳі]мия Ердана

Евстаѳии *особ., ч.* – № 270: Астафия

Екатерина *особ., ж.* – № 373: Екатер[ину]

Ердановъ *особ., ч.* – № 224: Ерд[а]но[въ]

Ерданъ *особ., ч.* – № 212: Ѣѳімия Ердан[а]; № 213: [Ѣѳі]мия Ердана

Єфремъ *особ., ч.* – № 215: [Єфр]ема

И

и *спол.* – № 209 (двічі): и; № 244: і

Иаковъ *особ., ч.* – № 240: Іꙗкова Михаила

Иванъ *особ., ч.* – № 240: № 288: Ивана; № 165 [361]: Ивановы; № 286: Иван(ъ)

изъ *прийм.*– № 206 [358]: изо Єрусалима

Илия *особ., ч.* – № 199: Или(ꙗ)

Иосифъ *особ., ч.* – № 414: Іѡсифа; № 430: Иѡсифъ; № 7 [362]: Осиѳови

Иродионъ *особ., ч.* – № 291: Ірода

исплънꙗти са *док.*– № 366: да исполнат са

Июда *особ., ч.* – № 472: Июда

июнии *ч.* – № 412: июня

иєреи *ч.* – № 242: иереꙗ; № 224: ѣреи

Иєроусалимъ *особ., ч.* – № 206 [358]: Єрусалима

І

і *цифр., 10* – № 181 [368]: а҃фіа

Іванъ *особ., ч.* – № 426: Іѡана Те…; № 342: І[ѡа]на; № 203: Іѡ[а](нъ); № 231: Іоан(ъ); № 209: Иоанна; № 273: Иѡана; № 273: Иѡа[на]; № 216: И[ѡа]на Дени[сова]; № 45: [И]оанъ; № *98* [363]: Ио[а]нъ

К

к *цифр., 20* – № 234: а҃ѱка

Каріонъ *особ., ч.* – № 291: Карія

Карпентии *особ., ч.* – № 429: Карпентиа
Кѵрилъ *особ., ч.* – № 299, № 416: Ки[рила]
Костантинъ *особ., ч.* – № 50: Кост(антинъ)

Л

Лаврентии *особ., ч.* – № 375: Лаврен[тии]; № 209: Лаврентия; № 241: Лавре[н]тиа Манка
Лазарь *особ., ч.* – № 291, № 317: Лазара; № 414: Лазар(а)
Лоука *особ., ч.* – № 143 [370]: Ло[уце]
лѣпо *присл.* – № 7 [362]: без лѣпа
лѣто *с.* – № 435: лѣ(то)

М

Манко *особ., ч.* – № 241: Лавре[н]тиа Манка
Маркъ *особ., ч.* – № 144 [370]: Марка
Мартинъ *особ., ч.* – № 282: Мартина; № 434 [371]: С[имѣ]вь Марьти[нъ]
Матеи *особ., ч.* – № 225: Ма·ѳия; № 244: Матеа
Маѯимъ *особ., ч.* – № 209: Маѯима
Михаилъ *особ., ч.* – № 240: Іакова Михаила; № 289: Мих(аила); № 397: Міха[ила] Сокалев[а]
мы *займ.* – № 209: нас(ъ)
мѣсаць *ч.* – № *412*: м(ѣ)с(я)ця

N

н *цифр., 50* – № 437: а҃х҃н
Натъ *особ., ч.* – № 223: Ната
Наумъ *особ., ч.* – № 209: Наума
нашь *займ.* – № 366: оуста наша
не *частка.* – № 416: не спаси
Несторъ *особ., ч.* – № 246: Нест(о)ръ
Никола *особ., ч.* – № 20: [Ни]коли

О

о *цифр., 70* – № 220: а҃х҃о[в]
обадити *док.*– № 7 [362]: обади
оже *спол.* – № 7 [362]: оже обади
Олиасъ *особ., ч.* – № 346: Олиаса
Остапъ *особ., ч.* – № 404, № 408: Остапъ; № 407: Остапъ Скуп...; № 409: Оста[пъ]; № 404: Ост[апъ]

П

Памва *особ., ч.* – № 160 [369]: Памв[у]
Параскева *особ., ж.* – № 230: Параск[еву]
Петръ *особ., ч.* – № 233, № 424: Петра; № 6: Пет[ру]
помагати *недок.* – № 7 [362], № 149 [359], № 165 [361]: помози; № 108: пом[о]зи; № 143 [370], № 162: помо[з]и; № 6, № 9, № 15: пом[ози]; № 10, № 139: по[мози]; № 190 [369]: [п]омоз[и]; № 171 [366]: пом{ози}

помиловати *док.* – № 273: по[м]илоуи; № 209: помилуи; № 49: поми[луи]; № 252: пом[илуи]; № 92: [п]ом[илу]и; № 244: помилу(и); № 213: [поми]лꙋ[и]; № 227: по[милуи]; № 228: по(милуи)

поминати *недок.* – № 373: помани; № 345: [по]мани; № 91, № 160 [369], № 210: помени; № 268: [п]оме[ни]; № 342: помини; № 216: [п]омини; № 223: поми[ни]; № 285: помин[и]; № 211, № 301, № 347, № 349: помани; № 296: [п]омани; № 383: поман[и]; № 320: [по]мани; № 310, № 353: пома[ни]; № 261, № 270, № 272, № 275, № 284, № 351: пом[ани]; № 295, № 352: по[мани]; № 293: п[омани]; № 288, № 343: пома(ни); № 346: пом[а](ни); № 330, № 364, № 372, № 384, № 421: пом(ани); № 312: по{мани}; № 213, № 299: по[м](ани); № 221, № 225: помяни; № 282: помѧни; № 307, № 381: [п]омѧни; № 363: помѧн[и]; № 294: [п]омѧн[и]; № 262: [п]ом[ѧни]; № 230, № 316, № 350: помѧ[ни]; № 321: помѧни

похвала *ж.* – № 366: похвали

проуанинъ *ч.* – № 206 [358]: проуа[нъ]

пьсати *недок.* – № 98 [363]: писал[ъ]; № 448: п[исалъ]

пѣние *с.* – № *366*: пѣниа

Р

раба *ч.* – № 211: рабꙋ № 302: рабоу; № 301: [ра]боу

рабъ *ч.* – № 160 [369], № 209, № 210, № 212, № 213, № 215, № 216, № 223, № 232, № 234, № 240, № 244, № 252, № 255, № 266, № 273, № 281, № 317, № 319, № 321, № 345, № 349, № 356, № 391, № 397, № 426, № 429: раба; № 227: ра[б]а; № 282, № 365, № 388: ра[ба]; № 363: р[аб]а; № 363, № 416: р[аба]; № 225, № 228: раб(а); № 165 [361]: рабу; № 6: раб[у]; № 162: [р]а[бу]; № 190 [369]: р[абу]; № 270 (множ.): раба; № 414: рабов(ъ)

Раивъ *особ., ч.* – № 270: Раива

рокъ *ч.* – № 220: [р]ок[ꙋ]

Романъ *особ., ч.* – № 355: Романа; № 255: Ро[мана]

С

свои *займ.* – № 160 [369], № 209, № 210, № 216, № 223, № 225, № 234, № 244, № 252, № 255, № 266, № 273, № 317, № 319, № 416, № 426, № 429: своего; № 212: сво[е]го; № 213: своег[о]; № 257: [с]воего; № 256: [св]оего; № 281, № 391: св[оего]; № 227: с[воего]; № 228: [с]в[оего]; № 296: своег(о); № 363: св[о](е)го; № 349: с{воего}; № 165 [361]: своему; № 6: св[оему]; № 149 [359]: [св]о[е]м[у]; № 211: свою; № 270 (множ.):свои; № 414: своих(ъ)

сватъ *прикм.* – № 206 [358]: Св(а)т(о)го С(ъ)п(а)са

се *частка* – № 98 [363]: а се писал[ъ]; № 448: се п[исалъ]

Семенъ *особ., ч.* – № 273: Семен[а]

Симеонъ *особ., ч.* – № 252: Симеона; № 210: Сими[ѡн]а

Симовъ *особ., ч.* – № 434 [371]: С[имѣ]вь Марьти[нъ]

Сокалевъ *особ., ч.* – № 397: Міха[ила] Сокалев[а]

Стефанъ *особ., ч.* – № 270: Стефана; № 320: Ст[ефана]

съпасати *недок.* – № 207, № 209, № 212, № 233, № 234, № 241, № 242, № 244, № 249, № 263, № 279, № 283, № 355, № 369, № 397, № 426, № 427: спаси; № 365: спас[и]; № 232: [сп]аси; № 236, № 252, № 333, № 374: спа[си]; № 257, № 265: сп[аси];

№ 356, № 415: с[паси]; № 214, № 215, № 220, № 223, № 240, № 255, № 266, № 274, № 278, № 302, № 317, № 335, № 357, № 387, № 390, № 391, № 414, № 422, № 429: сп(а)си; № 251: сп(а)[с]и; № 281: [с]п(а)[с]и; № 354: с[п(а)си]; № 291: [сп(а)с]и; № 245, № 273 (двічі), № 323, № 423, № 428: сп(а)с(и); № 367: спа(си); № 241: сп(ас)и; № 228, № 239, № 247: сп(аси); № 305: сп{аси}; № 416: не спаси

Съпасъ *особ., ч.* – № 123, № 206 [358]: С(ъ)п(а)са

сътворити *док.* – № 123: с(о)тв(о)р(илъ)

Т

ты *займ.* – № 123: т[ы]

Турѧнскии *особ., ч.* – № 220: Але[ѯ]ѣѩ Тꙋрѩн[ского]

ОУ

Оулиѩна *особ., ж.* – № 211: [Ꙋли]анꙋ

оуста *мн.* – № 366: оуста

оутѧти *док.* – № 434 [371]: втѧтъ

Ф

ф *цифр., 500* – № 181 [368]: аф҃іа

Х

х *цифр., 600* – № 138: ах҃д; № 437: ах҃н; № 220: ах҃о[в]

Ѱ

ѱ *цифр., 700* – № 234: аѱ҃ка

ѦА

ѩко спол. – № 366: ѩко да

Ѳ

Ѳеодоръ *особ., ч.* – № 228: Ѳе[о]дора; № 340: Ѳеодор(ъ); № 363: фєѡдор[а]

* * *

A

annus ‘рік’ – № *218*, № 219: an(n)o; № 223: a(нно)

B

Baltazar *особ., ч.* ‘*Бальтазар’* – № 371: Baltazar Selecky

I

Ian *особ., ч.* ‘Ян’ – № 225: Kamensky Jan

Iow *особ., ч.* ‘Іов’ – № 392: Iow

K

Kamensky *особ., ч.* ‘Каменський’ – № 225: Kamensky Jan

S

Sawa *особ., ч.* ‘Сава’ – № 219: Sawa M.

Selecky *особ., ч.* ‘Селецький’ – № 371: Baltazar Selecky
Stephan *особ., ч.* ‘Стефан’ – № 218: Stephan Wolosowicz

T

Theodor *особ., ч.* ‘*Федір’* –№ 271: Teodor D…

W

Wolosowicz *особ., ч.* ‘*Волосович’* – № 218: Stephan Wolosowicz

* * *

Λ

Λάζαρος *особ., ч.* ‘Лазар’ – № 315: Λαζαρος

M

Μιχαήλ *особ., ч.* ‘Міхал або *Михаїл’* – № 306: Μιχαλος

Π

Περέιος *особ., ч.* ‘Перей’ – № 318: Περεηος

* * *

0 – № 223: *1680*

1 – № 396: *1731*

2 – № 218, № 219: *1672*

3 – № 412: *а дня 3*; № 417: *23*

4 – № 216: *1674*

5 – № 271: *1675*

9 – № 252: *1689*

23 – № 417: *23*

30 – № 396: *1731*

70 – № 218: *1672*; № 216: *1674*; № 271: *1675*

80 – № 223: *1680*; № 252: *1689*

600 – № 218, № 219: *1672*; № 216: *1674*; № 271: *1675*; № 223: *1680*; № 252: *1689*

700 – № 396: *1731*

1000 – № 218, № 219: *1672*; № 216: *1674*; № 271: *1675*; № 223: *1680*; № 252: *1689*; № 396: *1731*; № 392: *1…*

РЕЗЮМЕ

В последние годы в отечественном источниковедении произошли существенные позитивные изменения в направлении изучения и введения в научный оборот новых видов исторических источников, которые до недавнего времени пребывали на периферии исторических исследований, привлекаясь только лишь в качестве дополнительных иллюстраций к выводам, опирающимся на изучение традиционных письменных источников. Новые комплексные междисциплинарные подходы к исследованию памятников эпиграфики, сфрагистики, нумизматики и других, лежащих в сфере интересов так называемых “специальных исторических дисциплин”, позволяют решать различные исторические вопросы, на которые историческая наука не способна ответить только опираясь на данные письменных памятников.

С развитием этих новых подходов, вспомогательные исторические дисциплины выделились в мощные научные отрасли, владеющие собственным набором исследовательских инструментов и методик, способствующих максимально полному выделению исторической информации, заложенной в памятниках материальной культуры, ведь последние отличаются большей степенью аутентичности, они более тесно связаны с историко-культурной средой, в которой возникли. Именно поэтому одним из важных исследовательских заданий на современном этапе является введение в научный оборот всех новых памятников (эпиграфики, сфрагистики, нумизматики и так далее), что создаст необходимую базу для дальнейших более широких исторических исследований.

Собственно, в рамках этого исследовательского задания – введение в научный оборот памятников эпиграфики древнего Киева – подготовлена данная книга, посвященная публикации граффити церкви Спаса на Берестове.

До недавнего времени научной общественности были известны только чуть более тридцати граффити, находящихся на западном фасаде храма, которые были опубликованы в третьей книге С. Высоцкого (Киев, 1985) вместе с другими средневековыми надписями и рисунками на стенах архитектурных памятников Киева (Золотых Ворот, Софийского собора, Михайловской церкви Выдубецкого монастыря, Успенского собора Киево-Печерской лавры, церкви Спаса на Берестове, Кирилловской церкви).

В дальнейшем только два граффити привлекали внимание исследователей. Первая – “запись о русалиях” (№ 206 по нашей нумерации), которую Б. Рыбаков использовал в качестве аргумента к христианско-языческому двоеверию Древней Руси. Вторая – “запись про Варлама” (№ 7 по нашей нумерации), на которую обратил внимание В. Нимчук, который попытавшийся, проведя ее текстологический анализ, ответить на дискуссионный вопрос о времени основания церкви Спаса на Берестове, обосновав версию ее постройки не в начале XII в., как полагает большинство исследователей, в середине XI ст. Эта надпись привлекла внимание также А. Турилова и А. Зализняка, предпринявших попытку исправления предложенного С. Высоцким прочтеня. Остальные же граффити остались вне поля зрения исследователей.

В 2008 р. предварительные разведки в храме, проведенные автором этих строк, позволили установить наличие бóльшего количества древних надписей и рисунков на древнем облицовочном растворе кладки стены, нежели показано у С. Высоцкого. Кроме того, на фресках-темперах XVII в. времен реставрации храма митрополитом Петром Могилой было также обнаружено значительное количество надписей раннего модерного времени, что абсолютно не было отражено в своде С. Высоцкого. Эти факты объективно обусловили необходимость более детального дополнительного исследования эпиграфических памятников церкви Спаса на Берестове и их более полной публикации.

Эти исследования проводились автором в течении года – с ноября 2008 г. по ноябрь 2009 г. по стандартной и хорошо зарекомендовавшей себя методике бесконтактного изучения граффити, предусматривающей фотографирование каждой надписи при боковом скользящем освещении и дальнейшее выполнение прорисовки по отпечатанной фотографии при натурном изучении прорезей граффити. При этом нами учитывается ряд важных нюансов, прежде всего таких, как структура поверхности стены и инструмент для выполнения надписи или рисунка, существенно влияющие на форму прорезей, дальнейшее разрушение последних под воздействием природных и антропогенных факторов. Такой учет позволяет максимально точно восстановить текст или рисунок в том виде, в котором он был выполнен самим автором.

В результате проведенных нами исследований было обнаружено 477 граффити, из них 252 выполнены на древнем облицовочном растворе кладки стен, а 225 – на фресках-темперах времен Петра Могилы. Сразу следует оговориться, что, по-нашему мнению, эта цифра не является полной, часть эпиграфических памятников может быть скрыта под слоем позднего цемента, закрывающего в некоторых местах древнюю кладку, а также под слоем позднейшей масляной живописи, частично закрывающей еще фрески-темперы XVII в., так как реставрация живописи храма не была закончена. Поэтому можем рассчитывать на дальнейшее пополнение “Корпуса”.

Вместе с тем, исследованные 477 надписей и рисунков являются, безусловно, довольно ценным историческим источником, позволяющим решать многие исследовательские задачи, что и обусловило подготовку к изданию рукописи “Корпуса граффити”. Однако, по независящим от автора причинам выход в свет книги из года в год затягивался. Естественно, что за это время новые исследованияавтора эпиграфических памятников Киева, прежде всего Софийского собора, позволили уточнить и расширить предложенные ранее комментарии и интерпретации ко второму разделу книги. Однако мы все же решились оставить подготовленный к изданию текст в том виде, в котором он был утвержден и подготовлен к печати, так как в целом дополнительные сведения существенно не влияют на предложенные нами выводы. Введение же в научный оборот значительного по объему эпиграфического материала, информационный потенциал которого сложно переоценить, является важным и актуальным этапом на пути комплексного изучения памятников киевской эпиграфики.

Проведенные исследования позволили уточнить ряд сведений относительно как истории самой церкви Спаса на Берестовом, так и ряда более широких исторических проблем.

В частности, было установлено, что “запись о русалиях” была неверно прочитана С. Высоцким, что послужило толчком к дальнейшей ошибке в истолковании надписи Б. Рыбаковым. Не задаваясь вопросом о “двоеверии” населения Руси, что потребовало бы отдельного серьезного монографического исследования, укажем только, что в надписи ни о каких языческих праздниках “русалиях” речь не идет. Надпись просто не была прочитана полностью, в ней речь идет о паломниках, вернувшихся из Иерусалима, что полностью меняет толкование всего текста. Граффити, датируемое в пределах XII–XIII вв., является важнейшим свидетельством паломнических контактов русичей со Святой Землей, весьма скупо отраженных в письменных источниках.

Подобным образом обстоит дело и с “записью про Варлама” – как показали современные исследования, текстологические выкладки В. Нимчука не позволяют говорить о том, что надпись синхронна времени постройки церкви Спаса на Берестове и в тексте упоминается игумен Киево-Печерского монастыря Варлам. Таким образом, граффити не может привлекаться в качестве доказательства в пользу постройки храма в середине XI в. Впрочем, как полагаем, несмотря на это обстоятельство, аргументы сторонников ранней датировки храма (В. Булкин, И. Мовчан) представляются более убедительными, так как опираются на результаты архитектурно-археологического исследования самого памятника и общий исторический контекст. Именно поэтому время постройки церкви Спаса на Берестове, а, значит, и нижнюю хронологическую черту возможного выполнения граффити на фасадах храма, мы относим к последней трети XI в.

Несмотря на то, что “запись про Варлама” не может быть привлечена для обоснования даты постройки храма, она является довольно редким по типу текстом, сообщающим о навете, наведенном неким Иосифом на Варлаама. Его автор демонстрирует довольно широкие возможности традиционной для XI – XV в. молитвенной формулы Господи, помози рабу своему, владеющую не только открытой структурой, способной включать дополнительные элементы или сокращаться, но и открытым содержанием, позволяющим несколько менять ее значение.

Важные данные были получены в результате исследования граффити на фресках-темперах XVII в. времен реставрации храма при митрополите Петре Могиле. На сегодняшний день эти надписи являются наиболее поздним по хронологии формирования комплексом, ведь в Софийском соборе, который является наибольшим “архивом” эпиграфических памятников Киева, верхней границей их выполнения является только третья четверть XVII в., более поздние записи единичны. Именно поэтому надписи на фресках-темперах XVII в. церкви Спаса на Берестове являются важным источником для исследования киевской эпиграфики второй половины XVII – первой трети XVIII ст.

Кстати, именно благодаря изучению этого комплекса надписей были полученные важные дополнительные сведения относительно эволюции традиционных молитвенных формул записей более позднего времени, заменивших с XV –XVI в. древнерусское Господи, помози рабу своему фомулами спаси (или помилуй/помяни) Господи раба своего.

Не менее важны в плане исследований и выцарапанные на стенах храмов рисунки. В частности, обнаружение на фасаде церкви изображения неуклюжего воина (№ 19), при сопоставлении с подобным рисунком из Софии Киевской,

способствовало углублению наших знаний относительно распространения в Древней Руси средневековой антидружинной пародии, аналогичной западноевропейской антирыцарской. Собственно, эти рисунки являются ее материальным воплощением, пока неизвестным по другим источникам.

Изложенные выше выводы касаются отдельных надписей и рисунков, но, кроме индивидуальной ценности, граффити обладают ценностью коллективной, так как только изучение их совокупности позволяет решать ряд важных задач исторического характера.

Так, следует обратить внимание на особенности расположения граффити в храме, где они количественно преобладают в южной части по сравнению с северной, попытки объяснить которое породили несколько непраильных толкований, прочно вошедших в историографию.

Исследуя эпиграфические памятники Софии Киевской, мы уже обращали внимание на эту особенность. Незначительное количество опубликованных С. Высоцким граффити в северных приделах Софийского собора – св. Георгия Великомученика и свв. апостолов Петра и Павла – создало впечатление кардинально численного преимущества граффити в центральном нефе и южных приделах свв. Иоакима и Анны и архангела Михаила. Это наблюдение дало основания исследователю утверждать, что малое количество надписей в северной части и их преобладание в южной отображает особенности расположения верующих в храме во время богослужения, когда мужчины находились с южной стороны, а женщины – с северной. В свою очередь, уже на это утверждение опирался вывод о низком уровне грамотности последних; подобные выводы без существенного анализа повторили в своих работах другие исследователи (А. Медынцева, С. Франклин). Однако нами было установлено, что подобное утверждение недостоверно. Современное изучение граффити Софии Киевской показало, что их расположение отнюдь не может свидетельствовать об особенностях расположения верующих во время богослужения: имена и глагольные формы указывают, что подавляющее большинство записей выполнено мужчинами, в том числе и в северных приделах. А выполненные женщинами надписи находятся как в сереной, так и в южной частях храма. По нашему мнению, преобладание количества граффити в южной части храма по сравнению с северной (хотя и не такое кардинальное) обусловленное большей сакральной значимостью юга сравнительно с севером. И эта особенность сохранялась в дальнейшем, о чем свидетельствуют наблюдением над расположением эпиграфических памятников церкви Спаса на Берестовом. Кстати, молитвенные обращения женщин находятся здесь в южной “мужской” части, а не в северной.

Кроме того, важно обратить внимание на вопрос микрохронологии граффити, установив возможное временя выцарапывания надписей или рисунков в пределах суток. Дело в том, что в советской историографии бытовало утверждение, что записи выполнялись во время продолжительных церковных служб украдкой, ведь такие действия – “резание” на стенах храма – запрещалось Церковным Уставом князя Владимира. Однако исследование особенностей расположения и выполнения граффити Софии Киевской и церкви Спаса на Берестове дало возможность установить, что их авторы отнюдь не стремились скрыть свои “произведения”, а надписи и рисунки часто выцарапывали сами клирики, вроде

бы как никто другой обязанные придерживаться устава. Объяснение этому факту ряд исследователей (Ю. Артамонов, И. Зайцев) предлагаю видеть в том, что запрет резать стены содержится в более поздних редакциях Устава князя Владимира (XIII–XVII вв.), полагая, что такая норма была введена не ранее второй половины XIII – начала XIV вв. В доказательсто приводится факт постепенного уменьшения количества граффити с XIII–XIV вв. Однако мнение исследователей опирается только на 416 опубликованных С. Высоцким киевских граффити, не отображающих, как видим, реального количества имеющихся в храме надписей и рисунков (что довольно ясно просматривается и при сравнении опубликованных надписей Софии Киевской и церкви Спаса на Берестове с результатами новых исследований). Наши наблюдения показывают, что более поздние надписи, датируемые XIV–XVII вв., в количественном аспекте мало чем уступают надписям более раннего времени.

Поэтому мы имеем все основания утверждать, что на протяжении всего периода бытования традиции выцарапывать граффити на стенах храмов, последняя, если и не поощрялась, то, по крайней мере, категорически не запрещалась духовенством. Поэтому вопрос о запрете/разрешении “резания” стен из-за недостатка данных остается открытым.

Чтобы установить время появления граффити в пределах суток, мы должны обратиться к анализу социального положения их авторов. Конечно, здесь возникают определенные трудности, ведь исполнители редко указывали свою принадлежность к тому или иному общественному сословия. Если на фасадах церкви Спаса на Берестове граффити могли оставлять люди на протяжении всего дня, то в помещении храма они были ограничены по времени. Для такого определения нам необходимо обращаться к косвенным данным, прежде всего, к местоположению граффити в пределах храма. Поскольку много эпиграфических памятников находится в алтарной части, то наиболее логическим будет предположить, что выполняли их представители клира. Менее уверенно к выполненным священнослужителями граффити можем отнести высокохудожественные рисунки, цитаты литературных произведений и записи высокого профессионального уровня, которые указывают на опытных писцов. Итак, не будет ошибкой предположить, что большинство надписей и рисунков выполненные клириками, тем не менее невозможно вообразить, что они занимались этим во время Литургии, в которой принимали непосредственное участие. Соответственно, мы можем с большей уверенностью утверждать, что граффити выцарапывали на стенах храма тогда, когда служба не правилась, когда верующих (по крайней мере большинства) в храме не было, но авторы имели доступ к храму (клирики, служки). Обоснованные в ходе изучения эпиграфики Софии Киевской выводы относительно времени выполнения граффити в пределах суток, нашли свое подтверждение в эпиграфике церкви Спаса на Берестове.

Учитывая изучение каналов прорезей граффити на западном фасаде церкви Спаса на Берестове, возможным становится решение вопроса о соотношении повреждения их под действием атмосферных осадков и наличия небольшого притвора, следы которого были обнаружены во время археологических исследований. В древности граффити находились в закрытом помещении, поэтому не должны были бы подпадать под действие атмосферных осадков. Тем

не менее, следы их воздействия наблюдаются в прорезах надписей и рисунков. Это указывает на то, что западная фасадная стена церкви все же была определенное время открытой. Такое могло произойти лишь вследствие разрушения притвора или, по крайней мере, его свода. Однако установить время, когда это могло произойти, только на основании археологических данных, довольно проблематично. Но привлечение эпиграфических источников позволяет ответить на этот вопрос. Дело в том, что на южном фасаде храма находится запись (№ 437), в тексте которой содержится прямая дата выполнения – 1650 г. Эта часть стены издавна была фасадной, к нашему времени от даты появления этой надписи прошло приблизительно три с половиной столетия. Форма прорезей № 437 и подавляющего большинства граффити на западном фасаде церкви Спаса на Берестове при визуальном сравнении не находит существенных отличий. Учитывая это обстоятельство, к моменту возведения деревянного помещения притвора во времена реставрации храма Петром Могилой в 40-х гг. XVII в. должно было пройти приблизительно три с половиной столетия. Таким образом, время разрушения древнего притвора приходится приблизительно на конец XIII в. Вероятнее всего, это обстоятельство было связано с определенным упадком жизни Киева вследствие захвата войсками Батыя в 1240 г.

Впрочем, те же граффити указывают, что жизнь церкви Спаса на Бересте не прекратилась, как полагали ранее, ведь многие из надписей датируются в пределах XIV–XV вв. Это подтверждает, что храм продолжал функционировать как культовое сооружение. В этот же период (XIV–XV вв.), как показывают результаты архитектурно-археологических исследований церкви, происходит реставрация храма. Упоминается церковь и в письменных источниках более позднего времени (впервые после длительного молчания – в 1543 г.). Все эти факты указывают, что, несмотря на некоторые разрушения, церковь Спаса на Берестове оставалась действующим храмом.

Наблюдения над высотой расположения граффити на фасадных стенах храма принуждает поставить еще один вопрос относительно внешнего вида древнего здания. Дело в том, что записи и рисунки на древних фасадах храма выполнены на высоте от 130 до 340 см, однако в основном – в пределах 190–250 см. То есть, они расположены выше, чем их мог выполнить человек, стоящий на земле. Сложно вообразить, что каждый автор граффити, которых на стенах сохранилось более двухсот, пользовался для этого какой-то подставкой, чтобы подняться для выцарапывания надписи или рисунка. Более возможным будет предположить, что в древности вокруг фасадов храма существовала высокая отмостка, позволяющая авторам граффити так высоко их выполнять. Либо следует предположить, что уровень грунта был в древности выше, чем ныне. Хотя при такой трактовке церковь оказывается несколько углубленной в землю, что также маловероятно. Поэтому вопрос о возможностях человека так высоко оставлять граффити пока остается открытым. Возможно, дальнейшие археологические исследования позволят ответить на него.

Наблюдения над хронологией комплекса записей на фресках-темперах могилянского времени дали возможность получить важные свидетельства о первой их реставрации. В имеющихся письменных источниках ничего не упоминается о ремонтных работах в церкви Спаса на Брестове в XVIII в., целью которых

было бы возобновление именно живописи храма. Поэтому, в связи с отсутствием этих данных, исследователи только полагали, что во время ктиторства Степана Ковнира (1695–1786) все же происходило какое-то возобновление фресок. Учитывая информацию комплекса, верхней хронологической границей бытования которого является начало 30-х гг. XVIII в., именно к этому времени и следует относить первое поновление живописи XVII в., обусловленное, очевидно, факторами разрушения красочного слоя и штукатурки вследствие усиления влажности в храме после возведения крепостного вала. Ведь исчезновение граффити на фресках (последнее датируется 1731 г.) однозначно указывает на то, что они были закрыты масляной краской, и это сделало невозможным дальнейшее выцарапывание граффити. Кроме установления времени первых ремонтно-реставрационных работ живописи XVII в., благодаря граффити удалось зафиксировать факт обрезания нижних частей фресок с образами Богоматери и Иисуса Христа в современном нартексе храма – на последней находится графите № 208, по нижней части которого проходит обрез.

Итак, публикация граффити последней трети XI – первой трети XVIII вв., находящихся в церкви Спаса на Берестове, вводит в научный оборот значительный объем аутентичных исторических источников, благодаря которым удалось получить дополнительные сведения относительно изменений в архитектуре и стенописи храма, истории древнерусского паломничества, эволюции традиционных молитвенных формул и тому подобное, что подчеркивает важность комплексного подхода к изучению эпиграфических памятников, позволяющему решать исторические задачи на должном уровне.

ЗМІСТ

Передмова 7

Розділ I.
Каталог графіті 15

Таблиці ілюстрацій 117

Розділ II.
Коментарі та дослідження графіті 239

Післямова 264

Бібліографія 268

Координати розташування графіті 276

Вказівник слів до графіті 289

Резюме 295